

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Ingrida
KISIELIŪTĖ

Naujosios ekonominės kritikos taikymo strategijos. F. Dostojevskio atvejis

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
Filologija (H 004)

VILNIUS 2020

Disertacija rengta 2015–2019 metais Vilniaus universitete.

Mokslinė vadovė – doc. dr. Dagnė Beržaitė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – H 004).

Turinys

IVADAS.....	4
TEORINĖ DALIS	11
1.1 Naujoji ekonominė kritika.....	11
1.2 Naujosios ekonominės kritikos metodologinės ištakos.....	15
1.3 Naujoji ekonominė kritika tiriant rusų literatūrą.....	19
1.4 Dostojevskio kūrybos sociologinių ir ekonominių tyrimų apžvalga..	31
1.5 Dostojevskio kūrybos tyrimai Lietuvoje	44
PRAKTINĖ DALIS.....	47
2.1 LITERATŪROS EKONOMIKA / GAMYBA	47
2.1.1 Ankstyvoji Dostojevskio kūryba kaip literatūros ekonomikos problemos laukas	47
2.1.2 Romano <i>Vargo žmonės</i> redakcijų skirtumai.....	50
2.1.3 Socialinė ir ekonominė romano plotmė.....	61
2.1.4 Literatūros ekonomikos poveikis teksto redakcijoms	67
2.2 EKONOMIKA LITERATŪROJE / VIDINĖ CIRKULIACIJA	70
2.2.1 Pogrindžio paradoksalistas kaip <i>homo economicus</i>	70
2.2.2 Pogrindžio paradoksalisto tarnas Apolonas. „Buitinė“ dalis.....	77
2.2.3 Pogrindžio paradoksalistas ir jo norai. „Pramogų“ dalis.....	84
2.2.4 Dvi Pogrindžio žmogaus piniginės. „Paradoksaliai“ dalis.....	89
2.3 EKONOMIKA LITERATŪROJE / IŠORINĖ CIRKULIACIJA..	94
2.3.1 <i>Lošėjas</i> ekonomikos istorijos fone	94
2.3.2 Aleksejus Ivanovičius. Rubliai, taleriai, luidorai ir guldenai	101
2.3.3 <i>La boboulinka</i> . Penkiaprocentiniai ir vidaus paskolos lakštai.....	108
2.4 TARP EKONOMIKOS IR LITERATŪROS / METATEORINĖ PRIEIGA.....	115
2.4.1 Ekonomikos terminų vartojimas Dostojevskio kūryboje	117
2.4.2 Idėjos „tapti Rotšildu“ evoliucija	124
IŠVADOS IR TYRIMO PERSPEKTYVOS.....	139
LITERATŪRA	145

IVADAS

Ekonomikos ir Fiodoro Dostojevskio (Федор Достоевский [1821–1881 m.]) tema iš pirmo žvilgsnio jau gerokai anksčiau turėjo būti pristatyta, išanalizuota ir nugulti literatūrologijos vadovėliuose ir chrestomatijose. Apie tai, kad vienas iš populiariausių rusų literatūros rašytojų nuolatos patirdavo finansinių sunkumų, o jo žinomiausiuose literatūriniuose kūriniuose pinigų ir ekonominių santykių tema gana svarbi, rodos, nebereikia priminti nei skaitytojams, nei literatūrologams. Tačiau ekonomikos tema Dostojevskio grožinės literatūros tekstuose – iki šiol mažai analizuota sritis. Todėl šios **disertacijos objektas** – ekonominis aspektas ir pinigų reikšmė Fiodoro Dostojevskio kūryboje – viena vertus, gali pasirodyti iššūkiu, kita vertus, – pačiu lengviausiu pasirinkimu. Kai galvojame apie pinigus ir klasikinę rusų literatūrą, pirmoji atėjusi mintis bus Dostojevskio pavardė.

Paradoksaliausios situacijos, su kuriomis susipažįstame skaitydami Dostojevskio romanus ir apysakas, dažnai susijusios su pinigais. Žinomiausios iš jų, be abejo, yra pažįstamos dideliame skaitytojų ratui: Raskolnikovo paradoksalus poelgis nužudžius palūkininkę maišelį su pinigais paslėpti po akmeniu, o ne panaudoti sau ar kitų artimųjų gerovei (tai buvo vienas iš jo tikslų!). Dar vienas žinomas atvejis – į židinių metama tokia pinigų suma, paskui kurią į ugnį puola visi personažai (ar tai to verta suma?). Ir tai tik kelios ryškiausios Dostojevskio romanų scenos, kurios įstringa atmintyje, tačiau klausimas dažnai lieka neatsakytas – o ką gi tai reiškia? Pasirodo, rasti atsakymų į šiuos klausimus nėra taip paprasta, nes įgytas literatūrologo refleksas ieškoti atsakymų kūrinio komentaruose palydimas popieriaus lapų tyla ir kolegų pagūžčiojimais.

Tai nulėmė disertacijos **tiriamąją problemą** – ekonominių santykių sampratą ir reikšmę Dostojevskio romanuose ir apysakose, finansinio personažų pasirinkimo analizę ir ekonominio aspekto grožinėje literatūroje svarbą tekstui suvokti.

Per pastaruosius kelis dešimtmečius literatūrologai dirba pasitelkdami skirtingas metodologines prieigas ir naudoja įvairiausius literatūrinių tekstų analizavimo būdus, tad ekonomikos ir literatūros duetas neturėtų gluminti. Tačiau šis tarpdisciplininis modelis vis dar naujas ir neužfiksuotas, nedokumentuotas ir iki šiol nėra „įteisintas“ literatūros sociologijos tyrimo metodologijose.

Dėl šios priežasties **metodologinėms nuostatomis** ir **tyrimo metodui** – naujajai ekonominei kritikai (angl. *New Economic criticism*) – šioje

disertacijoje yra teikiama daug dėmesio, nes ekonominė kritika, kaip literatūrinių tekstų analizavimo prieiga, kelia daug klausimų dėl jos neapibrėžtumo ir per menko nušvietimo ne tik Lietuvoje, bet ir kitose Europos šalyse. Esamus tyrimus, skirtus ekonomikos literatūroje temai anglų ir rusų kalbomis, sunku priskirti konkrečiai metodologijai, o analizės metodai būna tarpdisciplininio pobūdžio ir neteikia griežtesnių ir aiškesnių metodologinių apybraižų. Kadangi disertacijos tema nėra suformuotos bendros metodologijos, ją teko suformuluoti, pristatyti ir išbandyti patiems. Teorinėje darbo dalyje pristatoma siūloma metodologinė prieiga, kuria galėtų naudotis ir kitų specialybių filologai, literatūros sociologai tolesniuose tyrimuose šioje plotmėje.

Disertacijos **tyrimo tikslas** – išanalizuoti pasirinktus Dostojevskio kūrinius naujosios ekonominės kritikos aspektu ir išsiaiškinti, ką rašytojo tekstuose reiškia ekonominiai personažų santykiai ir kaip kinta pinigų reikšmė literatūriniuose kūriniuose pabrėžiant ekonominių elementų, motyvų ir veiksmų suvokimo transformacijos svarbą tekste. Taip pat šioje disertacijoje siekiama išsiaiškinti, ar ekonominės kritikos taikymas gali nulemti kitokį / papildomą požiūrį į jau nusistovėjusius XXI amžiuje ištirtus „Dostojevskiados“¹ faktus, interpretacijas ir analizes.

Šiam plačiam tikslui pasiekti formuluojami tokie **uždaviniai**:

- pristatyti naujosios ekonominės kritikos taikymo galimybes analizuojant XIX rusų literatūros kūrinius;
- suformuluoti teorinį pagrindą ir tyrimo metodologiją, pagal kurią būtų galima analizuoti Fiodoro Dostojevskio kūrybą ekonominės kritikos aspektu;
- išanalizuoti pasirinktus Dostojevskio kūrinius, remiantis suformuota metodologine prieiga;
- ištirti ekonominių santykių ir pinigų konteksto reikšmę Dostojevskio kūryboje bei atsakyti į klausimą, kaip ekonominiai santykiai grožiniame tekste transformuoja Dostojevskio literatūrinių kūrinių ar personažų interpretacijas.

Siekiant disertacijos tikslo iškilo problema parinkti tuos Dostojevskio kūrinius, kurie taptų šio **tyrimo medžiaga**. Suprasdami, kad dėl objektyvių

¹ Vilniaus universiteto profesorė Elena Červinskienė (1920–2003) knygoje *Dostojevskis* (1971) rašytojo kūrybą pavadino „Dostojevskiada“. Šioje disertacijoje šis terminas pasitelkiamas Dostojevskio grožinės literatūros tekstų visumai įvardyti.

priežasčių visos rašytojo kūrybos aprėpti nepajėgsime, analizei pasirinkome šiuos Dostojevskio kūrinius: *Vargo žmonės* (*Бедные люди* [1846]), *Užrašai iš pogrindžio* (*Записки из подполья* [1864]), *Lošėjas* (*Игрок* [1866]), *Jaunuolis* (*Подросток* [1874–1875]). Analizuojamų Dostojevskio kūrinių pasirinkimas gali pasirodyti chaotiškas ir neturintis svarios argumentacinės bazės. Tačiau tyrimo medžiaga tapę kūriniai geriausiai iliustruoja ir pačią metodologiją, ir jos taikymo naudą Dostojevskio kūrybos tyrimams.

Visų pirma šie Dostojevskio romanai ir apysakos² pasirinkti būtent todėl, nes jie, kaip pasirodė, iki šiol nesulaukė didesnio dėmesio taikomos metodologijos aspektu. Antra priežastis buvo ta, kad šių tekstų analizė parodė geriausius rezultatus, produktyviai papildančius kūrybos tyrimus ir perteikiančius tyrimo perspektyvas. Trečias, bet ne mažiau svarbus argumentas, nulėmęs būtent šių kūrinių analizę, susijęs su tuo, kad visi šie grožinės literatūros tekstai buvo sukurti skirtingais XIX amžiaus dešimtmečiais ir skirtingai atliepia didesnės permainingos ir Dostojevskio kūryboje, ir gyvenime bei yra susiję su socialinėmis ir ekonominėmis Rusijos imperijos realijomis ir reformomis, kurių XIX amžiuje tikrai netrūko³.

Ginamieji teiginiai. Disertacijai ginti pateikiami šie teiginiai:

- XIX amžiaus Rusijos imperijos ekonomikos realijos Dostojevskio kūryboje atspindėtos istoriškai teisingai.
- *Literatūros ekonomikos* tyrimai Dostojevskio kūryboje be detalesnės vidinės teksto analizės nepakankami, o vidinės ekonomikos tyrimams literatūros ekonomikos ir išorinės ekonomikos analizės nėra privalomos.
- Ekonominiai personažų santykiai ir jų disponavimas pinigais Dostojevskio kūryboje atlieka meninę funkciją skirtingais poetikos lygmenimis.

Asmeninės finansinės Dostojevskio problemos buvo ne kartą plačiai išanalizuotos ir pristatytos rusų literatūros istorijos tyrimuose, rašytojo biografijose ir begalėje mokslinių ir publicistinių straipsnių. Šios disertacijos **tyrimo aktualumas** ir **naujumas** – Dostojevskio sukurtų personažų

² Kitų Dostojevskio kūrinių tyrimai ekonominiu aspektu pristatomi teorinėje darbo dalyje.

³ Reikšmingiausios Rusijos imperijos reformos aptariamos pagrindiniame disertacijos tekste.

„gyvenimo“ finansinis-ekonominis aspektas, kuris gana ryškus rašytojo tekstuose ir jam vis dar reikia papildomos analizės. Šioje disertacijoje siūlomas naujas požiūris į Dostojevskio kūriniuose keliamas ekonomikos temas bei personažų finansines problemas ir jų vietą Dostojevskio kūrybos interpretacijose.

Šiuo metu Lietuvoje nėra mokslinių studijų ar apgintų disertacijų, kuriose būtų minima naujoji ekonominė kritika ir jos taikymo galimybės analizuojant rusų ar kitų tautų literatūros kūrinius, rašytojo poetiką ar literatūros istorijos laikotarpį. Disertacija aktuali ir tuo, kad joje pristatoma literatūros procesų analizės metodologija, kuri gali būti pritaikoma tolesniems skirtingų kultūrų literatūros tyrimams.

Nors ekonomikos ir literatūros sąveikos tema yra nauja, įgijusi taikomąją formą tik praėjusio amžiaus paskutiniame dešimtmetyje, kitose šalyse atliktos tekstų analizės rodo naujas perskaitymo galimybes ir naudą rusų literatūros istorijos tyrimams. Disertacijos autorei priklauso pirmieji straipsniai *ekonomikos literatūroje* tema Lietuvoje.

Mokslinių darbų disertacijos tema vertimų į lietuvių kalbą kol kas nėra, visa tyrimų informacija pasiekama užsienio kalbomis, tad kitomis kalbomis parašytų darbų citatų vertimus į lietuvių kalbą atliko šios disertacijos autorė. Cituoti tekstų vertimai pateikiami išversti pagrindiniame disertacijos tekste, o išnašose cituotas tekstas pristatomas originalo kalba. Rašytojo ir jo amžininkų epistolikos vertimai taip pat priklauso disertacijos autorei. Analizuojamų Dostojevskio kūrinių ištraukos mokslinio darbo tekste pateikiamos pagal esamus kūrinių vertimus į lietuvių kalbą.

Disertacija galėtų sudominti filologus, literatūrologus ir istorikus, psichologus, kultūros sociologus ir ekonomistus.

Darbo struktūra. Disertaciją sudaro dvi pagrindinės dalys: teorinė ir praktinė.

Teorinė darbo dalis suskirstyta į penkis poskyrius. Skyrius pradedamas naujosios ekonominės kritikos pristatymu ir poskyriu, kuriame aiškinamos metodologinės prieigos ištakos literatūrologijoje. Taip pat pateikiami ekonominės kritikos taikymo teminiai blokai ir glaustai aptariamos metodologijos taikymo galimybės rusų literatūros istorijos tyrimuose. Ketvirtas poskyris skirtas Dostojevskio kūrybos sociologinių ir ekonominių tyrimų apžvalgai. Jame trumpai aptariami nuveikti darbai šiame ekonominės kritikos tyrimų lauke ir supažindinama su jų rezultatais. Teorinės dalies skyrius baigiamas Dostojevskio kūrybos tyrimų Lietuvoje trumpa apžvalga, kuri tik patvirtina darbo naujumą ir aktualumą Lietuvoje.

Praktinė disertacijos dalis suskirstyta į keturis poskyrius. Kiekvienas skyrius chronologine tvarka skirtas vienam Dostojevskio literatūros kūriniui analizuoti. Skyriai skyla į poskyrius pagal taikytą teorinėje dalyje sudarytos metodologijos kryptį.

Pirmame praktinės dalies poskyryje Literatūros ekonomika / Gamyba atskleidžiami pirmųjų romano *Vargo žmonės* redakcijų skirtumus nulėmę ekonominiai veiksniai. Antras poskyris Ekonomika literatūroje / Vidinė cirkuliacija skiriamas apysakos *Užrašai iš pogrindžio* protagonisto finansiniam paradoksalumui išsiaiškinti. Trečiame praktinės dalies poskyryje Ekonomika literatūroje / Išorinė cirkuliacija analizuojama pinigų funkcija literatūriniame tekste romane *Lošėjas*. Ir ketvirtame praktinės disertacijos dalies poskyryje Tarp ekonomikos ir literatūros / Metateorinė prieiga siekta pristatyti ekonomikos terminų Dostojevskio kūryboje vartojimo tikslumą ir tikslingumą, išsiaiškinti romano *Jaunuolis* protagonisto idėjos „tapti Rotšildu“ reikšmę.

Disertacijoje vartojama ir ekonomikos srities terminologija, todėl privalu paaiškinti, ką mes vadiname „ekonomika“. Ekonomikos terminai disertacijos tekste vartojami remiantis ekonomikos terminų žodynais pateikiant reikiamą informaciją išnašose arba pagrindiniame tekste. Literatūros kūriniuose pasitaikantys XIX amžiaus ekonomikos, finansų terminai ir sąvokos, savo ruožtu, paaiškinami pagrindiniame disertacijos tekste remiantis istoriniais šaltiniais.

Mokslinių renginių, kuriuose buvo pristatyti disertacijos tyrimų rezultatai, sąrašas

Tarptautinė konferencija „Žmogus kalbos erdvėje“. Pranešimas *Pinigai kaip teksto analizavimo įrankis: F. Dostojevskio skaitymai XXI amžiuje*. 2016 m. gegužės 12–13 d. Vilniaus universiteto Kauno humanitarinis fakultetas.

VI tarptautinė jaunųjų mokslininkų konferencija „Tekstologija ir istorinis-literatūrinis procesas“. Pranešimas *Литература и финансы: эволюция гонимых русских писателей XVIII—XXI вв. Сходства и различия*. 2017 m. kovo 9–11 d. Maskvos valstybinis M. V. Lomonosovo universitetas, Maskva, Rusija.

XXIV tarptautinė vasaros mokykla „Rusų literatūra: istorija, tekstologija, šaltinių tyrimas, komentaras“. Pranešimas *Игра денег в романе Ф. Достоевского «Игрок»: «валютный комментарий»*. 2017 m. birželio 30

d. – liepos 7 d. Rusijos mokslų akademijos Rusų literatūros institutas, Sankt Peterburgas – Cvelodubovo, Rusija.

VII tarptautinė mokslinė konferencija „Ekonomika. Literatūra. Kalba“. Pranešimas *«Подросток» Ф. М. Достоевского. В поисках идеи «стать Ротшильдом»*. 2018 m. birželio 4–6 d. Sankt Peterburgo valstybiniame universitete Ekonominės kultūros tyrimų centre Laisvųjų menų ir mokslo fakultete, Sankt Peterburgas, Rusija.

VII tarptautinė jaunųjų mokslininkų konferencija „Tekstologija ir istorinis-literatūrinis procesas“. Pranešimas *«Бедные люди» Ф. М. Достоевского: исчезнувшие «мысли о превосходительстве»*. 2018 m. kovo 15–17 d. Maskvos valstybinis M. V. Lomonosovo universitetas, Maskva, Rusija.

Brno kolokviumas, skirtas F. Dostojevskiui (tarptautinė doktorantų mokykla). Pranešimas *Перспективы изучения творчества Ф. М. Достоевского сквозь экономическую призму: Сколько? Кому? И что это значит?* 2018 m. spalio 9–10 d. Masaryko universitetas, Brno, Čekija.

VIII tarptautinė jaunųjų mokslininkų konferencija „Tekstologija ir istorinis-literatūrinis procesas“. Pranešimas *Мысли по поводу двух «кошельков» Подпольного парадоксалиста в «Записках из подполья» Ф. М. Достоевского*. 2019 m. kovo 21–23 d. Maskvos valstybinis M. V. Lomonosovo universitetas, Maskva, Rusija.

Publikacijų recenzuojamuose mokslo žurnaluose, kuriose paskelbti disertacijos tyrimų rezultatai, sąrašas

Бержайте, Д., Киселюте, И. В кармане у подпольного парадоксалиста. In *Literatūra* (2), Nr. 57(2), 2015.

Киселюте, И. Литература и экономика: еще один способ прочтения текста. In *Respectus philologicus*, Nr. 28 (33), 2015.

Kisieliūtė, I. S. Ševyrio straipsnis „Raštija ir prekyba“ (1835 m.): žurnalo „Biblioteka dlia čtenija“ kritika. In *Literatūra* (2), Nr. 58, 2016.

Киселюте, И. «Бедные люди» Ф. М. Достоевского: исчезнувшие «мысли о его превосходительстве». In *Вестник Московского университета*, № 6, 2018.

TEORINĖ DALIS

1.1 Naujoji ekonominė kritika

Naująją ekonominę kritiką (angl. *The New Economic Criticism*) galima priskirti prie naujausių literatūros analizavimo būdų. Tiesa, literatūrologo, Dartmuto koledžo profesoriaus Mikhail Gronas teigimu, naujoji ekonominė kritika – tai „ne bendras metodas, tezė ar požiūris į pasaulį, o greičiau bendras interesas“⁴ (Гронас 2002, 7). Todėl teigti, kad naująją ekonominę kritiką galima vadinti metodu ar kryptimi, turinčia konkrečias metodologines taisykles ar nurodymus, kaip analizuoti literatūrinį tekstą, kaip minėta, negalima. Mus dominanti kryptis atsirado JAV XX amžiaus pabaigoje ir nesiekė tapti metodu ar tuo labiau literatūrologijos mokykla. Visi mums žinomi tyrėjai, pasirinkę šią literatūrinių ir ekonominių tyrimų kryptį, savaip dėsto savo požiūrį į šį reiškinį ir skirtingai analizuoja tekstą.

1991 m. įvyko pirmasis besidominčiųjų literatūros ir ekonomikos ryšiais susitikimas konferencijoje, organizuotoje MMLA (*Midwest Modern Language Association*). Susitikimo metu pirmą kartą buvo pristatyta konferencijos sekcija pavadinimu *Naujoji ekonominė kritika*. Po tokio susitikimo konferencijoje 1994 m. buvo išleistas straipsnių rinkinys *Naujoji ekonominė kritika. Literatūros ir ekonomikos sankirtos studijos / The New Economic Criticism. Studies at the Intersection of Literature and Economics* (1999), kuris ir tapo mūsų teksto perskaitymų ir analizės teoriniu pagrindu.

Šio rinkinio sudarytojai Stanfordo universiteto profesorė Martha Woodmansee ir Lojolos universiteto profesorius Marcas Osteenas įvade stengėsi paaiškinti, kodėl literatūros ir ekonomikos ryšys gali atverti naujų temų literatūrai tirti ir pritraukti literatūrologų dėmesį. Tiesa, rinkinio sudarytojai nepateikė ekonominės kritikos apibrėžimo, greičiau pristatė klausimų ir galimų atsakymų grandinę bei supažindino su naujomis literatūros tyrimo prieigomis, tapusiomis teorine baze, leidžiančia suprasti pagrindines ekonominės kritikos gaires. Todėl tikslinga trumpai pristatyti jų siūlomus keturis įmanomus literatūros tyrimo būdus ekonominiu aspektu.

⁴ « <...> не общий метод, тезис или взгляд на мир, а скорее общий интерес». Čia ir toliau vertimai iš rusų ir anglų kalbų mano – I. K.

Pirmasis būdas, pavadintas *Gamyba* (angl. *Production*), suprantamas kaip „labiausiai paplitusi ekonominės kritikos forma, tirianti socialinius, kultūrinius ir ekonominius kontekstus, kuriuose buvo kuriami atskiri kūriniai arba kūrinių grupės: čia ekonominė kritika tampa kultūros studijų arba Naujojo istorizmo⁵ atšaka“ (NEC 1999, 29⁶). *Gamyboje* akcentuojamas „autorius asmeninis požiūris į pinigus, jo finansinės praktikos, autoriaus pajamos, gaunamos už kūrybinę veiklą, autoriaus pozicija rinkoje“⁷ (*Ibid.*, 29). Rinkinio įvado autorių nuomone, ši prieiga sujungia biografinį ir istorinį metodus, nes jos ribose taip pat analizuojami to laikotarpio, kuriame gyveno ir kūrė autorius (ne tik jo kilmės šalies, bet ir regioniniai ir tarptautiniai), ekonominiai procesai, t. y. kokią vietą šalies rinkoje užima kultūra ir literatūra. Taigi, *Gamybos* prieigą galima suprasti kaip visų piniginių operacijų ir ekonominių sąlygų, supančių autorių kuriant konkretų literatūros kūrinį, analizę.

Antroji ekonominės kritikos prieiga – *Vidinė cirkuliacija* (angl. *Internal circulation*) – „taiko formalizmo metodus, analizuojančius vidinę arba intratekstualiąją⁸ teksto (arba tekstų) „ekonomiką“⁹ (*Ibid.*, 30). Vidinę poetinio teksto ekonomiką tiriantys mokslininkai remiasi Marco Shell'o ir Jean'o Joseph'o Goux'o darbais¹⁰, kuriuose plėtojama mintis apie pinigų kaip „tropų sistemą“. Jeigu analizuojamas prozos kūrinys, jame pirmiausiai tiriami personažų veiksmai, susiję su pinigais, mainais, skolomis, pirkimais, nuostoliais, dovanomis, jų reikšmė personažų charakteristikai. Šioje prieigoje svarbiausiu tyrimo objektu tampa teksto ar tekstų, kaip tam tikros sistemos, kurioje dėmesys sutelktas į metaforiškai perteiktus ekonominius reiškinius, suvokimas.

Trečioji prieiga – *Išorinė cirkuliacija ir vartojimas* (angl. *External circulation and consumption*). Joje akcentuojamos leidybos ir literatūrinių

⁵ Paminėtų literatūros tyrimų krypčių poveikį ekonominės kritikos formavimuisi aptarsime vėliau.

⁶ “The most prevalent form of economic criticism investigates the social, cultural, and economic contexts in which individual or related works have been produced: here economic criticism comprises a branch of cultural studies or New Historicism”.

⁷ “an individual author’s views about money, his/her financial practices, profits from artistic labor, positioning within the marketplace”.

⁸ Intratekstas suprantamas kaip pavienių vieno kūrinio dalių ryšys.

⁹ “uses formalist methods to analyze the internal or intratextual “economies” of a text or texts”.

¹⁰ M. Shell *The Economy of Literature* (1993), Jean-Joseph Goux *Économie et symbolique* (1973).

kūrinių pardavimo problemos. *Išorinėje cirkuliacijoje* analizuojama „besikeičianti estetiškos vertės dinamika, besikeičiantis autoriaus, kaip įžymybės ar prekės, vaidmuo“¹¹ (*Ibid.*, 31). Aiškindami šią prieigą Woodmansee ir Osteenas pateikia įdomią mintį apie tai, kad autorius, kaip ir finansininkas, kurdamas literatūrinį kūrinį, tarytum padeda indėlį ir tuo metu dirba skolon. Ilgainiui, didėjant estetinei kūrinio vertei ir jį leidžiant dar kartą, autorius gauna palūkanas. Lygiai kaip ir bankai, rašytojai gauna savo pelną „skolindami“ – abu kuria vertę praėjus tam tikram laikotarpiui.

Taip pat šioje prieigoje galimi santykių tarp skaitytojų ir autoriaus arba skaitytojo ir teksto tyrimai, kaip literatūros istorijos ekonomikos dalis: ką ir kokiais kiekiais skaitė (vartojo) publika. Šiai grupei galima priskirti ir tyrimus apie postmoderniąsias ekonomines teorijas ir klasikinių kūrinių parodijas, stilizacijas, jų išplitimą ir naudojimą šiuolaikinėje literatūroje ir mene. Pavyzdžiui, būtų galima panagrinėti, kaip šiuolaikiniame Fiodoro Michailovo romane *Idiotas* (2001) naudojamas Fiodoro Dostojevskio *Idioto* siužetas. Būtų įdomu išsiaiškinti, kaip *Idiotas*, kaip prekės ženklas, paveikė Michailovo romano pardavimą, kokie buvo skaitytojų lūkesčiai, atsižvelgiant į jų amžių ir išsilavinimą, ar Michailovo romanas paveikė Dostojevskio romano pardavimą, ir kt.

Taigi, *išorinės cirkuliacijos ir vartojimo* analizės objektu gali būti pasirinkti klasika tapusių kūrinių teatro pastatymai ir filmai, kuriuose klasikinės literatūros autorius ir jo kūrinys tampa prekės ženklu, reklama ir pan.

Ir paskutinioji siūloma *Metateorinė prieiga* (angl. *Metatheoretical*) – tai būdas išsiaiškinti tinkamą ekonomikos terminų vartojimą ekonominėje kritikoje ir literatūriniame tekste. Tiriant literatūros procesus ekonominiu aspektu, kyla klausimas, ar analizuojant literatūros lauke vykstančius reiškinius pats terminas *ekonomika* vartojamas tinkamai ir kodėl nepasirenkamas kitas terminas *ekonomikai tekste* apibūdinti. Rinkinio autorių nuomone, ekonomistai dažnai reiškia nepasitenkinimą dėl ne pagal reikšmę ar paskirtį vartojamų profesionalių ekonomikos terminų. Klausimo problemiškas – ekonominės kritikos pasiskolinta ekonominė terminologija (vertė, pinigai, stygius, darbo jėga, kapitalas ir kt.), ar ji teisingai mėgina nutiesti tarpdisciplininius tiltus tarp literatūrologijos ir ekonomikos (pavyzdžiui, Pierre Bourdieu simbolinis *kapitalas* netiesiogiai

¹¹ “the changing dynamics of aesthetic value; the condition of authors or artists as commodities and celebrities”.

provokuoja mąstyti apie kapitalą ekonomine prasme¹²). Todėl vertėtų atkreipti dėmesį į ekonominės kritikos bandymus laikytis griežtų ekonominių metaforų, kurios paradoksaliai radosi iš literatūrinių tropų.

Nebūtų teisinga teigti, kad tik literatūrologai tiesia rankas link ekonomikos mokslo ir tik jie mėgina naudoti ekonomikos priemones tekstų ir literatūrinių procesų analizei. Iliinojaus universiteto profesorė ekonomistė, o vėliau ir anglistė Deidre McCloskey¹³ atkreipė dėmesį į tai, kad ekonomika – metaforomis gyvenantis mokslas. Mokslininkės teigimu, ekonomika remiasi ne tik skaičiavimais, bet ir istorija, ir metaforomis, be kurių negalėtų būti jokio ekonomikos mokslo: „Sakyti, kad rinką galima apibūdinti pasiūlos ir paklausos kreivėmis, yra ne mažesnė metafora, nei pasakyti, kad vakarų vėjas yra „rudens kvėpavimas““¹⁴ (McCloskey 1983, 502). Ekonomikos mokslas po paskutiniųjų pasaulinių finansų krizių buvo priverstas atsigręžti į „realybę“, į kultūrą ir socialinio gyvenimo realijas. Tad nenuostabu, kad interneto platybėse galima rasti ekonomikos užduočių, kuriose literatūriniai tekstai tampa analizės medžiaga¹⁵. Ekonomistas Edwardas Fullbrookas, rašydamas apie postautistinę ekonomiką¹⁶, teigia, kad ši „išreikšta taip metaforiškai, kad net gerą poetą priverstų nurausti“ (Hewitt 2009).

Taigi, kyla klausimas, ar literatūrologui ekonomistų priartėjimas prie literatūrinių tekstų gali teikti naudos? Šiuo aspektu nevalingai prisimenamas

¹² Kaip žinome, Pierre Bourdieu vienas iš pirmųjų pradėjo analizuoti literatūrą kaip lygiavertį veiklos lauką, kuriame dirbama ir uždirbama, todėl jo darbai neretai minimi tiriant ir ekonominę literatūros lauką.

¹³ Iki 1998 m. mokslininkės darbai pasirašyti Donald McCloskey vardu.

¹⁴ To say that markets can be represented by supply and demand “curves” is no less a metaphor than to say that the west wind is “the breath of autumn's being”.

¹⁵ Экономика в литературе великих двух эпох. Социальная сеть работников образования nsportal.ru. [žiūrėta 2016 m. vasario 17 d.]. Prieiga per internetą: [http://nsportal.ru/shkola/mezhdistsiplinarnoe-obobshchenie/library/ekonomika-v-literature-velikikh-dvukh-epokhelearning.dectheory.org/file.php/1/.../V_lit-re_ET.ppt](http://nsportal.ru/shkola/mezhdistsiplinarnoe-obobshchenie/library/ekonomika-v-literature-velikikh-dvukh-epokhelearning.dectheory.org/file.php/1/.../V_lit-re_ET.ppt;); Экономика в произведениях художественной литературы. Московский институт открытого образования МИОО Кафедра экономики. [žiūrėta 2016 m. vasario 17 d.]. Prieiga per internetą: <http://schools.keldysh.ru/economioo/pages/kopilka.htm>.

¹⁶ Jaunųjų ekonomistų judėjimas, kurio siekis – atsigręžti į realųjį pasaulį, į ekonomikos mokslo sąlytį su tikrove, nesivadovauti tik ekonominėmis teorijomis, kurios yra bejėgės išspręsti ekonomines problemas. Plačiau: Postautistinės ekonomikos raiteliai. [žiūrėta 2016 m. gegužės 16 d.]. Prieiga per internetą: <http://archive-lt.com/page/89821/2012-07-08/http://www.atgimimas.lt/Verslas/Postautistines-ekonomikos-raiteliai>.

naujasis istorizmas, istorijos ir literatūros dialogas, kuris pristatomas kitame teorinės disertacijos dalies poskyryje.

1.2 Naujosios ekonominės kritikos metodologinės ištakos

Woodmansee ir Osteeno nuomone, „ekonominė kritika gali būti charakterizuojama kaip naujojo istorizmo atšaka, o paskutinioji, savo ruožtu, lyg plačios srovės, vadinamos kultūrinėmis studijomis, intakas“¹⁷ (NEC, 3). Kokiomis šių krypčių nuostatomis gali remtis „ekonominiai kritikai“, tiriantys rusų literatūrą?

Rusų kultūrologo profesoriaus Aleksandro Etkindo nuomone, „rusiškame kontekste naujasis istorizmas gali priminti tiesiog grįžimą prie istorinės medžiagos, sveiko proto, detalės: prie to, kas visada domino istorijoje, konkrečiau, literatūros istorijoje“¹⁸ (Эткинд 2001). Būtent literatūros skaitymas istoriniame kontekste ir yra viena iš sudedamųjų ekonominės kritikos dalių: rusų literatūros tyrėjai tradiciškai pažymi svarbiausius istorinius, socialinius aspektus, kurie lėmė konkretaus grožinės literatūros teksto sukūrimą. S. Greenblatto teigimu, „kultūros kritikoje pačios įdomiausios ir galingiausios idėjos įvyksta atskyrimo, skaidymosi, nelygumų momentais“ (Greenblatt 1996, 274). O XIX amžius Rusijoje šiuo požiūriu yra ypač dėkingas ir išsamiai aprašytas rusų literatūroje.

Literatūrinių procesų skaitymą istorijos fone taikė, pavyzdžiui, Jeffrey Brooksas knygoje *Kai Rusija pradėjo skaityti / When Russia learned to read* (1985) bei Irina Paperno *Elgsenos semiotika: Nikolajus Černyševskis – realizmo epochos žmogus / Семиотика поведения: Николай Чернышевский – человек эпохи реализма* (1996). Abiejų mokslininkų darbuose mėginama plačiau parodyti istorinę, sociologinę terpę, kurioje gimė konkretūs rusų literatūros kūriniai, paaiškinti, kaip juose iliustruojami tos epochos įvykiai, pasakojimai. Išsiaiškinus šias aplinkybes, rusų

¹⁷ “recent economic criticism may be characterized as a branch of New Historicism, itself a tributary of that wide stream called Cultural Studies.

¹⁸ «В русском контексте новый историзм может выглядеть просто возвращением к историческому материалу, к здравому смыслу, к детали: к тому, что всегда было увлекательно в истории и, в частности, в истории литературы».

klasikinės literatūros tekstas įgyja papildomų perskaitymo strategijų, kurios pritraukia ekonominių kritikų dėmesį.

JAV literatūrologės Jeniffer Baker knygoje *Tautų sandraugos užtikrinimas: skola, spekuliacija ir ankstyvosios Amerikos kūryba / Securing the Commonwealth: Debt, Speculation, and Writing in the Making of Early America*¹⁹ plačiai aprašoma XVII amžiaus problema JAV – popierinių pinigų atsiradimas, popierinių pinigų įvedimo JAV ir jos kolonijose rezultatai, taip pat kaip šis įvykis pateikiamas amerikiečių literatūroje²⁰. Tokio pobūdžio tyrimai teikia pagrindą manyti, kad naujojo istorizmo įtaka ekonominei kritikai akivaizdi. Tiesa, naujosios ekonominės kritikos atstovai neretai „paslysta“ ir grožinės literatūros tekstus prilygina dokumentinei medžiagai. JAV Ohajo valstijos universiteto profesorė Elizabeth Hewitt, aptardama šią knygą, rašo: „Baker tvirtina, kad mes perskaitome šiuos „literatūrinius gaminius“ kaip ekonominės politikos dokumentus, kad jie nėra kūrybiški ar estetiški, <...>, bet Baker skaito dokumentus, kurie pateikiami skaitytojams kaip estetiški objektai“²¹ (Hewitt 2009). Todėl tiriant ekonominės minties ir grožinės literatūros tekstų ryšį svarbu nepamiršti teksto ypatybių. Ekonomistas gali ieškoti literatūroje įmanomų variantų ekonominėms problemoms spręsti, literatūrologas – kaip tie sprendimo būdai apibūdina personažus, autorių ir jo epochos literatūrą. Tai reikšminga informacija, padedanti analizuoti vidinę teksto ekonomiką.

XIX amžiaus rusų literatūros tekstų istoriškumas jos kritiniais momentais, taip pat kaip ir kitų tautų literatūrose, nenuginčijamas. Rusų literatūroje galima rasti istoriškai svarbių momentų, kaip antai baudžiavos panaikinimo padarinių atgarsiai. Pavyzdžiui, Dostojevskio romane *Lošėjas* minimi „penkiaprocentiniai bilietai“, kuriuos personažas tekste naudoja kaip vieną iš galimų valiutų azartiniame lošime – ruletėje. Šie bilietai, norint

¹⁹ Knygoje analizuojama finansinė XVIII amžiaus JAV ir jos kolonijų situacija, susiklosčiusi atsiradus popieriniams pinigams, bei jų ryšys su literatūriniais procesais. Amerikiečių rašytojų kūriniuose išsakoma nuomonė apie šią situaciją. Plačiau: Baker 2005.

²⁰ Belykai spėlioti, ar knygos autorei žinomas XIX amžiaus škotų filosofo T. Carlyle veikalas *The french revolution* (1837), kuriame aptariama popierinių pinigų ir literatūros ryšio problema Europoje (skyrius *Popierinis amžius*). Plačiau: Carlyle 1837.

²¹ “<...> Baker confidently asserts that we read these “literary productions” as documents of economic policy, is “not personally creative or aesthetic” <...> Baker is reading documents that were offered to their public as aesthetic objects”.

išvengti išorinės paskolos²², buvo naudojami valstybinio masto lošime. Taigi vien penkiaprocentinių bilietų paminėjimas byloja ne tik rašytoją turint žinių apie to laikmečio aktualijas, bet ir apie kuriamą romane žiedinę struktūrą (žaidimas iš valstybinių loterijos bilietų šalies viduje persikelia į lošimų namus Ruletenburgo mieste Vokietijoje, nes Rusijos imperijoje, kuri išleido valstybinius loterijos bilietus ir vykdė loterijas, lošimų namai buvo uždrausti)²³. Ši problema bus plačiau aptarta ir išanalizuota praktinėje disertacijos dalyje. Norint pastebėti šį autoriaus kuriamą uždarą ratą, privalu domėtis istoriniais šaltiniais, nes panašių komentarų tekstui kol kas nėra.

Naujasis istorizmas, ieškantis įvairių tekstų apie tam tikros epochos įvykius ryšio, taip pat atkleidžia socialinę, ekonominę situaciją, jų vertinimą, tai, kas ir naudojama ekonominės kritikos analizėje.

Jonathanas Culleris knygoje *Literatūros teorija / Literary Theory* formuluodamas kultūrinių studijų keliamą klausimą, jį pateikia taip: „kaip individus ir grupės veikia kultūrinė produkcija ir kaip šiame susimaišiusių bendruomenių, valstybės valdžios, žiniasklaidos industrijų ir daugiataučių korporacijų pasaulyje sukonstruotos bei organizuotos kultūrinės tapatybės“²⁴ (Culler 1997, 44). Viena vertus, jeigu tyrimų objektu pasirenkama šiuolaikinė literatūra, kultūrinių studijų aidas ekonominėje kritikoje girdimas gana stipriai. Kita vertus, prieš keletą amžių taip pat egzistavo masinė, populiarioji literatūra, kuri šiandieniuose literatūros kanonuose gali likti nepastebėta.

Rusų sociologas Abramus Reitblatas knygoje *Nuo Bovos iki Balmonto.*

XIX amžiaus antrosios pusės skaitymo istorijos Rusijoje apybraiža / От Бовы к Бальмонту. Очерки по истории чтения в России во второй половине XIX века (2009) pateikė viešosiose bibliotekose skaitomiausių literatūrinių kūrinių sąrašus (nuo XIX amžiaus vidurio iki jo pabaigos). Literatūros istorijai tai svarus tyrimas, kuriuo remiantis galima ieškoti atsakymų į klausimus apie skaitymo tradiciją ir tam tikrą rusų literatūros kanono formavimąsi, klasikų poziciją, išryškėjančią amžininkų skaitymo lauke. Peržvelgus knygoje pateiktus kūrinių sąrašus dėmesį patraukia svarbi detalė – žurnalas, kuriame buvo publikuotas kūriny. Ne tik žurnalo sėkmė lėmė autoriaus kūrinių populiarumą, bet ir atvirkščiai – kūriny galėjo

²² Plačiau: Лизунов 2014.

²³ Plačiau: Киселюте 2016.

²⁴ “<...> how cultural productions work and how cultural identities are constructed and organized, for individuals and groups in a world of diverse and intermingled communities, state power, media industries, and multinational corporations”.

patekti į skaitytojo rankas dėl žurnalo populiarumo ir (ar) jo kainos. Nenuostabu, kad žiūrint iš šiandieninės perspektyvos patys skaitomiausi kūriniai 1835–1840 metais Rusijoje buvo publikuojami populiariausiame žurnale *Biblioteka dlia čtenija* / Библиотека для чтения, jame spausdinti kūriniai amžininkams nedavė ramybės ir kėlė daug diskusijų tarp literatūros kritikų²⁵. Tai buvo masėms skirtas nedaug tekainuojantis literatūrinis žurnalas, kurio skaitytojai buvo ir namų šeimininkės, ir valstybės tarnautojai. Kūrinių, publikuotų žurnale *Biblioteka dlia čtenija*, perskaitymas šiandien suteiktų informacijos apie tuometę literatūros kūrinių preferenciją ir padėtų atsakyti į klausimus, kylančius analizuojant tų žurnalų veiklą ir honorarų rašytojams mokėjimą²⁶. Tai būtų puiki pradžia pasirinkto laikotarpio gamybos ir vartojimo analizei.

Kultūrinių studijų ir ekonominės kritikos susidūrimas, kaip minėta, pastebimas tiriant ir šiuolaikinę masinę rusų literatūrą. Rusų literatūrologės Olgos Poletajevos straipsnyje *Paslėpta reklama (product placement) šiuolaikinėje masinėje grožinėje literatūroje: autoriaus strategija ar redaktorius taisymai* / Скрытая реклама (product placement) в современной художественной массовой литературе: авторская стратегия или редакторская правка (2010 m.) rašoma apie paslėptas produktų reklamas masinėje rusų literatūroje. Autorės nuomone, nuo populiarios detektyvų rašytojos Darjos Doncovos romane *Auksinio gaidelio filė* / Филе из золотого петушка (2003 m.), kuriame reklamuojami firmos *Zolotoj petušok* pusgaminiai, prasidėjo paslėptos reklamos vystymasis grožinėje literatūroje: „šiam kūrinyje *Zolotoj petušok* prekės ženklas reklamuojamas ir kūrinio pavadinime, ir siužete. Vėliau tas pats prekės ženklas pasirodydavo ir kituose Darjos Doncovos romanuose“ (Полежаева 2010).

Tačiau, grįžtant prie mus dominančios XIX amžiaus literatūros, analizuoti ir bandyti įrodyti tam tikrų produktų reklamą kūriniuose tuo metu

²⁵ Turime omenyje XIX amžiaus literatūros kritikų V. Belinskio ir S. Ševyriovo polemiką apie žurnalo *Biblioteka dlia čtenija* publikuojamus nedidelę estetinę vertę turinčius kūrinius. Už juos žurnalo leidėjas A. Smirdinas autoriams mokėjo tuo metu didelius honorarus. Ševyriovo pozicijos esmė – didelis užmokestis už literatūrinius kūrinius – skatina rašytojus bei poetus rašyti didelės apimties, bet neturinčius estetinės vertės romanus. Belinskis, savo ruožtu, šioje situacijoje įžvelgė teigiamą žurnalo veiklos pusę – autoriai pagaliau savo literatūriniu darbu galėjo „užsidirbti duonai“.

²⁶ Plačiau: Kisieliūtė 2016.

negalime. Daugelyje klasikinės rusų literatūros kūrinių yra minimi personažų skaitomi tuo metu leidžiami žurnalai ar knygos²⁷. Bet tokio pobūdžio informacija tik papildo personažo charakteristiką, rodo personažo žinias apie tuometines aktualijas. Tam tikrų leidinių ar gaminių reklama XIX amžiuje – bendrai spaudos, o ne literatūros tekstų, tyrimų niša.

Taigi, apžvelgus įmanomą naujojo istorizmo ir kultūrinių studijų įtaką naujosios ekonominės kritikos formavimuisi, belieka patvirtinti jau minėtą Gronaso nuomonę, kad ekonominė kritika – bendras ekonominis interesas literatūriniam procesams analizuoti, kurio metodologinis pagrindas nėra ir negali būti griežtai apibrėžtas. Literatūrologo nuomone, „naujieji istorikai mėgino – dažniausiai nesėkmingai – suformuluoti kažką panašaus į bendrą metodologiją, o ekonomistai dėl to neišgyvena“²⁸ (Гронас 2002, 7). Ir praėjus beveik 20 metų ši padėtis nepasikeitė. Ekonominėje kritikoje, atsižvelgiant į tyrėjo interesų sritį: tai poezija ar proza, literatūrinių kūrinių leidyba ar vidinė grožinės literatūros tekstų ekonomikos analizė, bus naudojamos skirtingos literatūros tyrimų metodologijos ar (ir) jų deriniai. Juos nulemia individualios literatūros (disertacijos nagrinėjimo atveju rusų literatūros) tyrimo tradicijos, jos pristatomos kiekviename praktinės dalies poskyryje.

1.3 Naujoji ekonominė kritika tiriant rusų literatūrą

Trumpai apžvelgus įmanomas naujosios ekonominės kritikos prieigas gali pasirodyti, kad visos jos (be metateorinės) jau seniai egzistuoja literatūrologijoje ir taikomos / taikytinos rusų literatūros procesų analizėje. Todėl tikslinga aptarti, kaip naująją ekonominę kritiką vertina ir taiko rusų literatūros specialistai.

Rusijoje naujoji ekonominė kritika pirmą kartą buvo pristatyta 2002 metais literatūriniame žurnale *Novoe literaturnoe obozrenije* (*Новое*

²⁷ Pavyzdžiui, N. Gogolis apysakoje *Nevskio prospektas* (*Невский проспект*) pamini laikraštį *Severnaja pčela* (*Северная пчела*), M. Saltykovas-Ščedrinus vienoje iš pasakų mini laikraštį *Žinia* (*Весть*)), o vienas F. Dostojevskio personažas romane *Broliai Karamazovai* (*Братья Карамазовы*) pabrėžia L. Tolstojaus talentą.

²⁸ «если новые историки пытались – чаще всего безуспешно – сформулировать что-то вроде общей методологии, новые экономисты не слишком этим озабочены».

литературное обозрение). Ekonominei kritikai šio žurnalo numeryje buvo skirtas visas skyrius, kurio įvadą parašė Mikhailas Gronas. Įžangoje autorius pateikia mažą jo siūlomų skaitytojams straipsnių²⁹ konspektą (prie kurio dar grįšime), iliustruojantį krypties interesų platumą, ir supaprastintą anglakalbių naujųjų ekonomikos kritikų taikomų prieigų variantą. Gronas skiria tris pagrindinius ekonominės kritikos „interesų vektorius“:

Literatūros ekonomika – tai, Gronaso nuomone, „ekonominių (profesinių, institucinių) aspektų literatūroje funkcionavimas kaip veiklos rūšis“³⁰ (Гронас 2002, 7);

Ekonomika literatūroje – „ekonominių santykių ir reiškinių literatūrinio teksto viduje, ekonominės problematikos literatūriniuose tekstuose analizė“³¹ (*Ibid.*);

Tarp literatūros ir ekonomikos – „šių diskursų ryšio, jų bendros retorikos prigimties analizė; čia įtraukiama ekonomikos retorika ir tekstinė ekonomika (pavyzdžiui, tropai kaip transakcijos, ir t. t.)“³² (*Ibid.*).

Naują prieigą – metateorinę – pagal jos tematiką Gronas priskiria prie trečio vektoriaus. Prie jame tiriamų problemų būtų galima priskirti ir Nikolajaus Gogolio poemos *Mirusios sielos* (*Мертвые души* [1842]) pavadinimo išaiškinimą. Poemos herojus Čičikovas perka „mirusias sielas“ (*мертвые души*) – mirusius baudžiauninkus, kurie tuo metu Rusijoje buvo vadinami „netektomis sielomis“ (*убылые души*). Dauguma skaitytojų šiandien nepagalvoja, kad „mirusios sielos“ nėra tikslus mirusių baudžiauninkų apibūdinimas, o Gogolio sukurtas neologizmas. Į tai atkreipė

²⁹ Šiame skyriuje pateikti straipsniai: У. М. Тодд III «Достоевский как профессиональный писатель: профессия, занятие, этика», М. Макеев «Договор с дьяволом в условиях становления капитализма в России: Экономическое значение христианской символики у Салтыкова-Щедрина», Д. Дрисколл «Человек без интереса: Экономика дарения в романе Ф. М. Достоевского «Идиот»», К. Постоустенко «Распродажа «кабинета курьезов» (образы экономической тотальности у Бальзака, Диккенса, Маркса и Честертона)», Л. Усыскин «Фильм «Бег» А. Алова и В. Наумова как пособие по технике личных продаж». Straipsniai, skirti Dostojevskio kūrybai, išsamiau pristatomi toliau.

³⁰ «анализ экономических (профессиональных, институциональных) аспектов функционирования литературы как вида деятельности».

³¹ «анализ экономических понятий и явлений внутри литературного произведения, экономической проблематики в литературных текстах».

³² «анализ взаимовлияния этих дискурсов, их общей риторической природы; сюда входит и риторика экономики и текстуальная экономика (например, тропы как транзакции и т. д.)».

dėmesį rašytojo amžininkai³³, tačiau šiandien šis aspektas dažnai pamiršamas. Naujo pavadinimo sukūrimas siekiant pakeisti nusistovėjusį ekonominį ir socialinį terminą galėtų būti įtrauktas į galimus Gogolio kūrinių ekonominius tyrimus.

Akivaizdu, kad amerikiečių mokslininkų išskirta *Išorinės cirkuliacijos ir vartojimo* prieiga (primename, kad joje tiriami kūrinio leidybos ir pardavimo aspektai) Gronaso sistemoje įtraukta į *Literatūros ekonomikos* vektorių.

Gronas pripažįsta, kad ekonominės kritikos interesų vektorių išskyrimas susijęs su patogesniu būdu suprasti šios gana painios krypties esmę³⁴, kai ją mėginama taikyti rusų literatūros tekstų analizėje. Todėl verta išsiaiškinti, kaip rusų literatūrologai savo darbuose jungia ekonomikos ir literatūros diskursus.

Bene vienintelis „ekonominis kritikas“ Rusijoje – literatūrologas, Maskvos M. V. Lomonosovo valstybinio universiteto profesorius Michailas Makejevas. Jo atlikta XIX amžiaus rusų poeto Nikolajaus Nekrasovo poezijos ir jo, kaip redaktoriaus, veiklos analizė ekonominiu aspektu tik įrodo galimų tyrimo būdų platumą³⁵. Makejevo knyga *Nekrasovas: poetas ir verslininkas / Некрасов: поэт и предприниматель* (2008) – vienas iš nedaugelio rusų literatūros ekonominių procesų tyrimų. Knyga susideda iš dešimties skyrių, kuriuos, kaip rašo autorius įžangos žodyje, galime skaityti laisva tvarka. Kiekviename iš skyrių aptariamas tam tikras Nekrasovo veiklos aspektas. Pavyzdžiui, skyrius *Ekonomika ir nekrasoviškojo Sovremeniko „kryptis“ / Экономика и «направление» некрасовского Современника* skirtas žurnalo valdymo problemoms, jame apžvelgiamas Nekrasovo leidžiamo žurnalo verslo aspektas. Kitas skyrius *Literatūra liaudžiai. Estetiškieji pinigai / Литература для народа. Эстетические деньги* atskleidžia poeto talentą rinkodaros srityje: pateikiamos žurnalo, knygų kainos, taip pat iškeliomos problemos, susijusios su pajamų ir išlaidų

³³ Profesorius M. Pogodinas laiške Gogoliui rašė: „mirusių sielų rusų kalboje nėra. Yra sielos revizinės, priskirtos, netektos, atitektos...“. Pagal: *Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений*. [žiūrėta 2016 m. gegužės 22 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.bibliotekar.ru/encSlov/12/49.htm>.

³⁴ „Aš naudosisi šią schemą, žinoma, sugalvota *ad hoc* patogesniam išdėstymui, kad pristatyčiau pateiktus straipsnius ir bendrą krypties problematiką“ (*Ibid.*).

³⁵ Nekrasovo eilėraščių *ekonominės* analizės «О «странности» и «искренности» стихотворения Н. А. Некрасова «Я за то глубоко презираю себя» ... «Экономический» подтекст лирического произведения» (2007 m.), ««Стих, как монету, чекань»: «поэтическая экономия» Некрасова в цикле «Подражание Шиллеру» (1877)» [2009 m.].

paskirstymu, poeto-redaktoriaus gebėjimu dovanojant knygas valstiečiams pritraukti mažaraščių skaitytojų auditoriją, kas leido paskui parduoti jas už prieinamą valstiečiams kainą.

Knygos įvade Makejevas savo analizės metodo esmę aiškina pateikdamas du galimos prieigos būdus:

Ekonomikos poveikis rašytojo darbui. Autorius išskiria dvi skirtybes – idealizaciją (ekonominių santykių transformacija tarp literatūrinio proceso dalyvių) ir materializaciją (teorijos ir praktikos ryšiai, būtinumas literatui „materializuoti“ savo idėjas)³⁶ (Makeev 2008, 8).

Ekonomikos poveikis „negamybinei“ sričiai: literatūros vertinimams, estetikos sričiai³⁷ (*Ibid.*, 9).

Reitblatas šios Makejevo knygos recenzijoje pateikia rekomendacijų tolesniems tyrimams (autorius knygos įvade jų prašo pats), pabrėždamas, kad šie analizės būdai yra nauji ir produktyvūs. Tačiau Makejevo metodui, Reitblato manymu, trūksta svarbių faktų apie poeto Nekrasovo veiklą bendrame rusų literatūros istorijos kontekste. Reitblatas išvardija savo pasiūlymus:

„<...> knygoje beveik nėra lyginamosios medžiagos, žurnalo *Sovremenik* lyginimo su kitais leidiniais, o Nekrasovo – su kitais literatais. Todėl mes netenkame galimybės nuspręsti, kas iš aprašytų veiksnių yra būdinga *Sovremeniui* ir Nekrasovui, o kas išsivystė iš bendros tuometinės situacijos ir būdinga kitiems žurnalams ir autoriams.

³⁶ «Идеализация» — трансформация экономических отношений между участниками литературного процесса, <...> то есть отношений, основанных на деньгах, в отношения «символические». Постоянное присутствие такой «идеализации» обусловлено общим человеческим стремлением претворять грубые материальные отношения в отношения «культурные», «идейные» и в-вторых, интеграция экономических стремлений, интересов, терминов и понятий в язык и содержание литературных текстов. И «материализация» — взаимодействие подобно взаимодействию теории и практики. <...> Необходимость для литератора «материализовать» свои «идеальные» объекты обусловлена, естественно, самим характером книги как товара, подчиняющегося закону спроса и предложения».

³⁷ «Выражение экономической стоимости — деньги. Будучи универсальным средством представления нейтральной *exchange value*, меновой стоимости любого товара, они не являются естественным мерилom эстетических ценностей. Соответственно, еще один процесс, связывающий во взаимной циркуляции литературу и рынок, — это процесс соотношения, «согласования» (или, наоборот, размежевания) материальных и эстетических оценок».

<...> būtų produktyviau kalbėti ne tik apie ekonomines teorijas ir finansinę situaciją, bet ir apie socialines teorijas ir socialinę situaciją. Manau, kad paskutiniųjų vaidmuo ne ką mažesnis ir su ekonominėmis teorijomis jos veikė kontrapunkte (bendrai šnekant, ekonominės teorijos – socialinių variantas).

<...> vertėtų atlikti ir pačią ekonominę analizę. Makejevas, vertindamas *Sovremeniko* finansinę situaciją, remiasi Nekrasovo arba artimų žurnalui žmonių liudijimais. Bet tokiu šaltiniu pasitikėti nereikėtų kritiškai nepatikrinus pateikiamų duomenų³⁸ (Рейтблат 2011, 349).

Į šias Reitblato pastabas ir buvo atsižvelgta šioje disertacijoje mėginant išanalizuoti Dostojevskio apysaką *Užrašai iš pogrindžio*³⁹. Būtent šis rusų literatūros kūrinys buvo paminėtas straipsnių rinkinyje *Naujoji ekonominė kritika. Literatūros ir ekonomikos sankirtos studijos*. Jo autoriai atkreipė dėmesį į paradoksalius Pogrindžio žmogaus veiksmus, kurie jam neduoda realios naudos, o tik žlungdo jį. Alogiški personažo veiksmai – racionalaus egoizmo iliustracija, rinkinio sudarytojų nuomone, galėtų tapti įdomia medžiaga ne tik literatūrologams, bet ir ekonomistams. Vidinei *Užrašų iš pogrindžio* ekonomikos analizei buvo pasitelktos anksčiau aprašytos amerikiečių literatūrologų siūlomos prieigos, kurių taikymas davė nelauktų ir iki tol literatūros istorijoje neaptartų rezultatų. Jie pristatomi šios disertacijos praktinėje dalyje.

Rusų literatūrologas Aleksejus Vdovinas tarytum atsižvelgė į Reitblato pastabas ir pasirinko platesnį tyrimų objektą – 1830–1860 m. rusų literatūros

³⁸ «<...> в книге почти нет сравнительного материала, сопоставления (в этом аспекте) «Современника» с другими изданиями, а Некрасова — с другими литераторами. В результате мы лишаемся возможности определить, что из описываемых в книге явлений специфично для «Современника» и Некрасова, а что обусловлено общей ситуацией того времени и присуще другим журналам и авторам.

<...> представляется более продуктивным вести речь не только об экономических теориях и финансовой ситуации, но и о социальных теориях и социальной ситуации. Думается, что роль последних не меньше и с экономическими они действовали в сложном конtrapункте (собственно говоря, экономические теории — разновидность социальных).

<...> стоило бы провести и собственно экономический анализ. Так, оценивая финансовую ситуацию «Современника», Макеев исходит главным образом из свидетельств Некрасова или людей, близких к журналу. Но подобному источнику нельзя доверять, не осуществив критическую проверку приводимых сведений».

³⁹ Plačiau: Бержайте 2015.

kritiką. Vdoviną domino, kaip žymiausi to meto kritikai formavo rusų literatūrą, savo straipsniuose iškeldami vieną ar kitą rašytoją⁴⁰. Vdovino įžvalgas apie kritikų konstruojamą literatūrinę hierarchiją ir tolesnį literatūros vystymąsi galima pavadinti *gamybos ir išorinės cirkuliacijos* procesų analize. Kiti Vdovino darbai taip pat susiję su XIX amžiaus literatūros ir ekonomikos sąveika Gončiarovo ir Tolstojaus tekstuose⁴¹.

Verta paminėti, kad rusų klasikinės literatūros tekstų leidyba, kritikų nuomonės, pirmosios publikacijos aplinkybės nėra naujas, bet tik reikalingas prisiminti faktas. Rusų literatūros istorijoje jau tapo įprasta nurodyti pirmosios kūrinio publikacijos metus, paminėti pirmojo žurnalo, kuriame literatūros kūrinys išleistas, pavadinimą. Neretai paminimos kūrybos proceso aplinkybės ir minimali informacija apie rašytojo ar poeto literatūrinį kelią link konkretaus kūrinio rašymo. Galbūt todėl rusų literatūros tyrėjai siaurina ir apibendrina galimų probleminių klausimų lauką ekonominėje kritikoje, kaip Gronaso pristatytoje vektorių sistemoje. Literatūrologas Borisas Jegorovas, rašydamas apie literatūros kritikos procesus įvairiose pasaulio šalyse, atkreipė dėmesį į tai, kad tyrinėdami kitos šalies literatūrą, mes turime turėti omenyje jos visumą, todėl kartais stinga žinių apie tam tikrus literatūros procesus skirtingose šalyse ir skirtingu laiku⁴². Todėl neišvengiamai kyla poreikis kurti savo metodą tiriamam literatūros laukui analizuoti, apie jį buvo užsiminta šio mokslinio darbo pradžioje.

Amerikiečių literatūrologai akcentuoja romano žanro ir ekonomikos, kaip mokslo šakos, iškilimą vienu metu. O kalbant apie rusų literatūros istoriją svarbu paminėti, kad būtent XIX amžiuje suklesti patys svarbiausi literatūriniai žurnalai, kurie pateikė skaitytojams, pavyzdžiui, Tolstojaus *Karo ir taikos* dalį kartu su atskirais Dostojevskio *Nusikaltimo ir bausmės* skyriais (žurnalas *Russkij vestnik* 1866, 4 nr.). Tokio turinio žurnalas buvo perkamas ir tada, ir neabejotinai būtų perkamas dabar. Reitblatas jau minėtoje knygoje *Nuo Bovos iki Balmonto...* išsamiai aprašė literatūros leidybos vystymąsi nuo XIX amžiaus vidurio iki jo pabaigos. Autorius sudarė populiariausių, tuo metu bibliotekose skaitomiausių literatūrinių

⁴⁰ 2011 m. Tartu universitete apginta disertacija tema *Концепт «глава литературы» в русской критике 1830-1860-х годов.*

⁴¹ Вдовин А. Издательская экономика Ивана Гончарова (писатель и Морское министерство). In *Новое литературное обозрение* 2013, 124; A. Vdovin. "Devilish Money" and Peasant Ethics: Leo Tolstoy's Economic Imagination and Emplotment in "Polikushka". In *The Russian Review* 2017, Volume 76, Issue 1.

⁴² Plačiau: Егоров 1980.

kūrinių lenteles ir pateikė duomenų apie rašytojų honorarų svyravimą tam tikrais dešimtmečiais.

Taip pat privalu atsižvelgti į tai, kad iki XIX amžiaus vidurio literatūroje dar gyvavo romantizmas, krypties „mados“ paisė ir rašytojai. Tačiau nuo Belinskio *Natūraliosios mokyklos* laikų literatūra suprantama ne tik kaip meniškai pavaizduojanti realybę, bet ir suvokiama kaip nuomonių ir įžvalgų tekstai, kurie dėl cenzūros negalėjo tapti, kaip Vakaruose, publicistiniais straipsniais. Tuo rusų literatūra skiriasi nuo Vakarų literatūros, ir tokius faktus privalu žinoti ir turėti omenyje tiriant kitos šalies literatūrą ir bendrą jos raidą.

Remiantis informacija apie kultūrinius skirtumus ir atsižvelgiant į analizuojamo objekto visumą, disertacijoje formuojama individuali ekonominė teksto analizės strategija, kuri aptariama kiekvieno praktinės dalies poskyrio pradžioje. Šioje disertacijoje, atsižvelgus į analizuojamo atvejo kontekstą, išskiriami šie metodologiniai rėmai:

Literatūros ekonomikos / Gamybos būdui priskiriama rašytojo finansinių praktikų, autoriaus pajamų, gaunamų už kūrybinę veiklą, ir kūrinių leidybos procesų analizė, t. y. visko, kas susiję su rašytojo finansiniais reikalais ir kūrinio patekimo į rinką įvykių ir objektų analizė.

Ekonomika literatūroje / Vidinė cirkuliacija taikoma analizuojant vidinę kūrinio ekonomiką, suprantant grožinį tekstą kaip individualų pasaulį, su savomis socialinio ir ekonominio gyvenimo realijomis. Vidinėje cirkuliacijoje tiriami personažų veiksmai, susiję su pinigais, mainais, skolomis, pirkimais, nuostoliais, dovanomis, analizuojama jų reikšmė personažų charakteristikai.

Ekonomika literatūroje / Išorinė cirkuliacija suprantama taip pat kaip ir vidinės cirkuliacijos būdas, tačiau joje daugiau dėmesio teikiama išoriniams, t. y. realios ekonomikos veiksnių požymiams ir jų pavaizdavimo literatūriniame kūrinyje reikšmei.

Tarp ekonomikos ir literatūros / Metateorinė prieiga vertinama kaip ekonomikos ir literatūros diskurso ryšių analizė, ekonomikos terminų vartojimo, jų funkcijos ir reikšmės grožinės literatūros tekste analizės būdas.

Atsižvelgus į esamas naujosios ekonominės kritikos siūlomas prieigas ir tai, kad nėra griežtų metodologinių nuostatų, šioje disertacijoje sugretinami ir amerikiečių teoretikų siūlomi būdai, ir Gronaso išskirti vektoriai. Analizuojant ekonomiką literatūroje papildomai išskaidoma vidinė ir išorinė cirkuliacija, kurias šioje disertacijoje siūloma suprasti tiesiogiai: vidinė cirkuliacija – kūrinio vidinis pasaulis, o išorinė – išoriniai istoriniai ir

ekonominiai veiksniai. Dostojevskio atveju šių prieigų klasifikacijos tinkamumą siekiama patikrinti praktinėje disertacijos dalyje.

Įvertinus rusų literatūros istorijos tradicijas tam tikri žinomi faktai analizėje turėtų būti tik paminėti, o kitai medžiagai kūrinų komentaruose ir tyrimuose galėtų būti skirta daugiau dėmesio, tai ir bandyta padaryti šios disertacijos praktinėje dalyje.

Pavyzdžiui, JAV rašytojo profesija dar XIX amžiuje buvo suprantama kaip atskira savarankiška veikla, tarsi žurnalisto ar inžinieriaus profesija. Todėl jau aptartame ekonominės kritikos šalininkų straipsnių rinkinyje Woodmansee ir Osteen daug dėmesio skiria autoriaus teisių problemai, kuri leidžia kalbėti apie rašymą kaip apie atskirą profesiją. Apie analogišką situaciją XIX amžiaus Rusijoje kalbėti negalime. Tuo metu Rusijoje gyvavo nuomonė, kad rašymas – ne profesija, tai – gyvenimo būdas. Vėliau poetas J. Jevtušenko (Евгений Евтушенко [1933–2017]) rašys, kad „Rusijoje poetas – daugiau nei poetas“⁴³. Tai galioja ir prozininkams, kurie buvo laikomi ne tik mokytojais, filosofais, bet ir pranašais. Rusijoje apie rašytojo darbą nebuvo galvojama kaip apie profesiją, kuri teiktų finansinio pelno. Dauguma rusų rašytojų pragyventi turėjo kitų materialių išteklių. Pavyzdžiui, minėtas Nekrasovas dirbo leidėju, žurnalo redaktoriumi, Ivanas Gončarovas (Иван Гончаров [1812–1891]) – cenzoriumi, Levui Tolstojui (Лев Толстой [1828–1910]) užteko asmeninių lėšų, o Antonas Čechovas (Антон Чехов [1860–1904]) dirbo gydytoju. Kai kurių rusų literatūrinių žurnalų redaktorais tapdavo rašytojai ir poetai, bet ši informacija neretai paliekama paraštėse, tik paminint tokį faktą ir nemėginant susieti su bendra autoriaus kūrybine veikla, kaip tai padarė Makejevas, rašydamas apie Nekrasovą.

Makejevas atkreipia dėmesį į tai, kad Rusijoje dar XX amžiaus pirmoje pusėje buvo bandoma analizuoti komercijos ir literatūros ryšius. Taip atsirado kolektyvinė rusų literatūros istorikų ir kritikų knyga *Raštija ir komercija*⁴⁴ / *Словесность и коммерция* [1929]). Joje aprašoma grožinės literatūros atsiradimo istorija nuo masinių liaudinių leidinių (*лубочная литература*) iki jau minėto pirmojo komerciškai sėkmingo literatūrinio žurnalo *Biblioteka dlja čtenija*.

⁴³ Eilutė iš poemos *Bratsko hidroelektrinė* (Братская ГЭС, 1964).

⁴⁴ Plačiau: Гриц, Т., Тренин, В., Никитин, М. *Словесность и коммерция* (1929 m.).

Viename iš straipsnių Vdovinas rašė, kad „literatūrinės gamybos finansinės pusės tyrimas neįmanomas be didžiulio kiekio archyvuose bedulkiančių kontraktų, sutarčių, sąskaitų, kontorų knygų, kvitų bei kitų dokumentų, kurie tradiciškai literatūros istorikų išbraukiami, o jeigu jais ir pasinaudojama, tai kaip antriniais šaltiniais papildomai informacijai gauti“⁴⁵ (Вдовин 2013, 111). Ir tik visai neseniai rusų literatūrologai pradėjo rimčiau žiūrėti į *literatūros ekonomiką*. Žinoma, susistemintų informacijos šaltinių apie rusų literatūrą yra ištis daug, tačiau jie vis dar lieka nepanaudoti bendrai autoriaus ir jo kūrybos ar tam tikro literatūrinio įvykio ekonominei analizei.

Galima teigti, kad naujoji ekonominė kritika, Vakaruose plėtojama daugiau nei dvidešimt metų, Rusijoje ir Europoje dar nėra dažnai taikoma rusų literatūros tyrimuose. Manytina, kad ši kryptis sunkiai prigyja, laikoma neproduktyvia, nes galimai griaua nusistovėjusią rusų klasikinio literatūrinio teksto analizės tradiciją. 2013 metais asmeniniame laiške Makejevas prisipažino, kad Rusijoje naujoji ekonominė kritika beveik nevystoma ir „vertinama kaip kažkas neverto filologo dėmesio“⁴⁶.

Beieškant darbų, nesusijusių su „filosofine“ pinigų samprata Dostojevskio kūryboje ar su paties rašytojo biografijai skirtais tyrimais, teko aptikti ir tiesiog nuomonių apie „naujo“ metodo nepriimtinumą. Profesoriaus Makejevo žodžius patvirtina ir Dostojevskio kūrybos tyrėjos Tatjanos Buzinos nuomonė, išsakyta straipsnyje *Dostojevskis amerikiečių kultūroje ir literatūrologijoje / Достоевский в американской культуре и литературоведении*. Literatūrologė, komentuodama savo kolegės, JAV Vainbergo koledžo profesorės Susan McReinolds pranešimą⁴⁷, kuris, kaip galime spręsti iš Buzinos straipsnio, parašytas taikant ekonominės kritikos siūlomą perskaitymo būdą, rašo: „kaip ir būtų galima tikėtis iš srities tokiu pavadinimu, pirmame plane iškyla mokslininkės nuomonė apie Dostojevskio tekstų politinį-ekonominį pagrindą, kuris nustelbia mokslininkės norą

⁴⁵ «<...> исследование финансовой стороны литературного производства невозможно без введения в оборот огромного количества осевших в архивах контрактов, договоров, счетов, конторских книг, расписок и прочих документов, традиционно исключенных из поля зрения историков литературы, а если и привлекаемых, то как вторичные источники для извлечения какой-либо дополнительной информации».

⁴⁶ Iš asmeninio laiško (2013-10-28).

⁴⁷ Buzina nenurodė tikslaus pranešimo pavadinimo, rasti jo nepavyko.

pademonstruoti Dostojevskio obskurantizmą *Didžiajame inkvizitoriuje*“⁴⁸ (Бузина 2007, 322).

Buzinos nuomonė tik patvirtina Makejevo žodžius apie šios „metodologijos“ reputaciją tarp Rusijos mokslininkų. Manytina, kad prieigos vertinimas susiformavo ne be pagrindo. Galima daryti prielaidą, kad toks skeptiškas požiūris į XX–XXI amžiaus rusų literatūros tyrimus ekonominiu aspektu susiformavo ir dėl to, kad tokiu būdu yra atsitraukiama nuo kūrinio idėjų perskaitymo tradicijos – analizuojami „žemiškesni“, būtiniai siužetai literatūriniame tekste ir literatūros veikloje.

Įdomu, kad iš visų serijoje *Žyzn zamečatelnych liudej* (Жизнь замечательных людей) išleistų Dostojevskio biografijų (Гроссман Л. П., 1962; Селезнёв Ю. И., 1981, Сараскина Л. И., 2011) tik Liudmila Saraskina nuosekliai apibūdina rašytojo finansinę situaciją skirtingais gyvenimo ir kūrybos laikotarpiais. Peršasi mintis, kad „piniginiai“ ne tik žymių asmenybių reikalai, bet ir reikšmės turintys finansiniai ir ekonominiai aspektai literatūrologijoje (ir ne tik) ilgą laiką buvo tabu.

Be kita ko, ekonominė, socialinė tema literatūros istorijoje rusų literatūrologams gali priminti ir sovietinį marksizmą, ir „vulgariosios sociologijos“ taikytą literatūrinių tekstų perskaitymo strategiją⁴⁹. Bandymams tyrinėti *literatūros ekonomiką / ekonomiką literatūroje* trukdo ideologinio pobūdžio problemos (prisiminus ankstesnius analizavimo bandymus), kurių padariniai – išankstinė nuostata apie ekonominės kritikos neproduktyvumą. Ideologijos poveikis XX amžiaus antros pusės literatūrologijoje pastebėtas ir rengiant disertaciją darbo eigoje beiėskant bent menkiausių užuominų apie ekonomikos ir literatūros sąveikos taikymą Dostojevskio kūrybos tyrimų istorijoje. Ši problema buvo viena iš

⁴⁸ «Как и следует ожидать от критического направления с таким названием, на первый план выходит то, что исследовательница считает политико-экономического подоплекой текстов Достоевского. Как это происходило и в советском литературоведении, общественно-политическая задача обличения пороков Достоевского является настолько серьезной для автора, что она заслоняет собой свидетельство текста в стремлении исследовательницы продемонстрировать обскурантизм Достоевского на примере Великого инквизитора и безразличного сведения вместо публицистики и художественных текстов Достоевского. Представление о том, что текст формируется читателем, хотя и не высказывается прямо как основная теоретическая предпосылка таких работ, но, тем не менее, ощущается в подтексте прочтения, манипулирующего цитатами и понятиями».

⁴⁹ Į tai dėmesį atkreipė ir pats Makejevas.

priežasčių, kodėl iš naujo leidžiamas akademinis Dostojevskio raštų ir laiškų rinkinys. Jo sudarytojai įvade rašo: „<.... privalomos korektūros reikalauja *Akad. PSS* esantys ideologiniai sovietinės epochos sluoksniai, kurie atsirado dėl to, kad leidinio darbuotojai, privalėję išduoti savo įsitikinimus, buvo priversti keisti apibrėžimus, remdamiesi pirmesomis vertinimo charakteristikomis, ne iki galo išsakydami mintis ir jas netgi visiškai retušuodami, ne visai adekvačiai nušviesdami kai kurias asmenybės savybes ir kai kurias rašytojo pasaulėžiūros puses, idėjines ir grožines jo kūrinių savybes, nes to nesilaikius nuolat tvyrojęs ore pavojus virš *Akad. PSS* dėl priverstinio jo veikos stabdymo, galėjo bet kuriuo metu būti įvykdytas“ (PSSP 1, 15-16)⁵⁰.

Ieškant medžiagos, kuri galėtų tapti teoriniu tyrimo pagrindu ir atskleistų ekonominės temos Dostojevskio kūryboje ištirtumo mastą, dar pačioje disertacijos rengimo pradžioje teko susidurti su labai svarbia tyrimų patikimumo problema. Tie nedideli Dostojevskio tyrimai sociologiniu aspektu, kurie parašyti sovietmečiu (net ir kompetentingų tyrėjų) kėlė nepasitikėjimą. Iškreiptas socializmo ir kapitalizmo suvokimas Sovietų Sąjungoje nulėmė šių ideologijų kovą ir moksliniuose darbuose.

O Vakarų šalyse galima matyti atvirkštinę reakciją – naujoji ekonominė kritika priimama gana gerai. Literatūros ir ekonomikos dialogai, kurie nebūtinai tiesiogiai nurodo ekonominę kritiką esant jų metodologiniu pagrindu, produktyviai tiriami JAV, Vokietijoje, Didžiojoje Britanijoje ir kt. Galima paminėti Viskonsino universiteto Medisone profesorius Davido Zimmermano pateikiamą literatūros istorijos ir kritikos knygų, akcentuojančių kapitalizmo, prekybos, pinigų, darbo, literatūros rinkos ir kitas ekonomines temas, sąrašą⁵¹.

2012 metais Rusijoje vykusioje konferencijoje *Socialiniai mokslai ir literatūrologija: aktualios dialogo galimybės* buvo aptariami

⁵⁰ «<...> требуют обязательной корректировки присутствующие в *Акад. ПСС* неизбежные идеологические наслоения советской эпохи, вызванные тем, что в условиях того времени сотрудники издания, против собственных убеждений, были вынуждены перестановкой акцентов, предписывавшимися им для использования оценочными характеристиками, частичной недосказанностью и даже полным умолчанием ретушировать и не вполне адекватно освещать некоторые черты личности и отдельные стороны мировоззрения писателя, идейные и художественные особенности его произведений, без чего постоянно висевшая над *Акад. ПСС* угроза его принудительного прекращения могла в любой момент быть приведена в исполнение».

⁵¹ Plačiau: Zimmerman 2009.

tarpdisciplininiai klausimai. Laisvojo Berlyno universiteto profesorius Winfriedas Fluckas savo pranešime pabrėžė humanitarinių disciplinų, kaip ir tikslųjų mokslų, svarbą, patikslindamas, kad ir „socialiniai mokslai, savo ruožtu, neturėtų būti traktuojami kaip vien tik statistinių duomenų rinkimas“⁵² (Зубов 2013). Fluckas kartu su Makejevu atkreipė dėmesį, kad „literatūros kūrinys savuoju daugiareikšmiškumu gali būti patikimas šaltinis svarstant apie tam tikro periodo ekonomines vertybes, o projektuojant pokalbius apie personažų tarpusavio santykių modelius ekonominiuose procesuose galima atrasti vertingų pastebėjimų ir naujai pažiūrėti į įprastus tekstus“⁵³ (*Ibid.*). Sutikdami su šiuo teiginiu, esame linkę pabrėžti, kad bendras tarpdisciplininis interesas plečia turimų tyrimų galimybes, o ekonominės minties paieškos literatūriniame tekste ugdo visas filologines kompetencijas ir pabrėžia humanitarinių mokslų svarbą.

Naująją ekonominę kritiką rusų literatūros tyrimų lauke šiandienėje studijoje gali kilti noras vadinti projektu, kuris tik pradeda įsibėgėti rusų literatūros tyrimuose. Manytina, kad tai susiję su literatūrologijos mokslo tradicijomis: Vakaruose skirtingų mokslo krypčių samplaika laikoma postmodernizmu, humanitarinių ir socialinių mokslų krize, o rytinėje Europos dalyje tai galbūt būtų galima prilyginti posttotalitarizmo epochai būdingam norui išbandyti visas įmanomas literatūros metodologijas.

Taigi, XIX amžiaus rusų literatūros ekonominių procesų analizė tampa puikiu tyrimų lauku. O Dostojevskio atvejis suvokiamas kaip pati ryškiausia „piniginė problema“ visoje klasikinės rusų literatūros istorijoje, kaip produktyvus pavyzdys parodyti siūlomos prieigos taikymo galimybes.

⁵² «<...> и социальные науки, в свою очередь, не должны восприниматься только как сбор статистических данных».

⁵³ «литературное произведение при всей его многозначности может служить достоверным источником сведений об экономических ценностях определенного периода, а проецирование моделей разговора об экономических процессах на взаимоотношения персонажей позволяет делать ценные наблюдения и по-новому смотреть на привычные тексты».

1.4 Dostojevskio kūrybos sociologinių ir ekonominių tyrimų apžvalga

Biografinio pobūdžio mokslinių darbų apie Dostojevskio asmeninius finansinius sunkumus ir leidybos verslo problemas kartu su broliu leidžiant žurnalus *Vremia* (Время [1861–1863]) ir *Epocha* (Эпоха [1864–1865]) yra gana daug. Tyrinėjant šio rašytojo kūrybą minėtų temų išvengti niekada nepavyksta. Tačiau vargu ar jų paminėjimas sietinas su koncentruotu dėmesiu šiai temai literatūrologijoje socialiniu ir ekonominiu požiūriu. Be trumpo šių temų pristatymo neišsiverčia ne tik nė viena biografinė knyga, bet ir kūrinių komentarai, pristatantys Dostojevskio finansinę būklę rašant tam tikrą kūrinių.

Tiesa, apie vidinę teksto ekonomiką tyrinėjimuose ar komentaruose mokslininkai rašo tiek, kiek to reikia tam tikro kūrinio siužetinei linijai pristatyti. Galima neabejoti, kad romano *Nusikaltimas ir bausmė* komentaruose bus paminėtas Raskolnikovo vargingumas ir nužudytos dėl pinigų palūkininkės motyvas, o romanas *Idiotas* taip pat neliks be tinkamo dėmesio didelei sumai pinigų, kurią Nastasija Filipovna meta į židinį. Minėti romanai yra patys populiariausi rašytojo kūriniai, o kiek mažiau žinomi ir mažesnės apimties Dostojevskio tekstai, nors ir turi potencialo tapti tyrimų objektu iš ekonominės kritikos perspektyvos, kol kas neanalizuoti.

Būtina dar kartą pabrėžti, kad disertacijos tyrimo objektu tapo tik Dostojevskio grožinės literatūros kūriniai, o rašytojo publicistiniai straipsniai šiame darbe naudojami kaip informacinio ir argumentacinio pobūdžio medžiaga. Dostojevskio publicistika *Rašytojo dienoraštyje* (Дневник писателя [1876–1877], [1880–1881]), kaip atskiras publicistinių tekstų blokas, galėtų būti analizuojama atskirai, nes tokio pobūdžio darbų kol kas nėra. Savo ruožtu, šiame tiriamajame darbe atsiribojame nuo rašytojo publicistikos kaip tiriamosios medžiagos, nes disertacijoje, kaip jau rašyta, dėmesys sutelktas į ekonomiką literatūriniuose tekstuose.

Pažintį su minėtu straipsnių rinkiniu *Naujoji ekonominė kritika. Literatūros ir ekonomikos sankirtos studijos* galima teigti esant šios disertacijos ištakomis ir įkvėpimo šaltiniu. Būtent jame buvo atkreiptas dėmesys į Dostojevskio apysaką *Užrašai iš pagrindžio*. Aiškaus atsakymo, kodėl būtent šios apysakos personažas patraukė naujųjų ekonominių kritikų dėmesį, moksliniuose straipsniuose rasti nepavyko, todėl tai tapo pirmuoju kūriniu, kurį bandyta analizuoti, ir analizės rezultatai pateikiami šioje disertacijoje.

Vienintelę knygą, kurioje plėtojamos problemos *Dostojevskis ir ekonomika* laukas, parašė italų slavistas Guido Carpi *Dostojevskis ekonomistas: literatūros sociologijos apybraižos / Достоевский экономист: очерки по социологии литературы* (2012). Literatūrologas savo knygoje aptaria to laikmečio ekonomines problemas, Dostojevskio pažintis ir galimą idėjinį jo amžininkų ekonomistų poveikį paties rašytojo ekonominėms išvalgoms ir nuomonei apie tai, kas vyksta šalyje ir už jos ribų. Knygos autorius apžvelgia ir kūrinių personažų požiūrį į pinigus, tačiau Carpi knygoje apsiriboja tekstų fragmentų išryškinimu, jo knygoje nėra sistemingos ir nuoseklios nei kūrinio, nei personažo analizės. Literatūrologas nurodo tuos literatūrinio kūrinio fragmentus, kurie yra tiesiogiai susiję su finansine personažų gyvenimo puse, ir bando juos paaiškinti, remdamasis Vakarų marksistinėmis literatūrologijos teorijomis. Derėtų atkreipti dėmesį, kad būtent dėl marksistinio požiūrio į literatūrinį tekstą Carpi knyga buvo dažnai kvestionuojama. Autorius, naudodamas semasiometrikos analizės metodą, išanalizavo *Brolių Karamazovų* pinigų minėjimo tekste cikliškumą, tačiau gauti rezultatai nei papildo, nei paneigia esamas žinias apie kūrinį ar jo personažus⁵⁴. Knygos autorius, tyrinėdamas tokių veiksmų, pavyzdžiui, feodalizmas arba počveničestvo (почвенничество), iliustravimą literatūriniame kūrinyje, aprašo, koku būdu šios ekonominės ir ideologinės sritys lemia šių sričių pavaizdavimą Dostojevskio kūryboje.

Kad ir kaip būtų vertinama Carpi knyga, jo atlikta to laikmečio finansų sistemos istorinė apžvalga yra didelis indėlis į tolesnių tyrimų teorinę bazę. Italų literatūrologo knyga, labiau skirta socialinėms ir ekonominėms problemoms tuometinėje Rusijoje pristatyti, padeda rasti informacijos apie jų galimą poveikį Dostojevskio poetikai, apie susiformavusį rašytojo požiūrį į ekonominį šalies gyvenimą, papildo socioekonominės žinias apie tuometinį Rusijos gyvenimą.

Dostojevskio kūriniuose esamos ekonominės ir piniginės problemos nėra dažnai pasitaikantis humanitarinių mokslų disertacijų objektas, tačiau kelias vis dėlto pavyko rasti. Vokiečių filologė J. Stahl disertacijoje *Pinigų vaidmuo Dostojevskio filosofijoje: „Lošėjas“ ir „Broliai Karamazovai“ / Роль денег в философии Достоевского: «Игрок» и «Братья Карамазовы»* (2005) atskleidė, kad pinigai Dostojevskio tekste priešpriešinami „tuo pačiu ir gėrio, dorovės ir žmogiškosios moralės

⁵⁴ Plačiau: Карпи 2012.

principams⁵⁵ (Stahl 2005). Stahl pinigų temą romane *Lošėjas* priežastiniu ryšiu sieja su šio romano personažų meilės santykiais. Be to, autorė prisipažįsta, kad ją labiau domina filosofinė pinigų reikšmė, o ne jų kiekis ar funkcija vidinėje kūrinio ekonomikoje. Autorė savo tyrimuose neliečia problemų, susijusių su tokiais aspektais kaip Dostojevskio personažų biudžetas ar pinigų cirkuliacija. Stahl nuomone, jos analizuojamų Dostojevskio romanų personažai linkę siekti pinigų. Aiškindama savo poziciją, kodėl taip vyksta, autorė tolydžio grįžta prie filosofinių rašytojo idėjų.

Abu minėti mokslininkai neabejotinai pagrįstai atkreipė dėmesį į tai, kad pinigai Dostojevskio kūriniuose patys savaime neturi jokios vertės. Stahl neanalizuoja kiekvieno konkretaus personažo likimo finansiniu požiūriu ir nepaaiškina personažų veiksmų, susijusių su pinigais, kuriais juos „apdovanoja“ autorius. Tai būtų esminis skirtumas tarp Stahl ir šios disertacijos mokslinio tyrimo objektų ir tikslų.

2011 metais JAV Kalifornijos universitete Berklyje Jillian Elizabeth Porter apgynė disertaciją *Pinigai ir beprotiškos ambicijos: 1830–1850 m. rusų literatūros ekonomika / Money and Mad Ambition: Economies of Russian Literature 1830–1850*), kurioje, be kitų rusų rašytojų (Aleksandro Puškino (Александр Пушкин [1799–1837]), Nikolajaus Gogolio (Николай Гоголь [1809–1852]) ir Fadėjaus Bulgarino (Фадей Булгарин [1789–1859])) grožinės literatūros tekstų, analizuojama pinigų tema ir Dostojevskio apysakoje *Antrininkas* (Двойник [1846]). Išsamiai išanalizavusi Dostojevskio apysaką, Porter išplėtė jos perskaitymo ribas ir taip atskleidė dar vieną Dostojevskio poetikos detalę. Disertacijos autorė, pasitelkdama ekonominės kritikos teksto analizės būdus, daro išvadą, kad tekste pinigai taip pat atlieka antrininko funkciją. Disertacija skirta ekonominei paradigmai, nulėmusiai teksto prasmės struktūrą ir naratyvą XIX amžiaus 4–5 dešimtmečių rusų literatūroje (tada, kai formavosi XIX amžiaus rusų proza). Porter, remdamasi ekonominės kritikos perspektyvomis ir emocijų istorija, analizavo „tropus, tokius kaip išlaidos, klastojimas, kaupimas ir lošimas, taip pat ir siužeto linijas, beprotiškas arba užslėptas ambicijas ir jų ryšį su Nikolajaus I (1825–1855 – I. K.) valdymo laikų ekonomikos istorija,

⁵⁵ «противостоят тем самым принципам добра, нравственности и общечеловеческой морали».

svarbių ekonominių diskursų ir užsienio literatūrinių žanrų kontekste“⁵⁶ (Porter, 2011, 1).

Kaip ir visi kiti Dostojevskio kūrybos tyrėjai, Porter teigia, kad ambicingas Dostojevskio herojus niekada nesistengia užsidirbti pinigų. Autorė bando atskleisti, kaip apysakos protagonisto veiksmus nulemia imperijos finansų krizės ir monetarinės, vykusios 1839–1843 metais, reformos. Jos nuomone, tuometinė Rusijos imperijos monetarinė sistema atspindi apysakos fantastiniame nukrypime nuo realizmo: „Goliadkinas naudoja pinigus kaip reprezentacinį įrankį, ir tai tiesiogiai susiję su centriniu apysakos antrininko fenomenu“⁵⁷ (*Ibid.*, 80). Ši tyrimo dalis mums pasirodė ypač naudinga ir įdomi, nes kol kas niekur neteko rasti panašių svarstymų apie šį Dostojevskio personažą.

Porter atkreipia dėmesį į tai, kad *Antrininko* protagonistas, parduotuvėje rinkdamasis įvairiausius brangius pirkinius (pietų ir arbatos servizus, cigarų dėklą, įrankius barzdai skusti ir kt.), tekste rodo savo perkamąją galią. Įdomiausia, kad jau viską sutaręs, Goliadkinas pardavėjui žada atsiųsiąs ką nors pasiimti pirkinių šiandien arba rytoj. Autorės teigimu, tai tiesiogiai susiję su sudėtinga sidabrinių rublių ir popierinių asignacijų monetarine sistema, kai šias valiutas vėliau keičia kreditiniai bilietai. Porter plačiai pristato XIX amžiuje vykusias Rusijoje monetarinės sistemos reformas, ką būtina žinoti analizuojant šio laikotarpio tekstus. Kai vienu metu egzistuoja rubliai sidabru ir jų popierinis ekvivalentas, jie atrodo kaip pinigų atmaina, pinigų antrininkas. Autorė prieina prie išvados, kad jauno Dostojevskio dėmesys pinigų Rusijoje istorijai tiesiogiai susijęs su ankstyvojo realizmo vertinimu bei tolesniu dialogizmo vystymusi.

Dar viena disertacija, kurios tiriamąja medžiaga tapo net du Dostojevskio kūriniai – *Idiotas* (*Идуот* [1868]) bei *Pažeminti ir nuskriaustieji* (*Униженные и оскорбленные* [1861]), buvo apginta Ilinojaus universitete *Įsivaizduojami turtai ir realios nesėkmės devyniolikto amžiaus rusų prozoje / The imagined wealth and real misfortune in nineteenth-century russian prose* (2015). Jos autorė Natalya Khokhlova kelia šiuos klausimus: kokią funkciją atlieka pinigai rusų klasikinės literatūros personažų

⁵⁶ “<...> tropes such as spending, counterfeiting, hoarding, and gambling, as well as plots of mad or blocked ambition, in relation to the cultural and economic history of Nicholas I’s reign and in the context of the importation of economic discourse and literary conventions from abroad”.

⁵⁷ “Goliadkin uses money as a tool of self-representation, and this practice is intimately linked to the novel’s central phenomenon of doubling”.

charakteristikoje, kas literatūriniame tekste sieja pinigus su apkalbų sklaida, kokia genderio ir žanrų koreliacija, kokie jų dinaminiai ryšiai literatūriniame tekste. Khokhlovos teigimu, kūrinių analizė „leidžia pamatyti besikartojantį modelį, kuriame pinigai tekste atlieka siužeto vystymosi katalizatoriaus bei personažo vystymosi etapo funkciją“ (Khokhlova 2015, iii)⁵⁸.

Dviem analizuojamiems Dostojevskio kūriniais autorė skiria atskirą disertacijos skyrių. Jos teigimu, *Pažemintieji ir nuskriaustieji* „ilustruoja Dostojevskio dirbtinai sukurtus komercinius interesus ir parodo, kaip autorius, formuodamas centrinius siužeto konfliktus, naudoja pinigus“ (*Ibid.*, 114). Tiesa, verta paminėti, kad ši disertacijos dalis stokoja nuodugnaus tyrimo teikiamoms išvadoms pagrįsti. Iš analizuotų pavyzdžių daromos prielaidos ir pateikiama, rodos, asmeninė nuomonė, o ne teksto siužeto analizė. Pavyzdžiui, pasakojimo stilių trečiuoju asmeniu „kalba, pasakoja“ (rus. *говорят, рассказывали*) analizuojamuose kūrinuose autorė sieja su apkalbomis. Jos nuomone, per apkalbas pateikiama informacija apie personažų socialinę būklę⁵⁹. Vien šio lingvistinio argumento vargu ar pakanka norint visas tekste minimas situacijas vadinti apkalbomis.

Iš apgintų disertacijų užsienyje apžvalgos galime daryti išvadą, kad Dostojevskio kūryba ir finansiniai aspektai kūrinuose siejami ir analizuojami įvairiausiais būdais, ir kiekviename tekste pinigų reikšmė interpretuojama skirtingai. Tai dar kartą patvirtina šios disertacijos tikslingumą siekiant analizuoti mažiau ar iki šiol netirtus įvairaus laikmečio Dostojevskio grožinės literatūros tekstus disertacijoje aktualizuojamais aspektais.

Platesnė pažintis su naująja ekonomine kritika Rusijoje, kaip jau buvo minėta, pradedama žurnale *Novoje literaturnoe obozrenie* 2002 metais. Skyriuje *Naujoji ekonominė kritika* iš penkių pateikiamų straipsnių net du skirti Dostojevskui ir jo kūrybai. Pirmasis iš jų priklauso W. M. Todd III – *Dostoevskis kaip profesionalus rašytojas: profesija, veikla, etika* / *Достоевский как профессиональный писатель: профессия, занятие, этика*⁶⁰. Straipsnyje analizuojama rašytojo darbo profesionalumo problema.

⁵⁸ “an answer within the terms of the repeated model, which shows that money appears in the presented fiction as a catalyst for the plot developments, and as a stage of self-evolvement for the characters” (iii).

⁵⁹ “In my understanding, Dostoevsky knew this novel had an open message: it was time to abandon old ways of storytelling and to redirect energies toward saving the country from its intellectual and socio-economic stagnation”. (129)

⁶⁰ Plačiau: Тодд III 2002.

Straipsnio autorius iškelia klausimus, į kuriuos Dostojevskio kūrybos tyrėjai jau anksčiau yra pateikę atsakymus. Todd III analizuoja problemas, susijusias su rašytojo romanų leidyba žurnaluose, taip pat visas kitas situacijas, susijusias su Dostojevskio finansinėmis problemomis. Straipsnio autoriaus pamąstymuose dėmesį patraukė aktualizuojamas nekintamo dydžio siužeto linijų rašytojo kūrinuose ir jo įsipareigojimu laiku, nepraleidžiant tam nustatytų terminų pateikti savo tekstą redakcijai ryšys. Todd III daro išvadą, kad rašytojo darbo specifika tiesiogiai veikė jo kūrinių poetiką. Straipsnio autoriaus nuomone, Dostojevskis būdavo priverstas atiduoti leidyklai kūrinį nustatytą dieną, dėl nuolatinio laiko trūkumo rašytojas turėdavo atsisakyti minties apie naują siužetinę liniją savo kūrinuose. Tokiu būdu, pagal Todd III, atsirado nepilnos rašytojo potencialo realizacijos problema.

Antrame straipsnyje, pristatančiame naująją ekonominę kritiką – J. Driscoll *Nesuinteresuotas žmogus: dovanojimo ekonomika F. M. Dostojevskio romane „Idiotas / Человек без интереса: Экономика дарения в романе Ф. М. Достоевского «Идиот»*, analizuojama dovanos tema romane *Idiotas*. Driscoll nuomone, Dostojevskis, suvokdamas dovanojimą kaip alternatyvų mainų būdą, kaip krikščioniškojo *Logos* simbolį, savo tekste sugebėjo parodyti kapitalizmo, atėjusio į tradicinį visuomeninį ir ekonominį rusų visuomenės gyvenimo būdą, dramą. Straipsnio autorius teigia, kad produktyviausia analizuoti realizmo epochos romaną, nes iš visų literatūrinių stilių realistinis romanas labiausiai linkęs imituoti ir kritikuoti socialinę ir ekonominę visuomenės sanklodą. Driscoll daug dėmesio savo straipsnyje skiria ir pačiam dovanojimo suvokimui, aiškina Marselle Moss tyrimus ir ekonominį Adamo Smitho požiūrį į mainus (Дрисколл 2002)⁶¹.

⁶¹ „Tai, kaip Smithas supranta egoizmą, skiriasi nuo to, ką Mossas vadino simuliuojančia dovanojimo prigimtimi. Priešingai nuo potlacho, komercinė mainų logika izoliuoja individo veiksmus nuo visuomenės rūpesčių. Kapitalizme, kaip jį suprato Smithas, *homo oeconomicus* nesiekia visuomeninės gerovės, tačiau tai ir nėra privalu: visuomenės gerovė ateis pati savaime. Dovanojimas nuo aprašomos sistemos skiriasi tuo, kad jos unikali logika pabrėžia visuomenės interesų svarbą ir siekia integruoti asmenybę į visuomeninių santykių tinklą“ // «Понятие Смита об эгоизме, таким образом, разительно отлично от того, что Мосс считал стимулирующей природой дарения. В отличие от потлача, логика коммерческого обмена изолирует действия индивида от забот общества. В капитализме, как его понимал Смит, *homo oeconomicus* не движим стремлением к общественному благу, но в этом и нет нужды: общественное

Straipsnio autorius, remdamasis Dostojevskio užrašais, atkreipia dėmesį, kad kunigaikštis Myškinas romane *Idiotas* pagal pirminį sumanymą turėjo būti bankininkas ir patirti daug permainų, kad galėtų tapti tuo krikščionybės įsikūnijimu, kaip jis yra suvokiamas šiandieninio skaitytojo. Ekonominiu požiūriu romano protagonistas yra labai dosnus, tačiau jis, priešingai kitiems romano personažams, pinigų kaupimo nepavertė savo pagrindine idėja. Todėl yra suvokiamas kaip „idiotas“. Driscoll yra įsitikinęs, kad gyvenimas užsienyje septintame XIX amžiaus dešimtmetyje, besislepiančiam nuo kreditorių ir paliktų skolų privertė Dostojevskį filosofiskai žvelgti į kapitalizmo veržimąsi į Rusiją, kas ir atsispindėjo romane *Idiotas*. Romano siužetinių kolizijų centru tapo kapitalizmo tema. Taigi, Dostojevskio kūrybos pristatymas žurnale *Novoje literaturnoje obozrenije* vėl išryškina pagrindines literatūrologijoje dominančias ekonominio aspekto potėmes – veiklą ir leidybą.

Dėmesį patraukia ir kiti moksliniai darbai, skirti Dostojevskio kūrybai ir pinigų, ekonomikos literatūroje temai aptarti. Romanas *Idiotas* tapo ir Sarah J. Young tyrimo objektu straipsnyje *Dostojevskio Idiotas ir Jokūbo laiškas / Dostoevskii's Idiot and the Epistle of James*. Young teigia, kad bandymai pagrindinį romano *Idiotas* personažą kunigaikštį Myškina matyti kaip rusų ortodoksų bažnyčioje suprantamą Kristaus įsikūnijimą nėra iki galo pagrįsti, nes, jos nuomone, personažo religinės praktikos yra labiau vakarietiškos, protestantiškos. Mokslininkė teigia, kad tik romano pradžioje Myškino charakteristikoje galima įžiūrėti užuominų į Kristaus savybes, tačiau toliau tekste matome, kad visi jo bandymai padėti žmonėms nėra nusisekę ir net pablogina situaciją keliems kitiems romano veikėjams.

Straipsnyje keliama dualizmo problema. Myškino „dvilypės mintys“, mokslininkės teigimu, randa atgarsį Jokūbo laiškuose iš Naujojo testamento minimame dvilypių minčių žmoguje. Dviejų tekstų sąveika teikia dar vieną galimą teksto interpretaciją. Taigi, romano *Idiotas* analizė per Jokūbo laiškų prizmę atskleidžia keletą galimų būdų įvairiais aspektais analizuoti teminę romano struktūrą⁶². Young, remdamasi Jokūbo laišku, kuriame akcentuojamas kontrastas tarp turtuolių ir suvargėlių, daro išvadą, kad turtai ne tik atitraukia žmogų nuo Dievo, bet ir nuo vienas kito. Pinigai, Young

благо наступит само по себе. Дарение отличается от описанной системы тем, что его уникальная логика подчеркивает важность общественных интересов и стремится интегрировать личность в сеть общественных отношений».

⁶² Plačiau: Young 2003.

nuomone, yra didi galia Dostojevskio romano struktūroje, nes dauguma jo personažų yra apsėsti minčių apie pinigus. Taip pat Young atkreipia dėmesį į žymiąją, aukcioną primenančią sceną, kai Nastasija Filipovna meta į židinių pinigus, suvyniotus į laikraštį *Birževyje vedomosti* (*Биржевые ведомости* [1861–1881]). Taip, straipsnio autorės nuomone, ji išsilaisvina iš pinigų vergijos ir įtakos.

Straipsnio autorė pažymi, kad Myškinas pačioje romano pradžioje demonstruoja sveiką požiūrį į pinigus, nėra prie jų prisirišęs, ir tai atitinka Jokūbo įvardytą išmintingo žmogaus idealą. Tačiau, kai kiti romano personažai sužino apie palikimą, jie pradeda į Myškiną žvelgti rimčiau. Tokiu būdu vėlgi tiesiamos paralelės su Jokūbo laiškuose aprašytu požiūriu į turtuolį ir į vargšą. Turimas palikimas socialiniu požiūriu Myškiną iškelia virš kitų personažų, ir taip susiformuoja jų konfliktas. Taigi, Young nuomone, pinigai pagal Jokūbo laiškų logiką Dostojevskio tekste yra materialių ar psichologinių troškimų metafora.

Ne vienas tyrėjas neišvengiamai atsiduria toje pačioje teminėje plotmėje – nagrinėja Dostojevskio požiūrį į kapitalizmą ir socialistinio gyvenimo modelio įsiliejimą į Rusijos socialinį ir ekonominį gyvenimą. Vis dėlto rašytojo požiūrį negalima vienareikšmiškai vertinti kaip vienintelio ir neginčijamo atsakymo į klausimus, kuriuos kelia ekonominės siužetinės linijos grožiniuose tekstuose.

Naujosios ekonominės kritikos teikiamų priemonių nauda literatūrinių tekstų tyrimams vertintina kaip paskata nesustoti atsitrenkus į istorinį ekonominės temos literatūroje pagrindimą ir argumentavimą. Todėl neužtenka literatūriniame kūrinyje vien rasti tikslesnį realios ekonominės situacijos pavaizdavimą ar kritiką. Svarbiausia rasti, kaip ir kokias būdais rašytojas išsako savo nuomonę, ją „įdėdamas“ į personažo lūpas arba priversdamas savo personažą pasielgti būtent taip. Tik šitaip galima išsiaiškinti, kokie motyvai lėmė tam tikrus personažo pasirinkimus, kaip tai atliepia bendrą personažo charakteristiką ar daro poveikį kitiems personažams. Ir tai tik dar kartą patvirtina, kad Dostojevskio kūriniuose matomos ekonominės realijos, finansinės personažų situacijos – vis dar gana nauja literatūrologijos tyrimų sritis.

Pristatant mokslinius darbus, skirtus Dostojevskio ir ekonomikos temai, privalu pabrėžti, kad tai, kas vadinama *literatūros ekonomika*, *ekonomika literatūroje* ar *vidine* ir *išorine cirkuliacija*, nėra ekonomika griežtąja jos prasme. Šioje disertacijoje ekonominis interesas literatūros procesuose ir kūriniuose sietinas su ekonomikos mokslu gana plačiai, nes ekonomika, finansų sritis ar rašytojo „mikroūkis“ literatūrinio teksto analizėje domina

ties, kiek tai atliepia autoriaus ar personažų bendruosius elgesio su pinigais dėsnius.

Iš pristatomos mokslinių darbų apžvalgos galime pamatyti, kad mokslininkų dėmesį patraukia ir tie kūriniai, kurie iš pirmo žvilgsnio nesiejami su pinigų tema, pavyzdžiui, romanas *Nusikaltimas ir bausmė*.

Štai, vieno žymiausių šių laikų rusų literatūros tyrėjų Aleksandro Žolkovskio straipsnyje *Laikas, pinigai ir autorystės paslaptys Dostojevskio „Nuolankiojoje“ / Время, деньги и секреты авторства в «Кроткой» Достоевского* analizuojami literatūriniam tekste besikartojantys skaičiai. Literatūrologas įžvelgė skaičių ryšį su lupikavimu bei apysakos *Nuolankioji* (*Кроткая* [1876 m.]) personažų piniginiiais santykiais. Žolkovskis prieina prie išvados, kad apysakos protagonistas palūkininkas – tarytum kitų dviejų Dostojevskio personažų, Raskolnikovo ir senės palūkininkės, derinys. Tačiau, Žolkovskio nuomone, „net ir turint omenyje visus dviejų apysakų panašumus, *Pogrindžio paradoksalistui* dar toli iki *Nuolankiosios herojaus*“⁶³ (Жолковский 2012, 31). Straipsnio autorius neišsiskirdamas iš kitų literatūrologų, rašančių apie Dostojevskį, bendrais bruožais primena, kad rašytojas nuolat turėjo finansinių sunkumų. Žolkovskio straipsnyje sudomino mintis ir apie tai, kad pagrindinis herojus – palūkininkas, kalbantis pirmuoju asmeniu, mąstydamas net ne apie pinigus, gausiai vartoja skaitvardžius. Tad, straipsnio autoriaus teigimu, „visiškai aiškus herojaus buhalterinis mąstymo būdas matant pasaulį per skaičius ir nuosavybės kategorijas“⁶⁴ (*Ibid.*, 27). Ši metatekstinė personažo diskurso analizė, Žolkovskio nuomone, atskleidžia pinigų ir laiko temos santykį apysakoje.

Nors Dostojevskio kūryba nėra aplenkiama ekonomikos literatūroje tyrimuose, tačiau ir Rusijoje, ir Europos šalyse bei JAV ar kitose šalyse jų nėra daug. Todėl dėl visiškai suprantamos priežasties, kad visų darbų, skirtų Dostojevskio kūrybai, aprėpti neįmanoma (ir dėl kalbos barjerų, ir dėl medžiagos neprieinamumo), disertacijoje remiamasi tik tais šaltiniais, kurie yra prieinami ir pripažįstami pačiais autoritetingiausiais dostojevistikos moksliniais darbais. Viename iš svarbiausių periodinių leidinių *Dostojevskis. Medžiagos ir tyrimai / Достоевский. Материалы и исследования* (iki 2016 m. išleistas 21 tomas) pavyko rasti tik vieną straipsnį, artimą mūsų

⁶³ «<...> при всех сходствах между двумя рассказами, «подпольному парадоксалисту» далеко до героя «Кроткой».

⁶⁴ «Налицо последовательно бухгалтерский образ мыслей героя, видящего мир в цифрах и категориях собственности».

tyrimui. V. Tvardovskajos straipsnyje „*Ekonominė banga*“ Dostojevskio kūryboje / «*Экономическое поветрие*» в творчестве Достоевского (1988) analizuojamas rašytojo susidomėjimas ekonomika septintame dešimtmetyje. Straipsnio autorę, kaip ir Carpi, domina kapitalizmo ir narodničestvo (народничество) idėjų ryšys su Dostojevskio požiūriu į buržuaziją. Tvardovskajos nuomone, jau 7–8 dešimtmečių sandūroje Dostojevskis pripažino naujus rusų gyvenime įsivyravusius buržuazinius santykius. Tačiau, nors rašytojui ir buvo nepriimtinas tuo metu paplitęs utopinio socializmo mokymas, jis niekada nemanė jį esant kapitalizmo alternatyva. Autorės dėmesys koncentruojasi ties *Brolių Karamazovų* (Братья Карамазовы [1879–1880]) personažu Trifonu Borisovičiumi, kuris, Tvardovskajos nuomone, atskleidžia socialines ir ekonomines Dostojevskio publicisto idėjas. Tiesa, autorė teigia, kad „procesų, vykusių valstiečių gyvenime, meninis pavaizdavimas prieštaravo tam jų įprasminimui, kuriuos rašytojas teikė savo publicistikoje“⁶⁵ (Твардовская 1988, 134).

Paskutinis teiginys šioje disertacijoje priimamas kaip viena iš nekvestionuojamų tiesų, nes, kaip buvo minėta, realių ekonominių ir socialinių aspektų Rusijos visuomenės gyvenime kritika ir išsakyta šiuo klausimu Dostojevskio nuomonė jo publicistiniuose tekstuose gali sietis su tuo, ką matome literatūriniame tekste. Tačiau reikia pabrėžti, kad rašytojo svarstymai negali tapti vieninteliu atsakymu ir (ar) pagrindu aiškinantis ekonomikos literatūroje funkcionavimą ir esmę.

Vienas iš svaresnių pinigų temos Dostojevskio kūryboje tyrimų, mūsų supratimu, yra Jacques Catteau knyga *Dostojevskis ir literatūros kūrybos procesas* / *Dostoyevsky and the Process of Literary Creation*⁶⁶ (1989), tiksliau, jos skyrius „Pinigai“. Catteau žvelgė į šią temą iš esmės ir nepasiribojo vien tik Dostojevskio asmeninių finansinių gyvenimo peripetijų aprašymu, kas visada yra neišvengiama. Autorius atkreipė dėmesį ir į pinigų svarbą literatūrinio kūrinio viduje. Daugumoje vėliau šia tema parašytų darbų cituojama kertinė Catteau mintis, kad išbandymas pinigais

⁶⁵ «художественное воплощение процессов, происходящих в крестьянстве, вступало в спор с тем их осмыслением, которое давал им писатель в публицистике».

⁶⁶ Pirmą kartą knyga išleista prancūzų kalba Jacques Catteau. *La Création littéraire chez Dostoievski*. Paris: Institut d'etudes slaves, 1978.

Dostojevskio romanuose yra kūrinio pasaulio ordalija, ir tik ji lemia viską, kas jame vyksta⁶⁷.

Catteau nuomone, pinigų tema yra antra po epilepsijos Dostojevskio kūrybos skatinamoji jėga: nė vienas rašytojas neiššvaistė tiek laiko prašydamas pinigų ir nė vienas rašytojas taip nekenė pinigų kaip Dostojevskis. Kaip ir visi Dostojevskio kūrybos tyrėjai, Catteau trumpai pristato paties Dostojevskio piniginę dramą, jo lošimo rulete evoliuciją. Catteau primena, kad, nors Dostojevskis nuolat skendėjo skolose, jis nebuvo varguolis. Nuo pat pačios rašytojo karjeros pradžios (ir net gi anksčiau) Dostojevskis nemokėjo elgtis su pinigais, o jų atsiradus, visus iškart išleisdavo. Dostojevskio polinkį išlaidauti Catteau kildina iš psichologinių motyvų: „vaikiško racionalumo nebuvimo“, nepraktiškumo, patiklumo, jo aistros lošti, dosnumo ir kt. Autorius remiasi apysakos *Užrašai iš Mirusiųjų namų* (*Зануки из Мертвцово дома* [1861–1862]) pasakotojo teiginiu, kad pinigai kaliniui – laisvė, arba bent jau kažkas panašaus į laisvę. Pasak Catteau, pinigai Dostojevskiui – gyvenimo šventė, nes „jis dažnai prilygindavo savo literatūrinę vergiją tremčiai, baisesnei negu reali tremtis“⁶⁸ (Catteau, 150).

Catteau nuomone, rašymo skuba ir nesugebėjimas sušvelninti tono savo tekste arba nenoras ištrinti jo dalies nėra niekaip susijęs su pinigais. Tekstas išsiplėsdavo savaime, nes Dostojevskis negalėdavo pašalinti, kaip jam atrodė, vienos ar kitos dalies, svarbios jo idėjai vystyti. Nereikia pamiršti, kad užmokestį rašytojai gaudavo už spaudos lanką, tačiau Dostojevskis ne visada turėdavo galimybę, t. y. laiko, perskaityti ar perrašyti savo kūrinio.

⁶⁷ „Pinigų ordalija – tai dažniausiai pasitaikantis būdas tyrinėti žmogų romanų pasaulyje. Tai nevyksta dirbtinai, nes ji pateikia realistinės visuomenės viziją. Tolstojaus kūryboje, pavyzdžiui, *Trijose mirtyse*, *Kare ir taikoje* ir *Ivano Iljičiaus mirtyje*, perėjimas nuo gyvenimo iki mirties – tai testas, kuris atspindi ir atskleidžia žmogaus sielą: Dostojevskiui toks testas – pinigai. Išbandymas pinigais Dostojevskio romanuose yra kūrinio pasaulio ordalija, su visa barbariška beprotybe ir juos nulemiančiais tragiškais pokyčiais“. // “The ordeal by money is one of the most recurrent ways of exploring man in the world of the novels. It is not artificial, since it is suggested by a realistic vision of society. With Tolstoy, for example, in *Three Deaths*, *War and Peace*, and *The Death of Ivan Ilych*, the passage from life to death is the test which illuminates and reveals the soul of man: with Dostoyevsky, it is a test of money. The test by money is the trial by ordeal in the world of the novel, with all barbarous madness and tragic change that this implies” (Catteau 1989, 166).

⁶⁸ “He often compared his literary slavery to a convict prison, worse than the real one”.

Taigi, Catteau knygoje galima išvelgti pirmuosius vidinės tekstų ekonominės analizės pavyzdžius ar bent jau užuominų apie galimas teksto perskaitymo perspektyvas. Įdomūs Catteau svarstymai, kad Dostojevskio kūryboje pačių vargingiausių sąrašas po vargšų „valdininkėlių“ atsiranda vaikai ir moterys, nes jie priklausomi nuo vyrų. Ir tokių pavyzdžių, Catteau teigimu, Dostojevskio kūryboje apstu, tad, kai Dostojevskio kūrybos tyrėjai sieja meilę su pinigais, tai daro ne be pagrindo⁶⁹.

Svarbu ir tai, kad Dostojevskio kūrybiniame kelyje Catteau nurodo tikslią datą – 1863 metus, kada rašytojo tekstuose sustiprėja ekonominė tema. Tais metais kaip tik buvo parašyta apybraiža *Žiemos pastabos apie vasaros įspūdžius* (*Зимние заметки о летних впечатлениях* [1863]). Literatūrologo teigimu, tai pirmasis Dostojevskio tekstas, kuriame kapitalizmas ir socializmas suprantamas vienodai, ir ši materializmo banga atsirado tam, kad galėtų pakeisti religiją: „<...> abu trokšta tapti Krikščionybės pakaitalu ir pakeisti Krikščioniškąjį Mesianizmą svajone apie Utopijos karalystę žemėje. Kapitalizmas ir socializmas turi tą patį Dievą – dalyką, tą patį motyvą – interesą, kuris yra mėsėdis, „plėšrūnas“ ar „piemuo“; tą patį rezultatą – daugumos laisvės atitolinimą ir Rotšildų ar Didžiojo Inkvizitoriaus viešpatavimą; ir tą patį metodą – metafiziką ir transcendentalizmą, kaip palėpę, rezultatyvias mokslines priemones, tokias kaip utilitarizmas, matematinė organizacija ir ekonominis realizmas“⁷⁰ (*Ibid.*, 157). Catteau, bandydamas išsiaiškinti Dostojevskio kūryboje minimų pinigų reikšmę, išskiria tris pagrindines tezes:

- Pinigai gali padaryti visus „nelygumus lygius“;
- Pinigai – laisvės siekimo būdas;

⁶⁹ Šioje vietoje vertėtų paminėti Boriso Christa straipsnį *Dostoevskis ir pinigai/ Dostoevskii and money*, kuriame autorius, remdamasis tam tikrais Dostojevskio kūriniiais, analizuoja juose aptinkamų pinigų prigimtį ir reikšmę tekste. Christa nuomone, romane *Jaunuolis* pinigai taip pat siejami su seksualumu ir galbūt net gi pirmą kartą su seksualiniais ar (ir) meilės santykiais ne tarp vyro ir moters, bet tarp tos pačios lyties atstovų. Būtų galima išskirti net atskirą temą šiems priklausomumo ryšiams išsiaiškinti. Plačiau: Christa 2002, 93–110.

⁷⁰ „<...> both aspiring to be substitutes for Christianity and to replace Christian Messianism by the dream of the earthy kingdom of Utopia. Capitalism and socialism have the same God – matter; the same motive – interest, which is that of the carnivore, ‘predator’ or ‘herd’; the same result – the alienation of the freedom of the majority and the reign of the Rothschilds or the Grand Inquisitor; and the same method – metaphysics and the transcendental are relegated to the attic, and efficient scientific tools like utilitarianism, mathematical organisation and economic realism take their place”.

-Pinigai – troškimų numalšinimo būdas⁷¹ (Catteau 1989, 161).

Minėtos „tiesos“ Dostojevskio kūrybos tyrimuose kartojasi nuolatos, kai reikia apibendrinti kelių jo tekstų ar keliamų problemų tyrimo išvadas. Šioje disertacijoje bandoma išsiaiškinti, ar rašytojo kurtame teksto pasaulyje mikroekonominiai personažo pasirinkimai taip pat jas patvirtina. Įdomu, kad skirtinguose tekstuose ir skirtingose situacijose bet kuria savo forma pinigai atlieka kardinaliai skirtingas funkcijas, kurios paaiškinamos praktinėje disertacijos dalyje. Jos ir bus pristatomos šios disertacijos praktinėje dalyje. Be to, pinigus tekste galėtume įvardyti ir kaip atskirą Dostojevskio personažą. Ne veltui Catteau užsimena, kad, nors rašytojo personažai atsisako, atiduoda, naikina pinigus, jiems patiems nieko nenutinka: jie nedega, nesusimindo, nepradingsta, jie tęsia savo egzistavimą nepriklausomai nuo aplinkos veiksmų (*Ibid.*, 165). Ir noras įprasminti ir išsiaiškinti pinigų svarbą tampa dar vien atspirtimi ir iššūkiu analizuoti Dostojevskio kūrybą.

2018 m. birželio 4–6 m. vykusioje VII tarptautinėje mokslinėje konferencijoje *Ekonomika. Literatūra. Kalba* Sankt Peterburgo universiteto Ekonominės kultūros tyrimų centre, Laisvųjų menų ir mokslo fakultete nuskambėjo du pranešimai, kurių objektu buvo Dostojevskio kūryba⁷². Be disertacijos autorės pranešimo *F. M. Dostojevskio „Jaunuolis“*. Idėjos „tapti Rotšildu“ paieškos / «Подросток» Ф. М. Достоевского. В поисках идею «стать Ротшильдом», kuris yra šios disertacijos dalis, Sergejus Kibalnikas pristatė savo išvalgas pranešime *Piniginiai pavojingi ryšiai Dostojevskio romane „Lošėjas“ / Денежные liaisons dangereuses в романе Достоевского «Игрок»*. Pranešėjas analizavo Dostojevskio romano *Lošėjas* (kaip rusų romano) intertekstualius ryšius su O. de Balzako, A. Prévost ir kitų rašytojų romanais. Pranešėjo nuomone, analizuojant tekste matomus piniginius santykius galima apžvelgti ir rusų personažų elgesį Vakarų civilizacijos situacijose⁷³.

⁷¹ “Money makes all inequalities equal. This is the first point; the second is access to freedom <...> The third term of reasoning is repressed desire”.

⁷² Plačiau: Киселюте, И. (2018) „VII научная международная конференция «Экономика. Литература. Язык» (Санкт-Петербург, 4–6 июня 2018 г.), In *Literatūra*, 60(2), p. 180–186.

⁷³ Šį pranešimą plačiau aptarsime praktinėje disertacijos dalyje, skirtai romano *Lošėjas* analizei.

Iš tiesų, Dostojevskio kūryba, kaip realizmo epochos romano pavyzdys, yra įdomi ir dėl to, kad joje užfiksuotas XIX amžiaus rusų visuomenės, bandančios pradėti gyventi pagal Vakarų Europos gyvenimo taisykles, tapatumas ir virsmas. Tai, kaip personažas prisitaiko prie kapitalistinio pasaulio santvarkos, kaip keičia savo mąstymą, kaip prisitaiko prie taisyklių – viena iš svarbesnių rusų literatūros temų, kurias kiekvienas rašytojas savitai sprendžia ir literatūriniuose kūriniuose, ir kartais publicistikoje.

1.5 Dostojevskio kūrybos tyrimai Lietuvoje

Disertacijos temos ir objekto naujumą patvirtina tai, kad Lietuvoje tyrimų, skirtų Dostojevskio kūrybos analizei taikant ekonominės teksto analizės prieigą, plačiau pristatančių Dostojevskio literatūrinę veiklą ar rašytojo vaidmenį bendroje XIX amžiaus literatūros rinkoje, nėra. Pirmieji darbai šiame tyrimų lauke priklauso disertacijos autorei.

Lietuvoje pinigų tema Dostojevskio kūryboje nebuvo rutuliojama, nes tam nebuvo atspirties taško bendrame literatūros istorijos tyrimo lauke.

Vilniaus universiteto docentė, Dostojevskio kūrybos specialistė Dagnė Beržaitė straipsnyje *Dostojevskis Lietuvoje (XX a. pabaiga – XXI a. pradžia)/ Достоевский в Литве (конец XX – начало XXI в.)*⁷⁴, išspausdintame rinkinyje *Dostojevskis. Medžiagos ir tyrinėjimai*, Dostojevskio tyrinėjimus Lietuvoje suskirstė į kelias temas: Dostojevskio kūrybos analizė Lietuvos mokslo darbuose nacionaline tematika, lietuvių autorių Dostojevskio samprata; Dostojevskio krikščionybės problemos recepcija Lietuvoje; Dostojevskio kūryba literatūros kritikos lauke bei rašytojo kūrybos intertekstualūs ir intermedialūs literatūros ryšiai. Straipsnio autorė lietuviškas publikacijas apie Dostojevskio kūrybą skirsto į akademines ir publicistines.

1971 m. kultūros ir meno žurnale *Nemunas* buvo išspausdintas Boriso Bursovo romano-studijos *Dostojevskio asmenybė* dalies *Pinigai ir įkvėpimas* vertimas. Įdomu, kad iš visų Bursovo analizuojamų problemų lietuviškas leidinys pasirinko dalį apie finansinę Dostojevskio dramą. Lietuvių kalba pateiktoje Bursovo knygos ištraukoje fragmentiškai pristatomos pagrindinės Dostojevskio finansinės peripetijos ir įvardijama viena iš pagrindinių

⁷⁴ Plačiau: Бержайте 2013, 48–69.

Dostojevskio ir pinigų santykių problema: „Visas jo empyriškas gyvenimas – vos ne pastovūs apsiskaiciavimai ir *s p q s t a i*“ (Bursovas 1971, 35).

Vilniaus universiteto profesorės Elenos Červinskienės beletrizuotoje knygoje moksleiviams ir jaunimui *Dostojevskis*, nušviečiančioje rašytojo biografiją ir kūrybinį kelią, finansinių klausimų nekelia. Knygoje pinigų tema beveik negvildinama, ką jau kalbėti apie ekonominę temą jo tekstuose. Žinoma, autorė aprašė rašytojo „literatūrinę vergiją“, lošimo dramą, nuolatinį skubėjimą rašyti siekiant gauti pinigų, gyvenimą skolose, tačiau, pavyzdžiui, *Lošėjo* kūrimo istorija Červinskienės knygoje tampa tarytum fonu, gaubiančiu asmeninį rašytojo gyvenimą, pažintį su būsima žmona Ana Snitkina (*Анна Сниткина* [1846–1918]) (147).

Iš trumpai pristatytų Dostojevskio kūrybos sąsajų su *ekonominiais* reiškiniais tyrimų galima daryti išvadą, kad ne visiems rašytojo tekstams skiriama pakankamai dėmesio šiuo aspektu, o tai lemia ir pristatomos disertacijos atsiradimą.

Be to, kaip buvo bandyta parodyti, kol kas nėra sistemingo darbo, taikančio ekonominės kritikos teikiamus teksto analizavimo būdus, taip pat ekonominės kritikos tyrimų, kurių objektu būtų tik vienas autorius ar vienas laikmetis. Jau esama nemažai duomenų apie kitus Dostojevskio tekstus, todėl ši disertacija kartu įpareigoja nurodyti įdomesnę ir naudingesnę kryptį.

Šiame moksliniame darbe, kaip jau minėta, analizuojami skirtingu laiku parašyti Dostojevskio kūriniai: pirmasis jo kūrinys – romanas *Vargo žmonės* – pasirinktas dėl to, kad būtent ekonominis veiksnys *literatūros ekonomikoje* nulėmė tą romano teksto varianto publikaciją, kurią skaitome dabar. Apysakos *Užrašai iš pogrindžio* pasirinkimą nulėmė iki šiol neaprašytas jos pagrindinio veikėjo Pogrindžio paradoksalisto požiūris į gyvenimą ir jo *paradoksalios* finansinės praktikos, kurios galėtų atskleisti *ekonomikos literatūroje* analizės galimybes. Dėl panašios priežasties analizuojama finansinė situacija romane *Lošėjas*, kuriame atsiveria dar vienas *ekonomikos literatūroje* paradoksas – valstybės ir asmenų lošimo padariniai ir jų susipynimas. Ir paskutinis analizuojamas kūrinys – romanas *Jaunuolis* – pasirinktas dėl iki šiol deramai neištirtos pagrindinio romano personažo įvardytos finansinės idėjos „tapti Rotšildu“, kuria jis gyvena ir per kurią mato pasaulį.

Taigi, pinigai Dostojevskio kūryboje – „nematomas“ teksto vedlys, vienokiu ar kitokiu būdu slepiantis papildomą informaciją, kitą teksto plotmę, kurią padeda atskleisti naujosios ekonominės kritikos siūlomos teksto analizavimo priegios.

PRAKTINĖ DALIS

2.1 LITERATŪROS EKONOMIKA / ГАМЫБА

«Участь первых произведений всегда такова, их переправляешь до
бесконечности»⁷⁵

Iš laiško M. Dostojevskiui (1845 m. gegužės 4 d.)

2.1.1. Ankstyvoji Dostojevskio kūryba kaip literatūros ekonomikos problemos laukas

Iš teorinėje disertacijos dalyje pristatytos Dostojevskio ir ekonomikos temai skirtų tyrimų apžvalgos nesunkiai galima suprasti, kad darbų apie vidinę teksto ekonomiką pirmuosiuose Dostojevskio literatūriniuose kūriniuose, parašytuose dar iki katorgos, nėra daug. Ankstyvojo periodo Dostojevskio romanai ir apysakos šiuo aspektu mažiau tirti dėl kelių priežasčių.

Pirmoji iš jų yra ta, kad literatūrinės karjeros pradžioje finansinis aspektas rašytojo tekstuose nėra toks ryškus ir (arba) išsyk pastebimas. Tačiau taip gali pasirodyti tik iš pirmo žvilgsnio. Pirmuosiuose Dostojevskio kūriniuose retai užsimenama apie reikšmingas pinigų sumas ar finansines personažų problemas. Skaitant kūrinį sunku įžvelgti didesnę paties personažo interesą ekonominiams aplinkos veiksniams. Nors kūrinių siužetas tiesiogiai nesisuka apie pinigus, tačiau jie personažams visada svarbūs. Pavyzdžiui, apsakymo *Ponas Procharčinas* (Господин Прохарчин, 1846) protagonisto esminis bruožas – patologinis taupumas: po Procharčino mirties po čiūžiniu buvo rasta skrynia, kurioje buvo net 2497,5 rublio, nors jis pats nuolat skųsdavosi, kad yra vargšas ir neturi iš ko kaupti.

Humoristiniame Dostojevskio apsakyme *Devynių laiškų romanas* (Роман в девяти письмах, 1847) taip pat gvildenama turto tema. Kūrinio, parašyto epistoline forma, siužetas sukasi apie dviejų personažų vengimą susitikti, nes vienas iš jų pasiskolino pinigų be skolos raštelio. O štai apysakoje *Baltosios naktys* (Белые ночи, 1848) įsimylėję jaunuoliai svarsto, iš kokių išteklių jie galėtų gyventi kartu. Du jauni žmonės supranta, kad senelės pensija bus jų vienintelės pajamos, tačiau jaunuolio turimi 1200 rublių vis dėlto turėtų

⁷⁵ „Pirmųjų kūrinių likimas visada toks, juos vis taisai iki begalybės“.

jiems pagelbėti. Besvajodami apie „normalų“ gyvenimą jiedu net planuoja samdyti guvernantę.

Pirmuosiuose Dostojevskio tekstuose dominuojantis personažų buities motyvas matomas tik kaip vienas iš socialinių ir ekonominių reiškinių tekste ir yra ištis organiškas bendroje kūrinio kompozicijoje. Todėl bendram skaitytojo teksto suvokimui buitinio charakterio aprašymai gali pasirodyti gana aiški ir neesminė informacija: pagrindiniai ankstyvosios Dostojevskio kūrybos veikėjai nebūna turtingi, jų disponuojamos pinigų sumos realistiškos ir atitinka jų socialinę padėtį kūrinio vaizduojamoje visuomenėje, tad ši tema tekste, rodos, nekelia bereikalingų klausimų.

Antra priežastis, dėl kurios ankstyvoji Dostojevskio kūryba nėra plačiau analizuojama ekonominiu aspektu, ta, kad XIX amžiaus rusų literatūros istorijoje daug dėmesio teikiama pinigų temai paties Dostojevskio biografijoje, o tiksliau, jį kiek vėliau ištikusiems finansiniams sunkumams. Rašytojo biografijos temai iliustruoti neretai pasitelkiami žinomiausi jo literatūriniai kūriniai, parašyti po 1860 metų⁷⁶, kai rašytojas galėjo grįžti į Peterburgą, o ne literatūriniai pavyzdžiai iš ankstyvosios jo kūrybos. Kol nėra platesnių Dostojevskio kūrybos ekonominio lygmens tekste tyrimų, nerandama jų sąsajos su kitais tekstais, sudėtinga atsekti, ar personažų finansiniai sunkumai, jų sprendimo būdai, vidinės ekonomikos modeliai atsikartoja kituose Dostojevskio kūriniuose, taip pat ir ankstyvojoje kūryboje. Todėl, manytina, kad kol nėra išanalizuoti ir apibendrinti visi Dostojevskio grožinės literatūros tekstai ekonominės kritikos aspektu, daryti skubotas išvadas apie pirmųjų rašytojo kūrinių vidinės ekonomikos struktūrą ar bendrus motyvus būtų per drąsu ir šiuo atveju būtų galima tik numatyti būsimų tyrimų perspektyvą.

Trečia priežastis, kodėl ankstyvajai Dostojevskio kūrybai kol kas skiriama mažiau dėmesio, didesnis kaitytojų ir literatūrologų susidomėjimas pačiais populiariausiais Dostojevskio romanais, kuriuose finansiniai personažų sunkumai bei socialinio ir ekonominio gyvenimo motyvai matomi tarsi „paviršiuje“. Ryškiausi iš jų dažniau tampa publicistinio pobūdžio straipsnių objektu⁷⁷.

⁷⁶ Dostojevskis katorgoje praleido ketverius metus, tačiau dar šešerius tarnavo Semipalatinske, Omske ir kituose miestuose. Į Peterburgą jam buvo leista grįžti tik 1859 metų gruodį.

⁷⁷ Štai keli pavyzdžiai apie pinigus *Idiote* bei *Nusikaltime ir bausmėje* publicistiniuose straipsniuose: Грошева, И. *Сколько денег позволил Достоевский сжечь Настасью Филипповну?* [žiūrėta 2018 m. liepos 21 d.]. Prieiga per

Verta paminėti ir nenutrūkstamą dostojevistikoje įsivyravusį mokslininkų susidomėjimą religiniais motyvais. Šiuo metu pagrindinę Dostojevskio tyrimų kryptį diktuojanti Rusijos mokslų akademijos M. Gorkio pasaulinės literatūros instituto mokslininkė Tatjana Kasatkina Dostojevskio kūrybą analizuoja per religinę prizmę. Pavyzdžiui, savo paskaitoje „Šeimininkės“ konceptas Dostojevskio kūrinuose „Šeimininkė“ ir „Silpna širdis“ / Концепт «хозяйка» в произведениях Достоевского «Хозяйка» и «Слабое сердце» Kasatkina siūlo kitokią ankstyvosios rašytojo kūrybos laikotarpiu sukurtos apysakos *Silpna širdis* (Слабое сердце, 1848) perskaitymo variantą. Sunku nesutikti su Kasatkinos teiginiu, kad ir „jaunasis Dostojevskis nieko šiaip sau nerašo“⁷⁸ (Касаткина 2013). Aiškindama trijų apysakos personažų vardų etimologiją⁷⁹ ir įdėmiai skaitydama apysaką, Kasatkina prieina prie išvados, kad kūrinio personažai sudaro Šventąją trejybę. Arkadijus ir Vasilijus – du kartu gyvenantys draugai ir Vasilijus ruošiasi vesti Lizą. Vasia laimingas, nes tuoj bus kartu su mylimąja, tačiau jo vis neapleidžia mintis apie gyvenimą trise, nes palikti draugo vieno jis nenori. Kasatkinos nuomone, Vasia išeina iš proto, nes sugriaunama trejybė, todėl jis negali priimti savo laimės tol, kol kiti nelaimingi. Taigi biblinis motyvas Kasatkinos perskaityme paaiškina Vasios beprotystės, tam tikros disociacijos priežastis.

Tačiau šioje apysakoje, be kita ko, matoma ir ekonominė personažo beprotystės priežastis. Apysakos personažas nespėja atlikti papildomo darbo ir laiku perrašinėti dokumentų. Papildomo darbo jis ėmėsi dėl pinigų, siekdamas išsinuomoti didesnę butą, kuriame galėtų apsigyventi visi trys kartu. Tačiau religinis kūrinio perskaitymas užgožia akivaizdžią finansų ir ekonomikos literatūroje temą ir apysakoje *Silpna širdis*, ir visoje „Dostojevskiados“ pradžioje. Šio teksto analizės iš ekonominės kritikos perspektyvos dostojevistikoje kol kas nėra.

Religinių ir finansinių motyvų ryšys pastebimas ir kituose ankstyvuosiuose Dostojevskio kūrinuose, pavyzdžiui, nebaigtame romane *Netutė Nezvanova* (Неточка Незванова, 1849). Jame aprašomas talentą

interneta: <http://xn--80appbun8c.xn--p1ai/blogi/2012/11/29/skolko-deneg-pozvolil-dostoevskiy-szhech-nastase-filippovne.html>; Бутрин, Д. *Ять рублей. Главные суммы в русской литературе по курсу ЦБ РФ*. [žiūrėta 2018 m. liepos 21 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.kommersant.ru/doc/2796701>.

⁷⁸ «и молодой Достоевский ничего просто так не пишет».

⁷⁹ (Arkadijus-Arkadija – visuotinės idilės šalis, pirminė žmonių žemės vieta; Vasilijus – caras, Liza – Jelizaveta – „Dievas mano – priesaika“)

praradęs smuikininkas, kuris, supratęs, jog prarado gebėjimą griežti smuiku, atiduoda Netutei jam pačiam tuo metu reikalingus pinigus. Šį nebaigto romano epizodą taip pat būtų galima sieti su Biblija. Senajame testamente pasakojama, kaip ponas prieš išvykdamas išdalijo savo vergams monetas-talentus. Sugrįžusiam ponui vergai atidavė daugiau, nei jiems buvo palikta. Tačiau vienas vergas tiesiog išsaugojo jam duotą monetą. Dėl to, kad vergas nepadidino pinigų kiekio ir nepanaudojo paliktos monetos pagal paskirtį, ponas jį prakeikė, siųsdamas į tamsybes.

Šie keli ankstyvosios Dostojevskio kūrybos pavyzdžiai leidžia teigti, kad jau ir pirmajame Dostojevskio kūrybos etape galima išskirti religinius motyvus, kuriuos literatūrologai labiau linkę pastebėti, analizuodami 7–8 dešimtmečio rašytojo grožinę kūrybą. Įdomu tai, kad ankstyvojoje kūryboje galima įžiūrėti religinės ir finansinės tematikos sąsajas ar bent jau jų užuominas.

Naujosios ekonominės kritikos siūlomas literatūros analizavimo būdas, kaip ir buvo pristatyta teorinėje disertacijos dalyje, apima ne vien vidinę teksto ekonomikos analizę, bet kartu tiria procesus, vykstančius rašant literatūros kūrinį, kitaip tariant, rašymo, redagavimo ir leidybos stadijose. Ir pirmasis Dostojevskio romanas *Vargo žmonės* kaip tik patraukia šiuo literatūros ekonomikos aspektu, kuris pristatomas šioje disertacijos dalyje.

2.1.2. Romano *Vargo žmonės* redakcijų skirtumai

Pirmą kartą šis romanas buvo publikuotas 1846 metais Nikolajaus Nekrasovo rengtame almanache *Peterburgskij sbornik* (*Петербургский сборник*). Tais pačiais metais Dostojevskis laiške broliui Michailui užsiminė norįs išleisti ir *Vargo žmones*, ir antrąjį savo kūrinį, apysaką *Antrininkas* (*Двойник*, 1846), atskirais leidimais. Rašytojo planas iš dalies išsipildė, ir jau 1847 metų lapkričio mėnesį taisyta *Vargo žmonių* redakcija buvo išleista atskira knyga. Dostojevskiui vėliau ne kartą teko taisyti šį romaną (tiesa, nedaug), pavyzdžiui, rengiant rinktinius raštus 1865 metais⁸⁰. Bet mūsų tyrimui aktualiausias yra dvi pirmosios šio romano redakcijos.

⁸⁰ Полное собрание сочинений Ф. М. Достоевского. Вновь просмотренное и дополненное самим автором издание. Издание и собственность Ф. Стелловского. СПб.: Тип. Ф. Стелловского, 1865. Т. I.

Minėto atnaujinto akademinio Dostojevskio raštų ir laiškų pirmame tome, skirtame romanui *Vargo žmonės* bei apysakoms ir apsakymams, parašytiems 1846–1847 metais, pateikiamas visų šio romano teksto taisymų ir redagavimų sąrašas. Iš esmės didžiąją *Vargo žmonių* taisymų dalį sudaro nedideli pakeitimai, koreguojamos arba pakeičiamos maži maži daiktavardžių formos. Tačiau tarp pirmosios ir antrosios redakcijų *Vargo žmonių* taisymų savo apimtimi labai išsiskiria tai, kad galutiniame (1847 m. antrosios redakcijos) romano leidime buvo išbrauktos trys teksto dalys. Antrojoje romano redakcijoje nebelieka didelės Varvaros Dobrosiolovos laiško dalies, kurioje aprašyti atsiminimai apie jos vaikystę, ir dviejų taip pat nemažų ištraukų iš dviejų Makaro Devuškinio laiškų. Varvaros prisiminimai, kaip atskiras teminis blokas, laiško dalyje nesunkiai galėjo būti pašalintas dėl per didelės romano apimties, o Makaro Devuškinio laiškų dalių išbraukimas kol kas literatūros istorijoje liko nepaaiškintas.

Ištrintose laiškų dalyse Devuškinas pasakoja apie šimtą rublių, kuriuos jis gavo iš savo viršininko, tekste vadinamo *jo prakilnybe*. Iš romano siužeto žinoma, kad tie pinigai buvo reikalingi ne tik Devuškinui, bet ir Varvarai. Rugsėjo 11 dieną rašytame laiške Devuškinas teigia esąs laimingas, nes jų bendri finansiniai reikalai pagerėjo. Laiške jis taip pat pamini, kad iš savo kolegų sužinojo apie gerus jo prakilnybės darbus, kad jis padeda ne tik jam vienam, bet teikia paramą ir kitiems. Pirmojoje romano redakcijoje būta ir kitų Devuškinio pamąstymų, kurie neįėjo į antrąją visiems šiandien žinomą romano redakciją:

„Tiesa! Tai štai; tai, kas svarbiausia, aš ir pamirštu. Imkimės dabar reikalų, brangioji mano. Aš, širdelė, paskaičiavau šiandien, kad man bus geriau ir patogiau skolą jo prakilnybei atiduoti. O atiduoti reikia kiek įmanoma greičiau; būtinai reikia, Varenka. Jie ir patys žmogus neturtingas. Jie man patys prisipažino. Žinoma, jie ir namuką savo turi, ir net gi du namukai yra, ir kaimukas kitas yra, bet kaip gi jūs norite, širdelė, kaip jūs taip to norite, jie gi ir gyventi turi ne kaip mes. Juk jie, angelėli mano, figūra. Jie žmogus nepaprastas, ne mūsų brolis tamsuolis žmogus. Jie ten savaip turi figūruoti. Pas juos, štai, žvaigždė yra, girdi, pažink mūsų šiuos – štai kas! Tai štai ir atiduoti jiems dėl to reikia kaip įmanoma greičiau. Ir man nuo to geriau bus. Mano tvarkingumą pastebės, savo palaiminimu mane padarys laimingą. Štai kokią atsiskaitymą sumąsčiau, Varenka, paklauskite: iš pirmos algos, lapkričio mėnesį, įteikti jam, balandėliui, du rublius sidabru, su didžiausiu atsiprašymu, kad ne daugiau. Vėliau kiekvieną mėnesį atiduosiu po penkis rub. asignacijomis. Tokiu būdu, jeigu Dievas palaimins ir prieš Trejybę aš gausiu įprastą apdovanojimą, tai išsyk ir įteiksiu jiems

viską, kas liko, su nuolankiausiais atsidėkojimais. Bet kaip jūs galvojate, balandėle mano, ar nepyks jie, už tokį atidavimo lėtumą. Bet ir kokios gi mano aplinkybės! Pati apie tai pasvarstykite, širdele! Kaip jūs galvojate? Jūs, prašau, savo mintis apie tai man su visomis smulkmenomis aprašysite ir patarkite, ko dabar imtis“⁸¹ (Достоевский 1846, 142–143).

Kaip matome iš ištrintos teksto dalies, pirmojoje romano versijoje Devuškinas mąsto apie tai, kad dovanotus pinigus vis dėlto reikia grąžinti jo prakilnybei, ir klausia Varenkos, ar jo planas grąžinti šią sumą dalimis yra tinkamas.

Kitame laiške Devuškinas sakosi gavęs papildomų pinigų už raštų perrašinėjimą, todėl ketinimo grąžinti jo prakilnybei pinigus jis ne tik neatsisako, bet dar detaliau apmąsto, kaip tai padaryti. Noro grąžinti pinigus motyvas kartojamas ir rugsėjo 19 dienos Devuškino laiške, ir šis laiško fragmentas taip pat nebuvo įtrauktas į antrąją redakciją:

„Tokių būdu aš jo prakilnybei išsyk 25 rublius išmokėsiu; vis tik tauriau kažkaip baltą asignaciją įteikti, – a? Kaip jums atrodo? Tai štai dėl to ir rašau“⁸² (Ibid., 150).

⁸¹ «Да! Так вот что; я главное-то и позабываю. Займемся-ка теперь делами, родная моя. Я, маточка, рассчитал сегодня, как мне будет лучше и удобнее его превосходительству долг отдать. А отдать-то как можно поскорее нужно; непременно нужно, Варенька. Они и сами-то человек небогатый. Они мне сами в этом во всем признались. Конечно, у них здесь и домик свой есть, и даже два домика есть, и деревенька-другая есть, но как же вы хотите, маточка, как же вы это так хотите, они ведь и жить-то должны не по-нашему. Ведь они, ангельчик мой, лицо. Они человек не простой, не наш брат темный человек. Они там по-своему должны фигурировать. У них, вон, звезда есть, дескать, знай наших — вот что! Так вот и отдать им, по сему случаю, нужно как можно скорее. Да и для меня-то самого хорошо будет. Исправность мою заметят, одобрением своим осчастливят. Вот какой я расчет сделал, Варенька, слушайте-ка: при первом жалованье, в ноябре месяце, вручить им, голубчику, два рубля серебром, с всенижайшим извинением, что не более. Потом каждый месяц отдавать по пяти руб. ассигнациями. Таким образом, если благословит Господь и к Святой я получу обычное награждение, то уж разом и вручу им все остальное, с всенижайшей благодарностью. Но как вы думаете, не будут ли они, мой голубчик, сердиться за такую медленность в отдаче? Но ведь по обстоятельства-то мои каковы! Сами о том посудите, маточка! Как вы думаете? Вы, пожалуйста, мысли ваши на этот счет мне во всей подробности опишите и, что теперь предпринять на сей конец, посоветуйте».

⁸² «Таким образом я теперь его превосходительству разом рублей 25 выплачу; оно все благороднее как-то белую ассигнацию вручить, – а? Как вы думаете? Так вот я к тому и пишу».

Esminė antrojoje redakcijoje nebelikusio laiško dalies idėja – gražinti pinigus jo prakilnybei – patraukia dėmesį dėl kelių priežasčių. Pirma, Devuškinas tariasi su Varenka, kas jam nebūdinga. Be pateikiamų ištrintų judviejų susirašinėjimo dalių, Devuškinas prašo Varenkos patarimo vos vieną kartą, beje, taip pat prašo jam patarti finansiniu klausimu – skolintis pinigų ar ne.

Antra, kartu su ištrinta rugsėjo 11 dienos laiško dalimi Devuškinas pateikia detalią socialinę jo prakilnybės charakteristiką. Devuškinas mano, kad pagal savo statusą pats jo prakilnybė nėra labai turtingas, nors, kaip suprantame iš laiško, viršininkas turi pakankamai nekilnojamojo turto. O, svarbiausia, šiame laiške Devuškinas samprotauja apie būtinybę gražinti jo prakilnybei padovanotus šimtą rublių. Be to, Makaro Devuškinio mintys pagrindžiamos detaliais skaičiavimais, kaip tai įgyvendinti. Kaip matome, tekste šis motyvas kartojamas kelis kartus, kas byloja apie romano protagonisto nusiteikimą įgyvendinti šią jam taip svarbią idėją. Tačiau antrojoje teksto redakcijoje šis epizodas dingsta.

Dostojevskio kūrybos tyrėjas Georgijus Čiulkovas, dar 1939 metais atkreipęs dėmesį į minėtų teksto dalių nebuvimą antrojoje romano redakcijoje, visiškai pagrįstai rėmėsi Dostojevskio amžininkų kritikų pastebėjimais apie pernelyg ištęstą romano tekstą⁸³. Konstantinas Barštas 2015 metais išleistoje monografijoje *F. M. Dostojevskis. Vargo žmonės. Serija „Literatūriniai paminklai“*. (*Struktūra, straipsnis, komentarai*) // *Достоевский Ф. М. Бедные люди. Серия «Литературные памятники»*. (*Состав, статья, комментарии*), skirtoje romanui *Vargo žmonės*, nuosekliai aprašė visą romano kūrimo procesą. Baršto nuomone, tos teksto dalies, kurioje Varvara Dobrosiolova dalijasi su Devuškinu savo vaikystės atsiminimais, Dostojevskis atsisakė dėl to, kad ši romano dalis buvo sukurta 1844 metais, kai Dostojevskis mokėsi inžinerinėje mokykloje. Tad būtent dėl šios priežasties, Baršto teigimu, šis fragmentas pagal savo stilistiką galėjo pasirodyti nebereikalingas ir nebeaktualus 1846 metų romane (Баршт 2015, 383). Įdomu, kad kitos dingusios Devuškinio laiškų dalys Baršto knygoje net neminimos.

Manyti, kad Devuškinio laiškų fragmentų sukūrimą būtų galima priskirti, kaip ir Varenkos atsiminimus, taip pat 1844 metams, leistų tam tikri tekstologiniai ir faktologiniai pagrindai.

⁸³ Plačiau: Чулков 1939, 22–27 p.

Literatūrologai ne kartą atkreipė dėmesį į tai, kad *Vargo žmonių* laiškų datos – ne vien meninė priemonė. Jeigu sugretinsime paties Dostojevskio laiškus, rašytus 1844 metų rugsėjo mėnesį, su jo personažo laiškais, rašytais tomis pačiomis datomis, iškart prisiminsime šeiminį rašytojo ginčą su sesers vyru Aleksandru Karepinu dėl tėvų dvaro Darovoje. Rašytojui labai reikėjo pinigų pradėti savo literatūrinę karjerą, todėl Karepino jis prašė mokėti bent dalimis už jo dvaro dalį tėvonijoje. Pinigų grąžinimo tema romane, kaip ir apskaičiavimo schema, pagal kurią romano protagonistas rengėsi atiduoti 100 rublių jo prakilnybei, savo stilistika primena paties rašytojo laiškuose pateiktus skaičiavimus. Vienas iš tokių pavyzdžių – 1844 m. rugsėjo 30 d. laiške Karepinui užfiksuoti rašytojo skaičiavimai: „Bet ar tu žinai, ko aš prašau? Už atsitraukimą nuo bet kokio mano dalyvavimo dvaro reikaluose dabar ir visišką perleidimą, kada leis aplinkybės, tai yra turto perleidimą nuo šios minutės mano dvaro jiems, – aš reikalauju 500 rub. sidabru iškart ir kitus 500 mokant po 10 rub. sidabru per mėnesį (tai viskas, ko aš reikalauju). Sutik, kad nedaug, ir nieko nenuskriaudžiu“⁸⁴ (PSS 28(1) 1985, 100).

Tokie sutapimai galėtų paaiškinti šios temos atsiradimą pirmojoje romano *Vargo žmonės* redakcijoje. Tačiau kodėl antrojoje redakcijoje šių laiškų dalių buvo atsisakyta, taip ir lieka neaišku.

Žinoma, lengviausias būdas paaiškinti, kodėl Dostojevskis antrojoje redakcijoje sutrumpino Devuškinio laiškus, – remtis amžininkų kritika dėl pernelyg ilgo romano. Tačiau praleistoje teksto dalyje, skirtingai nei Varvaros vaikystės atsiminimuose, esama romano siužetą keičiančių ir svarbių pagrindinio personažo charakteristikos detalių, todėl keista, kad dingusios laiškų ištraukos nesulaukė didesnio rusų literatūros istorikų dėmesio. Šio tyrimo tikslas – išsiaiškinti, kodėl iš pirmosios redakcijos dingsta Devuškinio laišakai apie pinigų grąžinimą jo prakilnybei.

Šio poskyrio *Vargo žmonių* analizėje keliami hipotezė, kad Devuškinio minčių apie jo prakilnybę „dingimas“ iš pagrindinio romano teksto susijęs su išoriniais literatūriniais *literatūrinės ekonomikos* įvykiais paties Dostojevskio gyvenime. Tad privalu trumpai pristatyti pirmojo rašytojo romano publikavimo istoriją.

⁸⁴ «Но знаешь ли ты, чего прошу я? За отстранение мое от всякого участия в имении теперь и за совершенное отчуждение, когда позволят обстоятельства, то есть за уступку с сей минуты моего имения им, — я требую 500 руб. сереб<ром> разом и другие 500 уплатю по 10 руб. сер<ебром> в месяц (вот всё, что я требую). Согласись, что немного и никого не обижаю».

1845 metų gegužės 4 dieną Dostojevskis laiške broliui rašė, kad „pirmųjų kūrinių likimas visada toks, juos vis taisai iki begalybės“⁸⁵ (*Ibid.*, 108). Kūrybinio kelio pradžioje rašytojas tarytum numatė savo pirmojo romano *Vargo žmonės* rašymo eigą. Todėl tikslinga į šio romano „taisymus“ pasižiūrėti dar kartą, šį kartą į juos pažvelgiant iš ekonominės kritikos perspektyvos.

Romanas *Vargo žmonės* – Dostojevskio kūrinys, kuris jau pirmųjų jį skaičiusių literatūros kritikų buvo vertinamas per socialinę prizmę, kas buvo aktualu Natūraliosios mokyklos laikais⁸⁶. Dostojevskio amžininkai įvertino jauno rašytojo gebėjimą aprašyti paprastų žmonių buitį, taip pat negailėjo gerų žodžių Dostojevskio talentui smulkiais detalėmis atskleisti personažų charakterius, jų socialinę tikrovę. Nors to meto literatūros kritikai gyrė pirmąjį jaunojo rašytojo romaną ir vadino Dostojevskį „naujuoju Gogoliu“, vis dėlto pažymėjo tam tikras, jų nuomone, perteklines teksto dalis, per daug vartojamų mažybinių formų ir bendrą teksto ištęstumą. Štai Visarionas Belinskis [*Виссарион Белинский* 1811–1848] taip įvertino pirmąją romano redakciją: „beveik vienbalsiai visi sutaria, kad *Vargo žmonėse* p. Dostojevskis sugebėjo nuvarginti skaitytoją, net ir sužavėdamas jį, ir tą savybę vieni įvardino – ištęstumu, kiti – besaikiu vaisingumu. Tiesa, negalima nesutikti su tuo, kad jeigu *Vargo žmonės* būtų bent dešimtadaliu mažesnės apimties ir autorius turėtų išvalgos pavalyti jį nuo perteklinių tų pačių frazių ir žodžių pasikartojimų – šis kūrinys taptų meniškesniu“⁸⁷ (Белинский 1956, 40).

Nors tuometinėje romano kritikoje būta ir kelių neigiamų pastabų, *Vargo žmonės* buvo sutikti ypač gerai. Rusų literatūroje *Vargo žmonių* fenomenas jau tapo kanonine istorija. Pasakojimą apie tai, kaip Dostojevskio draugas rašytojas Dmitrijus Grigorovičius (*Дмитрий Григорович* [1822–1900]), nakčia perskaitęs romaną, su ašaromis akyse nešė jį Nekrasovui, o šis –

⁸⁵ «Участь первых произведений всегда такова, их переправляешь до бесконечности».

⁸⁶ Plačiau: Beržaitė 2013, 24.

⁸⁷ «Почти все единогласно нашли в «Бедных людях» г. Достоевского способность утомлять читателя, даже восхищая его, и приписали это свойство одни — растянутости, другие — неумеренной плодовитости. Действительно, нельзя не согласиться, что если бы «Бедные люди» явились хотя десятою долею в меньшем объеме и автор имел бы предусмотрительность поочистить их от излишних повторений одних и тех же фраз и слов, — это произведение явилось бы более художественным».

Belinskiui, galima perskaityti kiekvienoje Dostojevskio biografijoje. Beje, sėkmingas Dostojevskio debiutas – ne vien jo literatūrinio talento nuopelnas.

XIX amžiaus rusų literatūros istorijoje Dostojevskio kūrybinio kelio pradžią būtų galima priskirti prie pačių sėkmingiausių ir rinkodaros požiūriu. Peterburge apie jauną rašytoją kalbėjo dar iki jo kūrinio pasirodymo. Visa Peterburgo literatų grietinėlė jau žinojo Belinskio nuomonę apie jaunąjį literatą, apie ką byloja ir rašytojo laišškai, ir amžininkų atsiminimai. Dar iki *Vargo žmonių* publikacijos Dostojevskis broliui rašė: „Apskritai mano ateitis (ir visai netolima) gali būti gera ir galbūt net baisiai prasta. Belinskis spaudžia mane baigti rašyti Goliadkiną. Jis apie juos jau paskelbė visam literatūriniam pasauliui ir per plauką nepardavė jo Krajevskiui, o apie „Vargo žmones“ kalba jau pusė Peterburgo“⁸⁸ (PSS 28(1) 1985, 113).

Dostojevskis, dar nepublikavęs nė eilutės savo teksto, buvo paskelbtas talentingu rašytoju. Tad spaudoje vos tik pasirodžiusį romaną daugelis norėjo įsigyti ir susipažinti su naujojo talento kūryba. Ir skaitytojų kūrinys nenuvylė. O iš rašytojo laiškų broliui galima suprasti, kaip naujasis talentas mėgavosi šlove ir liaupsėmis: „Turiu begalę idėjų; ir negaliu apie jas nieko pasakyti net, pavyzdžiui, Turgenevui, kad jau kitą dieną beveik kiekviename Peterburgo kampe nežinotų, kad Dostojevskis rašo tą ar aną. Na, broli, jeigu pradėsiu vardinti tau visus savo pasiekimus, tai neužtektų net tiek popieriaus. Aš galvoju, kad turėsiu pinigų“⁸⁹ (*Ibid.*, 116).

O jau po metų rašytojas išleido taisytą šio romano variantą su pakeitimais. Naivu būtų manyti, kad Dostojevskis įsiklausė į kritikų žodžius ir „tiesiog“ sutrumpino savo tekstą ir „atsitiktinai“ paaukojo būtent tą romano fragmentą, kuriame rašoma apie dovanotų pinigų gražinimą viršininkui. Kritikams, pavyzdžiui, cenzoriui Aleksandriui Nikitenko (Александр Никитенко [1804–1877]), nelabai patiko visai kita *Vargo žmonių* dalis, pasakojanti apie senio Pokrovskio bėgimą paskui savo sūnaus studento karstą: „Laidotuvų scena, pavyzdžiui, to vargšo bėgimas paskui

⁸⁸ «Вообще говоря, будущность (и весьма недалекая) может быть хороша и может быть и страх как дурна. Белинский понукает меня дописывать Голядкина. Уж он разгласил о нем во всем литературном мире и чуть не запродам Краевскому, а о «Бедных людях» говорит уже пол-Петербурга».

⁸⁹ «У меня бездна идей; и нельзя мне рассказать что-нибудь из них хоть Тургеневу, не^aп^rимер>, чтобы назавтра почти во всех углах Петербурга не знали, что Достоевский пишет то-то и то-то. Ну, брат, если бы я стал исчислять тебе все успехи мои, то бумаги не нашлось бы столько. Я думаю, что у меня будут деньги».

sūnaus karstą, jau šiek tiek neatitinka tų natūralaus atvaizdavimo sąlygų, kurias autorius sau įsisavino iki tokio aukšto lygmens. Ji kiek prašmatni ir perdėta, taip pat kaip ir vaikiška tėvo sūnaus baimė, nors ši ir turi gilaus psichologinio pagrindo“⁹⁰ (Никитенко 2015, 277).

Yra tik keli Dostojevskio amžininkų, literatūros kritikų straipsniai apie atskirą 1847 metų *Vargo žmonių* leidimą. Skaudžiausias iš jų Dostojevskiui, reikia manyti, buvo Belinskio straipsnis, kuriame jis rašė: „*Vargo žmonės* dabar išleisti atskiru leidimu, nedidele gražia knyguite. Aplanke sakoma: „taisyta leidimas“. Mes neturėjome laiko palyginti naujojo leidimo su senuoju ir sužinoti, kokie „taisymai“ atlikti, bet, kiek galime numanyti pagal abiejų leidimų apimties palyginimą, reikia manyti, kad antrajame autorius padarė sutrumpinimus. Tai gerai, ir romanas turi iš to daug išlošti“⁹¹ (Белинский 1956, 364). Belinskis nesivargino net peržvelgti ir įvertinti pasikeitimų, tad literatūros istorijoje nėra žinoma, ar dingusios mintys apie jo prakilnybę pateisino paties Belinskio lūkesčius.

Kadangi amžininkų kritikos straipsniuose nepavyko rasti komentarų apie pinigų grąžinimo sceną, tenka konstatuoti, kad ši teksto dalis buvo ištrinta ne dėl literatūros kritikų pastabų. Todėl atsakymo į klausimą, dėl kokių priežasčių Dostojevskis atsisakė šios romano teksto dalies, reikia ieškoti amžininkų atsiminimuose ir to laikotarpio Dostojevskio laiškuose, kuriuose gali būti užfiksuoti ir (ar) aptarti perleidžiamo romano *gamybiniai* klausimai.

Minėtame 1846 m. spalio 20 d. Dostojevskio laiške, kuriame jis užsiminė apie atskirą romano leidimą, rašytojas prašo finansiškai prisidėti prie knygos leidybos, nes „leisti savo sąskaita – tai viskas. Kito – reiškia baimę, galima pražūti. Knygų pardavėjai niekšai“⁹² (PSS 28(1) 1985, 131). Tuo tarpu rašytojas kuria naują apysaką (*Šeimininkė* [*Хозяйка*, 1847]), kurią pasižada

⁹⁰ «Сцена похорон, например, бегство этого бедняка за гробом сына выходит уже несколько из условий той естественности изображений, которую автор усвоил себе в такой высокой степени. Она несколько изысканна и преувеличенна, так же, как и ребяческая боязнь отца перед сыном, хотя эта последняя основана на глубоком психологическом начале».

⁹¹ «Бедные люди» вышли теперь отдельным изданием, в небольшой красивой книжке. На обертке сказано: «издание исправленное». Мы не имели времени сличить нового издания со старым и узнать, в чем состоят «исправления», но, сколько можно догадываться по сравнению объема обоих изданий, должно думать, что во втором сделаны автором сокращения. Это хорошо, и роман должен от этого много выиграть».

⁹² «Издавать на свой счет – это все. На чужой – это значит на страх, можно погибнуть. Книгопродавцы подлецы».

duoti A. Krajevskio (*Андрей Краевский* [1810–1889]) leidžiamam žurnalui, – „Tegu *Sovremenniko* ponai pyksta, nieko tokio“⁹³ (*Ibid.*).

Nepraėjus nė savaitei, tų pačių metų spalio 26 dieną, Dostojevskis pranešė broliui, kad „deja, galutinai teko susipykti su *Sovremenniku*, atstovaujamu Nekrasovo. Jis išsakė nepasitenkinimą, kad aš vis dėlto atiduodu apysakas Krajevskiui, kuriam esu skolingas, ir kad aš nenorėjau viešai paskelbti, jog nepriklausau *Otečestvennye zapiski* (žurnalui – I. K.) ir, praradęs viltį artimiausiu metu gauti iš manęs apysaką, jis pasielgė šiurkščiai ir neatsargiai pareikalavo pinigų. Pagavau jį tais žodžiais ir skolos rašteliu prižadėjau atiduoti jam sumą iki gruodžio 15 dienos. <...> Čia vien niekšai ir pavyduoliai“. Toliau Dostojevskis rašo: „Matai, broli: iš viso, kas įvyko, gavau išmintingą taisyklę. Pirmasis pradedančiojo talento nuostolingas reikalas – draugystė su leidinių savininkais, iš kurios visada išplaukia kūmystė ir vėliau visokios nepadorybės“⁹⁴ (*Ibid.*, 134). Kivirčas su Nekrasovu, apie kurį laiške broliui rašė Dostojevskis, turėjo finansinį ir globėjišką pagrindą. Ir šis kivirčas įvyko būtent laikotarpiu tarp pirmųjų dviejų romano *Vargo žmonės* publikacijų.

Nekrasovas, rengdamas rinkinį *Peterburgskij sbornik*, už dar neišleistą romaną *Vargo žmonės* sumokėjo Dostojevskiui 150 rublių sidabru, o kiek vėliau prie šios sumos pridėjo dar 100 rublių: „Kankinamas sąžinės graužaties, Nekrasovas užbėgo už akių ir iki sausio 15 dienos prižadėjo man 100 rub. sidabru už iš manęs nusipirktą romaną *Vargo žmonės*. Nes pats nuoširdžiai prisipažino, kad 150 r. sidabru nekrikščioniškas užmokestis. Ir todėl iš gailesčio duoda man 100 rub. viršaus. Kol kas visa tai yra gerai“⁹⁵ (*Ibid.*, 112).

⁹³ «Пусть господа „Современника“ сердятся, это ничего».

⁹⁴ «имел неприятность окончательно поссориться с «Современником» в лице Некрасова. Он, досадуя на то, что я все-таки даю повесть Краевскому, которому я должен, и что я не хотел публично объявлять, что не принадлежу к «Отечеств<енным> запискам», отчаявшись получить от меня в скором времени повесть, наделала мне грубостей и неосторожно потребовал денег. Я его поймал на слове и обещал заемным письмом выдать ему сумму к 15-му декабря. <...> Это всё подлецы и завистники». «Видишь ли что, брат: из всего этого я извлек премудрое правило. 1-е убыточное дело для начинающего таланта — это дружба с проприетерами изданий, из которой необходимым следствием исходит кумовство и потом разные сальности».

⁹⁵ «Терзаемый угрызениями совести, Некрасов забежал вперед зайцем и к 15 генварю обещал мне 100 руб. серебром за купленный им у меня роман «Бедные люди». Ибо сам чистосердечно сознался, что 150 р. сереб<ром> плата

Dostojevskio kūrybos tyrėjas Igoris Volginas taikliai pažymėjo, kad Dostojevskio romano atidavimas Nekrasovo rengiamam rinkiniui – „idėjinio solidarumo aktas“ (Волгин 1991, 383) bei priklausymo Natūraliosios mokyklos rateliui liudijimas, nes sumokėta pinigų suma išties buvo labai menka⁹⁶.

Privalu trumpai užsiminti, kad rašytojų honoraro Rusijoje įteisinimo ir tapimo įprastu reiškiniu istorija prasideda tik nuo XIX amžiaus ketvirto dešimtmečio, kai žurnalo *Biblioteka dlia čtenija* (Библиотека для чтения, 1834–1865) leidėjas Aleksandras Smirdinas (Александр Смирдин [1795–1857]) į savo verslo modelį įtraukė rašytojų darbo apmokėjimo sistemą. Tačiau kitų leidinių rašytojai ir poetai tebesusidurdavo su užmokesčio problemomis. Tuo metu tarp Rusijos literatų ir profesorių virė arši diskusija apie literatūrinių kūrinių pardavimą. Literatūros pasaulio atstovai tarsi pasidalijo į dvi puses: literatūros kritikas ir Maskvos universiteto profesorius Stepanas Ševyriovas (Степан Шевырев [1806–1864]) buvo prieš talento pardavimą: „Ten, kur mintis ir nauda draugauja ir nori kartu sugyventi, ten visada neišvengiami doroviniai piktnaudžiavimai, nes tyra mintis visada susitėpa nuo nešvarios naudos. – Žinoma, literatui malonu dabar dirbti ramiai įsitikinus, kad jis aprūpintas, kad jo norinti visuomenė už jo proto darbus išlaiko jį savo pinigais; (...) bet kas nuneigs, kad literatas savo šlovingame skurde buvo garbingesnis ir įkvėpimo turėjo daugiau? Jis jautė šlovės alkį, nuo kurio užsidegdavo jo dvasia, ir neturėjo jis pinigų alkio, nuo kurio dvasia rūdija. Kada jo pašaukimas buvo varganas, kada vaikščiojo su savo kilniais švariais skarmalais, prie jų nepuolė koks nors nepašauktas verteiva!“ (Шевырев 1835). Belinskis gi buvo už tai, kad literatūrinis darbas atneštų rašytojams sąžiningai uždirbtos „duonos riekę“ (Белинский 1836)⁹⁷. Iš Nekrasovo ir Belinskio straipsnių bei epistolikos matyti jų požiūris į literatūros verslą, užmokestį už literatūrinį darbą.

не христианская. И посему 100 р. сереб<ром> набавляет мне сверх из раскаяния. Всё это покамест хорошо».

⁹⁶ Reitblatas rašo apie XIX amžiuje skirtingais dešimtmečiais besikeičiančią honoraro už literatūrinę veiklą sistemą. Iš Reitblato surinktų duomenų matyti, kaip keitėsi Dostojevskio ir kitų rašytojų honorarai skirtingu XIX amžiaus laikotarpiu. Plačiau: Рейтблат 2009, 94.

⁹⁷ Plačiau: Kisieliūtė 2016.

Iš tuometinių Nekrasovo laiškų⁹⁸ nesunku suprasti, kad jis, kaip leidėjas, šiaip nesižarstė didelėmis pinigų sumomis ir savo verslą plėtojo atsakingai. Nekrasovas, kaip Dostojevskio globėjas ir literatūrinio darbo krikštatėvis, suprato, kad jaunajam rašytojui reikalingi pinigai, ir mokėjo juos avansu.

Bet toks užmokesčio Dostojevskiui pakėlimas turėjo ne tik idėines ir praktines literatūros verslo ištakas. Nekrasovas numanė, kad romanas *Vargo žmonės* bus svarbiausias tekstas visame *Peterburgskij sbornik* leidinyje, ne veltui rinkinys pradedamas romanu *Vargo žmonės*. Manytina, kad Nekrasovas įsiklausė į Belinskio pamąstymus, kad privalu mokėti tiems literatams, kurie stokoja pinigų, ir taip pasinaudoti jaunojo rašytojo talento potencialu.

Tačiau Dostojevskis 1847 m. sausio-vasario mėnesį rašytame laiške broliui pranešė, kad grąžino pinigus Nekrasovui: „Aš gyvenu labai vargingai, nuo tada, kai palikau tave, išleidau 250 rub. sidabru, iki 300 rub. sidabru panaudojau skoloms. Stipriausiai mane sukirto Nekrasovas, kuriam aš atidaviau jo 150 rub. sidabru, nenorėdamas su juo susidėti. Arčiau pavasario paimsiu iš Krajevskio didelę paskolą ir būtinai tau atsiųsiu 400 rub.“⁹⁹ (PSS 28(1) 1985, 138).

Taigi, tuo laikotarpiu, kai Dostojevskis rengia antrąjį taisytą romano leidimą atskira knyga, jo paties gyvenime būta situacijos, kai tenka grąžinti pinigus dėl nesutarimų su Nekrasovu.

Analizės eigoje aiškėja, kad tai, jog panašią pinigų grąžinimo situaciją galima rasti ir Dostojevskio gyvenime, taip pat iki galo neatsako į keliamą klausimą dėl *Vargo žmonių* dalies dingimo. Įvertinus tai, kad Dostojevskio amžininkų epistolikoje nepavyko rasti informacijos apie romano korektūrą, būtina išsiaiškinti, ką šis pinigų grąžinimo motyvas reiškia romane. Nors literatūros ekonomikos prieiga ir nenumato literatūrinio teksto analizės, vis dėlto manytina, kad tik išsiaiškinus Devuškinio dingusių minčių apie jo prakilnybę reikšmę kūrinyje, būtų galima sieti romano redakcijų skirtumus su rašytojo problemomis literatūrinėje veikloje.

⁹⁸ Plačiau: Некрасов, Н. А. *Полное собрание сочинений и писем*: В 15 т. Т. 14, кн. 1. СПб.: Наука, 1998, с. 57–66.

⁹⁹ «Я живу очень бедно и всего, с того времени, как я тебя оставил, прожил 250 руб. сереб<ром>, до 300 р. сереб<ром>, употребил на долги. Меня сильнее всех подрезал Некрасов, которому я отдал его 150 руб. сереб<ром>, не желая с ним связываться. К весне сделаю у Краевского большой заем и пришлю тебе 400 руб. непременно».

2.1.3. Socialinė ir ekonominė romano plotmė

Epistolinis romano žanras yra svarbus šio teksto struktūrai ir pasakojimui suvokti, jame nėra pasakotojo personažo; Makaro Devuškinio balse susilieja ir pasakotojas, ir herojus. Tad visa, ką skaitome romane, – personažų Makaro Devuškinio ir Varvaros Dobrosiolovos susirašinėjimas.

Makaras Devuškinas – keturiasdešimt septynerių metų vieno Peterburgo departamento tarnautojas, už menką atlyginimą perrašinėjantis dokumentus. Apsigyvenęs savo naujame būste, Devuškinas susidraugauja ir palaiko šiltus santykius su šalia gyvenančia septyniolikmete našlaite Varvara Dobrosiolova, kuriai bene kasdien rašo laiškus. Įsimylėjęs Devuškinas tėviškai globoja Varenką, rūpinasi ja, siunčia jai dovanas ir pinigus. Juodu vienija bendras vargas, „mažų žmonių“ gyvenimo Peterburge sunkumai.

Personažų susirašinėjimas vaizduoja vargingai gyvenančių žmonių buitį Peterburge. Laiškuose atsiskleidžia juos rašiusių veikėjų charakteriai, išgyvenimai, jausmai, jų aplinkos vertinimas, atskleidžiamos judviejų gyvenimo sąlygos ir varguomenės buitis. Laiškuose neapsieinama ir be jų finansinės padėties aptarimo. Personažai neretai iki kapeikų įvardija tam tikrų daiktų ir paslaugų kainas (pvz., drabužiams: „Fedora sako, kad kažkoks jos pažįstamas parduodas uniforminį vicmundirą, visiškai naujytėlį, kelnes, liemenę ir kepurę, ir, sako, viską labai pigiai; tai šit galėtumėte nusipirkti“ (Dostojevskis 2006, 181¹⁰⁰) arba nurodo mokesčius už butą: „Pas mus čia pats prasciausias kambarys, su maistu, trisdešimt penkis rublius asignacijomis atsieina. Ne mano kišenei! O mano butas kainuoja septynis rublius asignacijomis, maistas penki sidabriniai rubliai <...>“ (106) ir kt. Tekste pasitaikančių tam tikro piniginio vieneto pavadinimų paaiškinimus galima rasti šiuo metu naujai leidžiamame Dostojevskio raštų rinkinyje. Tai leidžia be vargo orientuotis tekste minimose personažų išlaidose. Beje, Leonas Žurauskas, 1962 m. pirmą kartą išvertęs *Vargo žmonės* į lietuvių kalbą, paaiškino, kas yra asignacija ir koks jos ekvivalentas sidabru¹⁰¹.

Romano personažai nesidrovi paskaičiuoti vienas kito santaupų ar sudrausminti vienas kitą dėl pernelyg didelių išlaidų: „Prisiekiu jums,

¹⁰⁰ Čia ir toliau šioje disertacijos dalyje cituojamas romano tekstas pagal F. Dostojevskis. *Baltos naktys. Vargo žmonės*. Vilnius: Margi raštai, 2006. Puslapiai nurodomi tekste.

¹⁰¹ „Apie XIX a. vidurį sidabrinis rublis kainavo 3 rb 50 kp popieriniais pinigais (asignacijomis); vadinasi, penkių sidabrinų rublių vertė lygi 17 rb 50 kp asignacijomis“. *Ibid.*, 106.

Makarai Aleksejevičiaus, kad man net sunku jūsų dovanas imti. Aš žinau, kiek jos jums atsieina, kiek pačių būtiniausių dalykų jums reikia atsižadėti“ (108). Romano herojai, guosdamiesi ir vienas kitam laiškuose pasakodami apie savo asmeninę būtinumą, atskleidžia ir savo požiūrį į ją. Todėl per personažų ryšį su pinigais, jų naudojimą ir vertinimą nesunkiai galima išryškinti tam tikrus personažų charakterio bruožus (taupumas, noras dalintis, smulkmeniškumas, atjauta ir kt.).

Ištrynus pirmosios redakcijos teksto dalyse esamas Devuškinos dvejones, antrojoje redakcijoje išnyko ir tos romano protagonistų savybės, kuriomis atsiskleidžia jų požiūris į finansinius įsipareigojimus. Norėdami atsakyti į klausimą, kodėl būtent šis teminis personažo charakteristikai suvokti svarbus blokas Dostojevskiui pasirodė nebereikalingas, reikia įdėmiau įsiskaityti į redaguotus pirmojo romano leidimo Devuškinos laiškus.

Pirmajame redaguotame laiške Devuškinas dvejoda dėl pinigų grąžinimo savo viršininkui – jo prakilnybei, kuris, pagailėjęs savo prastai apsirėngusio ir pasimetusio, klaidų privėlusio Devuškinos, įteikė šiam šimtą rublių:

„Na, – sako jo prakilnybė garsiai, reikia greičiau iš naujo perrašyti; Devuškinai, eikšките, perrašykite iš naujo be klaidų; beje, klausykite...“ Ir jo prakilnybė atsisuko į kitus, įsakė, ką kuris turi padaryti, ir visi išsiskirstė. Kai tik jie išsiskirstė, jo prakilnybė skubiai išsiėmė piniginę ir iš jos ištraukė šimtinę. „Štai, – sako jis, – kuo galiu, manykite, kaip norit...“ – ir įbruko man į ranką. <...> O jisai visas paraudo, balandėle mano, ir – štai jau čia tai nė per plaukelį nuo tiesos nenukrypstu, mano mieloji: paėmė mano negarbingą ranką ir ją pakratė, be niekur nieko paėmė ir pakratė lyg sau lygiam, lyg tokiam pat, kaip pats, generolui. „Eikite, sako, kuo galiu... Klaidų nedarykite, o šį kartą bėda perpus“ (286–287).

Paaiškėja, kad Devuškinas rengiasi grąžinti jam iš gailesčio dovanotus 100 rublių, ir kad kiek vėliau jo prakilnybė jau nebėra toks malonus. Iš teksto matyti, kaip keičiasi Devuškinos elgesys, panaši situacija matoma ir Dostojevskio gyvenime. Keli rasti literatūrinio verslo srities ir grožinės literatūros teksto sutapimai leidžia manyti, kad Makaro Devuškinos laiško dalių apie pinigų grąžinimą jo prakilnybei ištrynimą iš antrosios romano redakcijos nulėmė rašytojo santykiai su Nekrasovu ir kitais Natūraliosios mokyklos atstovais.

Remiantis vien Dostojevskio laiškais, amžininkų atsiminimais ar bendromis literatūros istorijos žiniomis, nepavyksta iki galo paaiškinti, kodėl buvo ištrinta romano dalis. Teksto redagavimo priežasties užuominos atsiskleidžia tik suvokiant ištrintos teksto dalies prasmę vidinėje teksto

logikoje, kurioje atrandami dar keli literatūrinės Dostojevskio veiklos ir personažo panašumai.

Redaguoto laiško (rugsėjo 11 diena) pradžioje Devuškinas, aiškindamas Varenkai, kaip planuoja grąžinti pinigus jo prakilnybei, rašo, kad apie save, apie judviejų su Varenka santykius ir gerus jo prakilnybės darbus papasakojo savo departamento bendradarbiams. Šie, pasak jo, tik pasijuokė iš jo nuoširdaus pasakojimo. Viename iš laiškų Devuškinas rašo: „Ir kam tai reikėjo rašyti? Ir kam šitai reikalinga? Ar už tai man apsiaustą kuris iš skaitytojų pasiūdins, ar ką? Gal batus, gal ką, naujus nupirks? Ne, Varenka, perskaitys ir dar tęsinio pareikalaus. Slapstaisi kartais, slapstaisi, slepiesi dėl to, ko nesi padaręs, bijai kitąkart ir nosį iškišti – vis tiek kur, nors dėl apkalbų drebi, nes iš visko tau paskvilį iškeps, ir štai jau visas tavo pilietinis ir šeiminis gyvenimas literatūroje skamba, viskas paskelbta, perskaityta, išjuokta, apkalbėta!“ (215–216)¹⁰².

Ši romano dalis atskleidžia priežastį, dėl kurios būtent pinigų grąžinimo jo prakilnybei idėja buvo ištrinta iš galutinio romano teksto. 1846 metų pradžioje „literatūroje skamba“ paties Dostojevskio pavardė. Jis tapo literatūriniu personažu.

Belinskio laiškas Dostojevskiui / Послание Белинского к Достоевскому – žinomas rusų literatūros istorijoje tekstas, kurį 1846 metų pradžioje sukūrė Turgenevas su Nekrasovu. Tiesa, tiksliai autorystė nėra nustatyta, bet literatūrologai šį tekstą dažnai linkę priskirti bendrai visam Natūraliosios mokyklos literatų būreliui. Eiliuotame paskvilyje išjuokiamas Dostojevskio pasipūtėliškimas:

Vytis vargingos figūros, Dostojevskis, mielas kuokštelis, ant literatūros nosies sprogsti tu, kaip naujas spuogelis. Nors tu jaunas literatas, Jau susižavėjimas visiems sukeltas, tave pažįsta imperatorius, gerbia Leichtenbergas, Sultonas turkų tavęs parvežti išsiųs greit savo vizirius. Bet aukštuomenės kviestybėj prieš guotą kunigaikščių, mitu ir klausimu patapęs, kritai suomiška žvaigžde ir riesta nosimi pamerkęs, prieš grožį rausvaplaukį, kaip tragiškai ramiai į objektą šį žiūrėjai, ir šiek tiek beveik staigiai nežuvai jėgų žydėjime. Iš pavydėtinų aukštumų, įsiklausyk maldavimo mano, žvilgsnį pelenų spalvos mesk į mane, mesk, didysis, į mane! Vardan gyrimų būsimų (matai, kraštutinumas didis) iš kūrinijų neišleistų, ne „Antrininką“ išskirk tu.

¹⁰² Įdomu, kad Devuškinas šioje situacijoje pasielgė taip pat kaip ir viename jo laiškų Varenkai išpeiktas Gogolis, aprašęs vargšo Akakijaus Akakijevičiaus istoriją apysakoje *Apsiaustas (Шунель, 1843)*.

*Su tavim galuosiuos aš, pasielgsiu gi kaip niekšas, rėmeliu tave apvesiu, ir į galą pasidėsiu*¹⁰³.

Literatūrologai linkę manyti, kad Dostojevskis nežinojo apie šio teksto egzistavimą iki pat 1880 metų, kai paskutinės šio teksto eilutės buvo paminėtos žurnale *Vestnik Jevropy* (*Вестник Европы*, 1866–1918 m.).

Viena šio teksto citata paskatino diskusijas, ar pats Dostojevskis nėra prašęs leidėjų *Vargo žmones* išskirti Nekrasovo rinkinyje ir išspausdinti įrėmintą tekstą. Iš literatūros istorijos žinoma, kad Nekrasovas buvo užsakęs iliustracijas Dostojevskio romanui, tačiau šis sumanymas taip ir liko neįgyvendintas. Beje, tai tik patvirtina Nekrasovo norą išskirti Dostojevskio romaną kaip svarbiausią visame rinkinyje. 1880 metais Dostojevskis

¹⁰³ Витязь горестной фигуры,
Достоевский, милый пыщ,
На носу литературы
Рдеешь ты, как новый прыщ.

Хоть ты юный литератор,
Но в восторг уж всех поверг:
Тебя знает император,
Уважает Лейхтенберг,

За тобой султан турецкий
Скоро вышлет визирей.
Но когда на раут светский,
Перед сонмище князей,

Ставши мифом и вопросом,
Пал чухонскою звездой
И моргнул курносый носом
Перед русой красотой,

Как трагически недвижно
Ты смотрел на сей предмет
И чуть-чуть скоропостижно
Не погиб во цвете лет.

С высоты такой завидной,
Слух к мольбе моей склоня,
Брось свой взор пепеловидный,
Брось, великий, на меня!

Ради будущих хвалений
(Крайность, видишь, велика)
Из неизданных творений
Удели не «Двойника».

Буду нянчиться с тобою,
Поступлю я, как подлец,
Обведу тебя каймою,
Помещу тебя в конец.

sureagavo į pasvarstymus apie įrėmintus *Vargo žmones* teigdamas, kad nieko panašaus nėra girdėjęs, išskyrus planuotas romano iliustracijas¹⁰⁴.

Tačiau esame linkę abejoti, kad apie šį tekstą rašytojas nežinojo tada, kai jis buvo kurtas. Nors Dostojevskis ir nepaliko jokių rašytinių paliudijimų apie šį paskvilį, jis galėjo girdėti apie šmaikščius „Natūraliosios mokyklos draugų“ rašinėlius. Šią prielaidą patvirtina tai, kad Natūraliosios mokyklos dalyviai kartu su Dostojevskiu patys ruošėsi kurti tekstus satyriniam žurnalui *Zuboskal / Зубоскал*. 1845 m. spalio 6 d. laiške broliui, rašytame dar nepasirodžius romanui *Vargo žmonės*, Dostojevskis jau dalijasi mintimis apie planus kartu su Nekrasovu ir Grigorovičiumi išleisti šį žurnalą. Pasak Dostojevskio, žurnale jie ruošiasi „negailėti nieko, kabintis už teatro, žurnalų, visuomenės, literatūros, įvykių gatvėse, parodų, laikraščių naujienų, užsienio naujienų, žodžiu, už visko, su ta pačia dvasia ir ta pačia linkme“¹⁰⁵ (PSS 28(1) 1985, 113). Taigi, galima teigti, kad Dostojevskis tikrai galėjo numanyti būrelio tikslus ir norą kurti Peterburgo kultūrinį gyvenimą pašėpiančius tekstus.

Literatė ir Nekrasovo bendražygė Avdotja Panajeva (*Авдотья Панаева* [1820–1893]) atkreipė dėmesį į pasikeitusį Dostojevskio elgesį po jo pirmojo romano sėkmės: atsirado pasitikėjimas savimi, didžiavimasis savo talentu, dėmesio troškimas. Memuaristė pabrėžė, kad būrelio nariai, matydami tokį jaunojo talento pasikeitimą, pradėjo jį erzinti. Jos atsiminimuose galime rasti ir liudijimų apie Turgenevą, tuo metu net kūrusį humoristinius eilėraščius apie patį Devuškiną – juose *Vargo žmonių* herojus dėkoja savo kūrėjui (t. y. Dostojevskiiui) už tai, kad dabar visa Rusija žino apie jo egzistavimą. Nuo tada, Panajevos nuomone, Dostojevskis pradėjo vengti būrelio narių draugijos.

Dostojevskis, savo ruožtu, po pirmosios *Vargo žmonių* ir *Antrininko* publikacijos laiškuose broliui papasakoja apie literatų tarpusavio santykių pokyčius, apie nesutarimus su Nekrasovu ir kiek piktai guodžiasi, kad Belinskis jo nebegiria.

Panajevos atsiminimuose dėmesį patraukia viena analizuojamai problemai svarbi tema. Ji aprašo Dostojevskio barnį su Nekrasovu. Panajeva cituoja pastarojo žodžius: „Atvyko pas mane grasindamas, kad aš nedrįščiau

¹⁰⁴ Plačiau: Волгин 1990, 242–249.

¹⁰⁵ «чтобы острить и смеяться над всем, не щадить никого, цепляться за театр, за журналы, за общество, за литературу, за происшествия на улицах, за выставку, за газетные известия, за иностранные известия, словом, за всё, всё это в одном духе и в одном направлении».

spausdinti jo rašinio analizės kitame numeryje. Ir kas jam taip primelavo, lyg aš visur skaitau mano sukurta eiliuotą paskvilį apie jį! Visai pasiuto“¹⁰⁶ (Панаева 1927). Taigi, šios faktinės aplinkybės leidžia teigti, kad Dostojevskis, nors ir galėjo nežinoti tikslaus teksto apie jį turinio, bet galėjo numanyti apie paties paskvilio egzistavimą.

Nors rusų literatūros istorikai linkę akiai nepasikliauti šiais Panajevos atsiminimais kaip nenuginčijama faktologine medžiaga, tačiau nederėtų automatiškai atmesti kiekvieno jos liudijimo. Labiau tikėtina, kad šiuo atveju Dostojevskis tiesiog pamiršo šią nemalonią situaciją apie šmaikščius jam skirtus tekstus savo karjeros pradžioje arba, kas skamba dar realiau, nenorėjo praėjus tiek metų atsiminti skaudaus ir žeidusio jo savimeilę fakto.

Literatūrologai dažniausiai teikia pirmenybę paties autoriaus atsiminimams ir paaiškinimams. Tačiau privalu atsižvelgti ir į tai, kad Dostojevskis ne visada būdavo nuoseklus net savo paties rašytuose atsiminimuose. Pavyzdžiui, *Rašytojo dienoraštyje* (Дневник писателя) darbo ties romanu *Vargo žmonės* pradžią jis nurodo 1845 metus, nors jo laišakai broliui liudija, kad romanas pradėtas rašyti anksčiau. Volginas tai aiškina rašytojo noru savo kūrybinės veiklos chronologiją pradėti tik tada, kai tampa visiškai laisvas nuo mokslų ir tarnybos. Taigi atskiras romano leidimas galėtų reikšti atsiribojimą nuo nemalonių prisiminimų.

Literatūros istorikų darbuose galima rasti ne vieną bandymą paaiškinti, kodėl Dostojevskis vis dėlto paliko savo literatūrinį „lizdą“. Esame linkę manyti, kad Dostojevskiui buvo žinomi jam dedikuoti pamfletai. Ir jį aidu pasiekdavo tai, ką apie jį mano Natūraliosios mokyklos autoriai. Be to, keli neginčijami faktai nesikeičia nė vienoje Dostojevskio karjeros pradžiai skirtoje knygoje: gana greitai pasikeitęs Belinskio požiūris, santykių su Nekrasovu atšalimas, literatų pašaipos ir perėjimo pas Krajevskį istorija.

Makaras Devuškinas, praėjus vieneriems metams nuo pirmojo romano leidimo, tarsi supanašėja su savo autoriumi. Išsiaiškinus ištrintų laiškų prasmę tekste ir atradus jos sąsajas su amžininkų atsiminimais, išaiškėja romano redagavimo priežastis. Taigi, pasitvirtino *literatūros ekonomikos* analizės problema, kad vien tik literatūrinio kūrinio rašymo istorijos teikiamų šaltinių nepakanka siekiant išsiaiškinti teksto redagavimo priežastį.

¹⁰⁶ «Явился ко мне с угрозами, чтобы я не смел печатать мой разбор на его сочинение в следующем номере. И кто это ему наврал, будто бы я всюду читаю сочиненный мною на него пасквиль в стихах! До бешенства дошел».

2.1.4. Literatūros ekonomikos poveikis teksto redakcijoms

Iš to, kas išvardyta šiame poskyryje, galima susidaryti įspūdį, kad Makaro Devuškinio laiškam sutrumpinti didžiausią įtaką padarė gana greitai pasikeitęs romano autoriaus požiūris į pinigų grąžinimą. Per gana trumpą laiką taip pat kardinaliai pasikeitė Dostojevskio ir Nekrasovo santykiai. Šiuo aspektu Dostojeviskis ir supanašėjo su savo personažu Makaru Devuškinu. Abu nuo jų gerbiamų žmonių, kurie patys nėra turtuoliai, iš gailesčio gauna papildomus 100 rublių; jie abu vertina tų žmonių rankos paspaudimą labiau nei pinigus ir abu sukelia savo gerųjų globėjų pyktį. Viena iš paskutiniųjų laiškų Devuškinas guodžiasi Varenkai, kad „<...> negana dar tos nelaimės – ir jo prakilnybė dar teikėsi parodyti griežtumo“ (313).

Dar viena galima laiškų fragmentų dingimo iš antrosios redakcijos priežastis – pasikeitusi Belinskio, svarbiausio to laikmečio kritiko, anksčiau liaupsinusio jauną rašytoją, reakcija. Publika, tuo tarpu dar nespėjusi apmąstyti ką tik perskaitytų *Vargo žmonių*, žurnale *Otečestvennye zapiski* jau rado antrąjį jaunojo talento kūrinį – apysaką *Antrininkas*. Tačiau ji nuvylė to meto kritikus. Volginas rašo, kad „1847 m. vasarą „naujasis Gogolis“ būrelis (*Natūraliosios mokyklos*¹⁰⁷ – I. K.) narių akyse jau toks nebebuvo“ (Волгин 1991, 391). Belinskis nustojo girti Dostojevskį, o jo literatūrinio pasaulio draugai – Turgenevas ir Nekrasovas – rašo apie jį pajuokiamus tekstus. Paskutinis netgi prašo grąžinti išmokėtus pinigus.

Taigi, dviejų pirmųjų romano *Vargo žmonės* redakcijų skirtumų analizė atskleidė jų atsiradimo priežastis. Iš dingusių Devuškinio laiškų ištraukų tampa akivaizdu, kad iškilęs leidybos klausimas randa atsakymą per romano tekstą, literatūros istorijos ir sociologijos šaltinius.

¹⁰⁷ Natūraliosios mokyklos būreliui priskiriami ne vien Belinskis su Nekrasovu, bet ir kiti ne mažiau žinomi literatai, tarp jų ir Ivanas Panajevs, Ivanas Turgenevas. Pastaruoju Dostojeviskis kūrybos pradžioje itin žavėjosi. Argi galėjo būti kitaip? Turgenevas buvo turtingas ir talentingas aristokratas, nors, kaip žinome iš rusų literatūros istorijos, jų draugiški santykiai gana greitai nutrūko ne vien dėl idėjinių priežasčių. Dostojevskio ir Turgenevo santykiai yra atskira ir plati tema rusų literatūros istorijoje. Labiau rusų literatūros istorijoje šie santykiai susiję su pinigais ir skola, kurios Dostojeviskis taip ir negrąžino. Plačiau: *История одной вражды. Переписка Достоевского и Тургенева*, под ред., с введ. и прим. И. С. Зильберштейна; предисл. Н. Ф. Бельчикова. Л.: Academia, 1928.

Šioje disertacijos dalyje apie *literatūros ekonomiką, gamybinę* kūrinio sritį buvo svarbu parodyti, kaip literatūros sociologija ir ekonomika tiesiogiai veikia grožinės literatūros tekstą.

Neatsižvelgiant į tyrėjo žiūros tašką, kaip minėta teorinėje disertacijos dalyje, esminė užduotis yra nesustoti gavus atsakymą (ar bent užuominą į atsakymą) ir pažvelgti, ar išoriniai literatūrinės veiklos veiksniai keičia tekstą ir personažo recepciją.

Viena vertus, pirmojoje romano *Vargo žmonės* redakcijoje Devuškinio ketinimai grąžinti pinigus jo prakilnybei vertintini kaip bandymas „kabintis į gyvenimą“ ir išlaikyti socialinę hierarchiją. Nors Devuškinio samprotavimai apie jo prakilnybės turimą nemenką nekilnojamąjį turtą ir tai, kad jis vis vien nėra turtingas, atrodo juokingai ir nerimtai. Gavęs papildomą pajamų šaltinį, romano protagonistas nori grąžinti pinigus viršininkui, kuris neturėtų stipriai pajusti šios sumos stokos. Tačiau Devuškinas mano, kad taip bus geriau, ir jam reikia jo draugės patarimo ir pritarimo, jo prašo du kartus.

Kita vertus, norą bet koku būdu grąžinti pinigus galima interpretuoti kaip užuominą į Devuškinio išdidumą: jis nenori likti skolingas, jam svarbu išsiversti iš savo gaunamų pajamų. Kaip matyti pirmosios redakcijos tekste, Devuškinas išgyvena dėl pinigų grąžinimo jo prakilnybei, ir iš pradžių tai ganėtina sušvelnina jo reakciją į Varvaros pasiruošimą vestuvėms, ir į tai, kad jų santykiai visam laikui nutrūks.

Vis dėlto akivaizdu, kad Devuškinas liks vienas be Varvaros, o grąžinti pinigai jo prakilnybei jų santykių niekaip nepakeistų. Tačiau, jeigu Dostojevskis būtų palikęs mūsų analizuotas Devuškinio laiško dalis, tai galėtų kiek paryškinti Varvaros charakterį. Trumpai argumentuosime savo išvadą.

Ir pirmojoje, ir antrojoje romano redakcijose Varvaros Dobrosiolovos laiškas nesikeičia. Pirmojoje redakcijoje Varvara niekaip nereaguoja į Devuškinio dvejonę ir neatsako į jo klausimus, kaip jam geriau pasielgti. Ji su baime rengiasi savo būsimums vestuvėms ir rūpinasi suknelėmis, net prašo Devuškinio nueiti į papuošalų parduotuvę. Tad šiandien skaitant taisytą romano versiją, kurioje nebėra tiesioginio Devuškinio kreipimosi, iš pirmo žvilgsnio sunku suprasti, kodėl Dostojevskio amžininkai kritikai taip akcentavo tai, kad Varvara nebegirdi Devuškinio ir toliau rašo apie pasiruošimus tekėti, pavyzdžiui: „Varvarą Aleksejevną (mes tuo įsitikinę) vargino Makaro Devuškinio atsidavimas labiau, nei ją gniuždantis vargas, ir negalėjo, neturėjo sau uždrausti pakankinti jį dar keletą kartų liokajaus

vaidmeny <...>¹⁰⁸ (Майков 1846). *Vargo žmonių* recenzijose galima rasti ir daugiau nuomonių apie tai, kad Varvara beširdė ir didžiausia Devuškinio kankintoja: „Bedalė auka! Tačiau ši „liūdna, priverstinė“ santuoka netrukdo Varvarai Aleksejevnei labai rūpestingai užsiimti savo vestuvių apdariais (vėl švelni užuomina į moterišką prigimtį!), ir šiuo atveju neįkainojamas jos draugas, Makaras Aleksejevičius, tampa „aukos“ komisisionieriumi, patrakusiai lakstančiu jos pavedimu <...> (Баршт 2015, 262)¹⁰⁹. Iš tiesų, visiškas Devuškinio klausimų ignoravimas taip pat prisideda prie tuometinio romano herojės vertinimo, kuris galutinėje romano redakcijoje atrodo perdėtai kandus.

Dostojevskio amžininkų pirmosios *Vargo žmonių* redakcijos kritika skaitoma ir šiandien, nors dalies kritikuojamo Dostojevskio teksto nebėra. Taigi, kelių dingusių teksto fragmentų analizė atskleidžia literatūrinės ekonomikos poveikį ne tik grožinės literatūros tekstui, bet ir apskritai jo recepcijai.

Dostojevskis, įsižeidęs, kad pats tapo šmaikščiu literatūrinių kūrinių personažu kūryboje tų žmonių, kurie jam atvėrė vartus į literatūrinį pasaulį ir pradėjo mokėti pinigų už literatūrinę veiklą, galėjo pastebėti savo tekste asmeninių gyvenimo aplinkybių atvaizdą. Kol buvo rašoma pirmoji romano redakcija, šių sudėtingų santykių nebuvo. Tad nevalingai prieinama prie išvados, kad nurodytų personažo laiškų ištrynimai galėjo būti susiję su būtent finansiniais ir asmeniniais santykiais Natūraliosios mokyklos, kurią Dostojevskis taip greitai baigė.

¹⁰⁸ «Варвара Алексеевна (мы в этом глубоко убеждены) томилась преданностью Макара Алексеевича больше, чем своей сокрушительной бедностью, и не могла, не должна была отказать себе в праве помучить его несколько раз лакейскою ролью <...>».

¹⁰⁹ «Злополучая жертва! Но этот «горестный, невольный» не мешает Варваре Алексеевне очень заботливо заниматься своими нарядами к свадьбе (опять тонкий намек на женскую природу!), и в этом случае бесценный друг ее, Макар Алексеевич, обращается в комиссионера «жертвы», как угорелый бегая по ее поручениям <...>».

2.2 EKONOMIKA LITERATŪROJE / VIDINĖ CIRKULIACIJA

«А между тем — я не знаю, что будет, — может быть, дрянь, но я-то, лично, сильно на нее надеюсь. Будет вещь сильная и откровенная; будет правда. Хоть и дурно будет, пожалуй, но эффект произведет. Я знаю»¹¹⁰.

Iš laiško M. Dostojevskiui (1864 m. balandžio 9 d.)

2.2.1. Pogrindžio paradoksalistas kaip *homo economicus*

Teorinėje disertacijos dalyje minėta, kad amerikiečių mokslininkai, pristatantys ir taikantys ekonominės kritikos analizės būdą, pirmajame ekonominės kritikos straipsnių rinkinyje atkreipė dėmesį į Dostojevskio apysakos *Užrašai iš pogrindžio* protagonisto (Pogrindžio žmogaus) alogišką ir paradoksų ekonominį elgesį. Jų teigimu, šis Dostojevskio kūrinys, o tiksliau, jo protagonisto paradoksalumas ekonomine prasme turėtų sudominti ekonomistus: „Nors ekonomistai ir pripažįsta, kad dauguma žmogaus elgesio aspektų negali būti pamatuoti, tad atsiduria už tyrimo ribų, vis dėlto, panašu, kad daug neoklasikinių ekonomistų yra priversti išplėsti šias ribas, o kartu ir savo galimybes. Tikriausiai šie ekonomistai gautų naudos iš literatūrinių kūrinių analizės: Fiodoro Dostojevskio „Užrašai iš pogrindžio“ ([1864] 1991), kurio protagonistas analizuoja ir įkūnija savanaudiškumo paradoksus“ (NEC, 20)¹¹¹.

Literatūrologijos mokslui ir rusų literatūros istorijai šis tekstas visada buvo reikšmingas ir vis dar analizuotinas. Be to, *Užrašai iš pogrindžio* yra bene vienas iš daugiausiai tyrinėjamų Dostojevskio tekstų, todėl šioje disertacijoje apsistojama tik prie svarbesnių pastaraisiais dešimtmečiais apie jį parašytų straipsnių. Dostojevskio kūrybos tyrimo kryptį XXI amžiuje

¹¹⁰ „O be to – aš nežinau, kas gausis, – galbūt šlamštas, bet aš, asmeniškai, dedu daug vilčių. Bus stiprus ir atviras daiktas; bus tiesa. Matyt, bus prastai, bet efektą sukels. Aš žinau“.

¹¹¹ “Although economists do grant that many aspects of human behavior cannot be measured, and hence lie beyond the pale of inquiry, nonetheless many neoclassical economists seem compelled to expand the boundaries and thereby overreach themselves. Perhaps these economists would benefit from examining a literary work: Fyodor Dostoevsky’s *Notes from Underground* ([1864] 1991), whose protagonist analyzes and embodies the paradoxes of self-interest”.

diktuojanti Kasatkina nemažai savo paskaitų, viešų pranešimų ir straipsnių skyrė apysakai *Užrašai iš pogrindžio*¹¹². Todėl gali susidaryti įspūdis, kad ši apysaka, kaip ir kiti Dostojevskio kūriniai, pastaraisiais dešimtmečiais dažniausiai analizuojama per religinę prizmę. Pastaruoju metu Kasatkinos tyrimo kryptis įkvėpė daugumą mokslininkų Rusijoje sekti jos pėdomis. Pavyzdžiui, viename iš paskutinių straipsnių rinkinių *Dostojevskis. Medžiagos ir tyrimai* (2016) tome daugiausiai dėmesio skirta religinei tematikai rašytojo kūryboje¹¹³. Vis dėlto *Užrašai iš pogrindžio* straipsnių rinkinyje nagrinėjami dėl panašios leidybinės problematikos, kuri pristatoma šios disertacijos pirmoje praktinėje dalyje. Ninos Budanovos (Rusų literatūros institutas, Rusija) straipsnyje „*Užrašai iš pogrindžio*“: *apysakos cenzūros istorijos mįslės* / «Записки из подполья»: загадки цензурной истории повести (2016) keliama *Užrašų iš pogrindžio* redakcijų problema. Literatūrologė atkreipė dėmesį į tai, kad Dostojevskis laiške broliui yra rašęs, jog cenzūra ištrynė iš jo apysakos religinę idėją, kurios esmė – žmogui reikalingas tikėjimas Kristumi. Nors pirmoji apysakos redakcija nėra išlikusi, mokslininkė straipsnyje svarsto, kad šios dalies tuometinė cenzūra nepraleido dėl to, kad Pogrindžio paradoksalisto idealai apie brolybę prieštaravo cerkvės propaguojamoms idėjoms, „taip pat ir biblinėms pranašystėms apie „naująją žemę“ ir „naująjį dangų““¹¹⁴ (Буданова 2016, 241). Belieka dar kartą akcentuoti, kad dabartinė vyraujanti Dostojevskio perskaitymo tradicija Rusijoje – tai religinio kūrinio idėjinio plano analizavimas.

Europos ir Šiaurės Amerikos literatūrologų darbuose apie *Užrašus iš pogrindžio*, rodos, dažniau keliama filosofiniai klausimai. Franca Beltrame (Triesto universitetas, Italija) straipsnyje *Apie paradoksalų Pogrindžio žmogaus“ mąstymą / О парадоксальном мышлении «подпольного*

¹¹² Pavyzdžiui, «Христианские образы в повести Достоевского «Записки из подполья»». [žiūrėta 2018 m. kovo 6 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=hl32BU28bn8>, «Записки из подполья» как христианский текст. [žiūrėta 2018 m. kovo 6 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=DXWPVjc9fwU>, «Записки из подполья». Крик о Христе. [žiūrėta 2018 m. kovo 6 d.]. Prieiga per internetą: <https://foma.ru/dostoevskiy-zapiski-iz-podpolya-chto-otkryvaetsya-v-slovah-zapervyimi-smyslami.html>.

¹¹³ Plačiau: Достоевский. Материалы и исследования. Т. 21. СПб.: Нестор-История, 2016. [žiūrėta 2018 m. kovo 9 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.fedordostoevsky.ru/pdf/mr21.pdf>.

¹¹⁴ «<...> а также библейским пророчествам о «новой земле» и «новом небе».

человека» (2007) Pogrindžio žmogus analizuojamas kaip nereikalingo žmogaus variantas. Straipsnyje surinktos daugelio dostojevistų mintys¹¹⁵ apie Pogrindžio žmogaus paradoksalumą nebeleidžia kvestionuoti šios personažo charakteristikos. Tad nenuostabu, kad daugelyje mokslinių darbų Pogrindžio žmogus vadinamas tiesiog Pogrindžio paradoksalistu.

Lonny Harrison (Teksaso universitetas Arlingtone, JAV) knygoje *Pogrindžio archetipai: Dostojevskiškieji užrašai / Archetypes from Underground: Notes in the Dostoevskian self* (2016) Pogrindžio žmogų kildina iš romano *Antrininkas* protagonisto Goliadkino. Harrison, naudodamas *close reading* metodą, analizuoja religinius ir filosofinius archetipus Dostojevskio kūryboje. Jo nuomone, Pogrindžio žmogus, palyginti su Goliadkinu, „geriau save supranta ir yra sudėtingesnis savo argumentacijoje prieš hipotetinius ideologinius oponentus, į kuriuos jis kreipiasi savo ilgame monologe“¹¹⁶ (Harrison 2016, 81).

Dėl netradicinio būdo Pogrindžio žmogaus paradoksalumui kalbiniu lygmeniu atskleisti būtų galima išskirti pastarojo dešimtmečio žurnalo *Dostojevskio studijos / Dostoevsky studies* numeryje išspausdintą Deborah A. Martinsen (Columbijos universitetas, JAV) straipsnį *Nedėkingumas ir pogrindis / Ingratitude and the Underground*¹¹⁷. Autorė teigia, kad Dostojevskis žaidžia žodžių šaknimis: pavyzdžiui, žodžio *dėkingumas* (rus. *благодарность*) šaknis *благо* turi ir *gerovės* reikšmę. O gerovė, savo ruožtu, pagal XIX a. rusų kalbos žodyną, reiškė ir *naudą*¹¹⁸. Autorės teigimu, Pogrindžio žmogaus „laisva valia“ anaip tol nėra laisva, o kaip tik jį riboja.

Iš šiuolaikinių *Užrašų iš pogrindžio* tyrimų apžvalgos matyti, kad literatūrologai nekelia probleminių klausimų tema *Literatūra ir ekonomika*.

¹¹⁵ Plačiau: Бельтраме 2007.

¹¹⁶ “<...> he possesses greater self-understanding and greater sophistication in his argument against the hypothetical ideological opponents he addresses in his protracted monologue”.

¹¹⁷ „7 skyriuje Pogrindžio žmogus supriešina nedėkingumą (неблаго- дарность) ir apdairumą ar protingumą (благоразумие). 8 skyriuje jis tai sieja su blogu elgesiu (неблагодаривие) ir neapdairumu ar neprotingumu. Čia Dostojevskis žaidžia bendra šaknimi *благо*, kurią mes asociatyviai siejame su bendrine žodžio „gėris“ reikšme, kuri, savo ruožtu, sietina su žodžiu „palaima“// “In Chapter 7, the underground man contrasts ingratitude (неблаго- дарность) with prudence or good sense (благоразумие). In Chapter 8, he links it with bad behavior (неблагодаривие) and imprudence or bad sense (неблагоразумие). Dostoevsky here plays on the shared root *благо*, which we associate with its common meaning of the word 'good,' linked to the word 'blessing’’. Plačiau: Martinsen 2013, 18.

¹¹⁸ Plačiau: *Ibid*, 19.

Tyrimo eigoje nepavyko rasti nei ekonomikos mokslų srities tyrimų, nei didesnio literatūrologų dėmesio išskirtinai Pogrindžio žmogaus „finansiniam paradoksalmui“. Tad būtų tikslinga į šią apysaką pažvelgti per dar vieną įmanomą analizės prizmę, pasitelkus naujosios ekonominės kritikos siūlomą *vidinės cirkuliacijos /ekonomikos literatūroje* prieigą.

Todėl šiame disertacijos poskyryje siekiama išsiaiškinti šio Dostojevskio personažo paradoksalmumo esmę ekonominiu požiūriu ir parodyti, kuo gali būti įdomus naujas šio personažo finansinių pasirinkimų perskaitymas. Pateikiama apysakos analize nesiekama atsakyti į klausimą, kodėl *Užrašai iš pogrindžio* galėtų patraukti būtent ekonomistų dėmesį, o bandoma išsiaiškinti piniginių santykių apysakoje indėlį į grožinės literatūros teksto suvokimą.

Išanalizavus literatūros ekonomiką, gamybinius romano procesus *Vargo žmonėse* pirmojoje praktinėje disertacijos dalyje buvo prieita prie išvados, kad taikant tik *gamybos* prieigą neįmanoma rasti atsakymo į iškeltus redakcijų skirtumų klausimus. Todėl teko analizuoti patį romano tekstą ir tada vėl grįžti prie gamybinių romano aspektų.

Apysakoje *Užrašai iš pogrindžio* mus iš esmės domina vidinė pinigų cirkuliacija tekste, t. y. ekonomika literatūroje. Todėl keliama hipotezė, kad vidinės *Užrašų iš pogrindžio* teksto ekonomikos analizė galima be ekskurso į apysakos sukūrimo istoriją ir leidybos aspektus.

Vis dėlto jau tapo tradicija, kad rašytojo biografai ir literatūrinių kūrinių tyrėjai visada bent trumpai pristato bendrą Dostojevskio aplinkos veiksmų kontekstą, neatsižvelgdami į tiriamą problemą: visada primenamos rašytojo gyvenimo sąlygos, jo finansinė padėtis konkrečiu laikotarpiu. Siekdami išvengti perteklinės informacijos apie analizuojamos Dostojevskio apysakos kūrybos istoriją, bet kartu nenorėdami laužyti nusistovėjusių tradicijų, paminėsime tik kai kuriuos veiksmus, susijusius su finansine Dostojevskio gyvenimo puse ir svarbiausius rašytojo gyvenimo įvykius tuo metu, kai buvo rašomi *Užrašai iš pogrindžio*.

Apysaka *Užrašai iš pogrindžio* pirmą kartą buvo publikuota 1864 metais žurnale *Epocha*, kurį Dostojevskis leido kartu su broliu Michailu. Dostojevskio kūrybos tyrėjų teigimu, nuo šios apysakos prasideda naujasis rašytojo kūrybos etapas. Konstantinas Močiulskis pažymėjo, kad „iki katorgos laikotarpio kūriniuose centrine tema buvo „svajokliškumas“; daug įkvepiančių puslapių jis skyrė svajotojo psichologijai, fantazijos estetinei vertei ir to vaiduokliško gyvenimo dorybingumui smerkti, kuris yra „siaubas ir tragedija“. Pogrindis – natūrali „svajokliškumo“ baigtis. Penkto

dešimtmečio svajoklis-romantikas septintame dešimtmetyje tampa ciniku – „paradoksalistu“¹¹⁹ (Мочульский 1995, 339).

Užrašus iš pogrindžio Dostojevskis rašė labai sunkiu asmeninio gyvenimo laikotarpiu. Rašytojas, 1863 metais grįžęs iš Paryžiaus, su sergančia žmona įsikuria Maskvoje. Žmonos liga apsunkina literatūrinio darbo planus, tačiau jis nenustoja mąstyti apie savo tolesnį darbą žurnale *Epocha* ir rašo jam apysaką *Užrašai iš pogrindžio*. 1864 metais, prastėjant žmonos sveikatai, Dostojevskis tęsia savo darbą, tačiau laiškuose prisipažįsta, kad jam tai nėra lengva: „daugiau 2-jų savaičių ji nei už ką neišgyvens. Pasistengiau užbaigti apysaką, bet pats pagalvok – ar tinkamas laikas rašyti?“¹²⁰ (PSS 28(2), 1985, 73). Apysaka buvo baigta praėjus dviem mėnesiams po žmonos Marijos Dostojevskajos mirties.

Dar po mėnesio rašytojas palaidoja ir savo pagrindinį pagalbininką – brolį Michailą. Dostojevskio biografas Jurijus Seleznievas vertino šį tamsų laikotarpį taip: „dabar buvo sunku beatpažinti Dostojevskį. Dvi pačių brangiausių jam žmonių mirtys iš eilės – viena bėda gi ir nevaikšto – tarytum palaužė ir jo gyvenimą. Dabar tai jau ir jam laikas. Kada? Dievas žino. Na ir kas toliau? – šalta, vieniša senatvė ir dar prakeiktas aparuolis... Ir viskas“¹²¹ (Селезнев 1990, 310).

Minėtoje Saraskinos Dostojevskio biografijoje užsimenama, kad dar Maskvoje rašytojas laukė palikimo: „Dabar jis gyvena persiplėšęs tarp Maskvos, kur apsigyveno su žmona, kur laukė palikimo dalybų rūpesčiai (dėdės palikimu jam priklausė trys tūkstančiai rublių sidabru) ir kur, atradamas laisvų valandų, jis bandė dirbti, – ir Peterburgo, <...> kuriame *Mich Mich* intensyviai plušėjo dėl naujo žurnalo vietoj nutrūkusio

¹¹⁹ «В произведениях до-каторжного периода центральной темой писателя было «мечтательство»; много вдохновенных страниц посвятил он психологии мечтателя, эстетической ценности фантазии и нравственному осуждению той призрачной жизни, которая есть «ужас и трагедия». Подполье – естественное завершение «мечтательства». Мечтатель–романтик сороковых годов в шестидесятых годах превратился в циника – «парадоксалиста».

¹²⁰ «Долее 2-х недель она ни за что не проживет. Постараюсь кончить повесть поскорее, но сам посуди – удачное ли время для писанья?».

¹²¹ «Достоевского трудно было теперь узнать. Две смерти подряд – беда одна ведь и не ходит – самых близких ему людей словно надломили и его жизнь. Теперь уже и его черед. Когда? Бог весть. Но и что впереди? – Холодная, одинокая старость да проклятая падучая... И все».

Vremia“¹²² (Сараскина 2011, 385). Po brolio mirties Dostojevskiui teko visa atsakomybė už likusias skolas, atsiradusias dėl žurnalo *Epocha* veiklos. Taip pat rašytojas jautė pareigą išlaikyti didelę brolio šeimą. Dostojevskiui, tuo metu buvusiam labai sunkioje materialinėje situacijoje, trys tūkstančiai rublių sidabru, kuriuos jis turėjo gauti kaip palikimą, būtų nukritę tarytum iš dangaus. Palikimas galėtų padengti bent jau šeimines išlaidas, nes apysakos rašymo laikotarpiu pinigų nebuvo visiškai. Saraskina pažymi, kad palikimą Dostojevskis vis dėlto gavo, tik tai nutiko vėliau, jau po žmonos mirties ir apysakos išleidimo¹²³.

Saraskinos minimas palikimo laukimas sutampa su apysakos *Užrašai iš pogrindžio* rašymo pradžia. Taigi, nevalingai atkreipiame dėmesį į apysakos pagrindinio personažo materialų turtą, apie kurį sužinome jau pirmuosiuose apysakos puslapiuose – personažas pamini, kad ką tik gavo palikimą. Gautas turtas, t. y. materialinė nepriklausomybė, leidžia pradėti mąstyti apie tylų būvį, ką, iš esmės, ir demonstruoja pagrindinis apysakos personažas.

Brolių Dostojevskių žurnalo *Epocha* veikla buvo nutraukta praėjus metams po apysakos *Užrašai iš pogrindžio* publikacijos. Tuo metu Dostojevskio rašyti laiškai atspindi, kokie sunkūs paskutinieji žurnalo gyvavimo metai:

„Aš vienu metu pradėjau publikuoti trijose spaustuvėse, negailėjau pinigų, negailėjau sveikatos ir jėgų. Redaktoriumi buvau vienas pats, skaičiau korektūras, krapščiausi su autoriais, cenzūra, teikdavau straipsnius, atrasdavau pinigų, prasėdėdavau iki šeštos valandos ryto ir miegodavau po 5 valandas per parą, ir palaikiau žurnale tvarką, bet buvo jau per vėlu. Pagalvokite tik: lapkričio 28 išėjo rugsėjo knyga, o vasario 13 – 1865-ų metų sausio knyga, tai reiškia, po 16 dienų vienai knygai, o kiekvienoje knygoje 35 lankai. O kiek man tai kainavo! Bet svarbiausia, dėl viso šio katorginio

¹²² «Теперь его жизнь была разорвана между Москвой, где он поселился с женой, где ждали хлопоты по разделу наследства (по завещанию дяди ему причиталось три тысячи рублей серебром) и где, урывая свободные часы, он пытался работать, — и Петербургом, <...> где Mich Mich усиленно хлопотал по поводу нового журнала взамен закрытого «Времени».

¹²³ Josifas Brodskis straipsnyje *Apie Dostojevskį / О Достоевском* įtraukia ir Jelizavetos Štakensneider (*Елизавета Штакенинайдер* [1836–1897]) žodžius apie pinigų reikšmę Dostojevskiui: „didžiulė suma, kuri pavaizduotų didelį kapitalą, jam visada bus šeši tūkstančiai rublių“ (Бродский 1989). Būtent tokia suma disponuoja Pogrindžio paradoksalistas, pradėdamas rašyti savo užrašus. Galima daryti prielaidą, kad palikimas, kurio suma trys tūkstančiai rublių sidabru ir kurio laukė pats rašytojas, jam nėra pakankama pinigų suma.

juodo darbo aš pats negalėjau parašyti ir išspausdinti nė vienos eilutės savo žurnale. Mano vardo publika nesutikdavo, ir net Peterburge, ne vien tik provincijoje, nežinojo, kad esu žurnalo redaktorius“¹²⁴ (PSS 28(2) 1985, 118).

Su žurnalo *Epocha* ir mūsų aptariamų apysakos bei kitų literatūros kūrinių pardavimo istorija kiek plačiau galima susipažinti minėtoje Saraskinos rengtoje biografijoje ir Toddo III, Volgino, Močiulskio darbuose¹²⁵, į raštų rinkinį įtrauktuose apysakos komentaruose.

Susidaro įspūdis, kad literatūrologai šią informaciją skaitytojui pateikia tarsi privalomą, tačiau nesiekia iš pateikiamų duomenų kelti tyrimo problemos ar padaryti ekonomiškai pagrįstų išvadų. Šios literatūrinio verslo temos paliekamos literatūros sociologams ir istorikams¹²⁶.

Užrašų iš pogrindžio kūrimo sąlygos iš esmės yra įprastai „dostojevskiškos“: pinigų stygius, literatūrinio darbo situacijos, jas tik dar labiau apsunkino dviejų artimųjų liga ir netektis. Pasak Kasatkinos, Volgino, Franko ir kitų žymių dostojevistų, *Užrašai iš pogrindžio* tradiciškai laikomi vienu iš sudėtingiausių Dostojevskio kūrinių, kuris iš esmės davė toną kitiems žinomiausiems rašytojo kūriniams, „neretai vadinamiems įvadu į jo

¹²⁴ «Я стал печатать разом в трех типографиях, не жалел денег, не жалел здоровья и сил. Редактором был один я, читал корректуры, возился с авторами, с цензурой, поправлял статьи, доставал деньги, просиживал до шести часов утра и спал по 5 часов в сутки и хоть ввел в журнале порядок, но уже было поздно. Верите ли: 28 ноября вышла сентябрьская книга, а 13 февраля генварская книга 1865-го года, значит, по 16 дней на книгу и каждая книга в 35 листов. Чего же это мне стоило! Но главное, при всей этой каторжной черной работе я сам не мог написать и напечатать в журнале ни строчки своего. Моего имени публика не встречала, и даже в Петербурге, не только в провинции, не знали, что я редактирую журнал».

¹²⁵ William Mills Todd III *Dostoevsky as a Professional Writer* (2003), Волгин И. Л., *Родиться в России. Достоевский и современники: жизнь в документах* (1991), Мочульский К. В. *Гоголь, Соловьев, Достоевский* (1995).

¹²⁶ Rusų literatūros sociologijos istoriją plačiausiai aprašė literatūros sociologas Reitblatas (*Чтение в России в XIX — начале XX века. Аннотированный библиографический указатель* (1992), «От Бовы к Бальмонту» и другие работы по исторической социологии русской литературы (2009), *Писать попереk: статьи по биографии, социологии и истории литературы* (2014)), taip pat Melissa Frazier *Romantic encounters: writers, readers, and the Library for Reading* (2007) bei kiti rusų literatūros sociologiją tyrinėjantys mokslininkai (straipsnių rinkinys *Reading in Russia: Practices of Reading and Literary Communication, 1760–1930*, red. Damiano Rebecchini and Raffaella Vassena (2014)).

religinę ir filosofinę *Penkiaknygę*¹²⁷ (Beržaitė 2017, 57). Dostojevskio apysakos tyrimų apžvalga patvirtina tai, kad Pogrindžio žmogaus finansinis paradoksalumas vis dar ne iki galo ištirta literatūrologijos tema. *Užrašų iš pogrindžio homo economicus* finansiniams sprendimams reikia gilesnio žvilgsnio į jo pasirinkimus ir veiklą. Tad vidinės teksto ekonomikos analizė, kai koncentruojamasi į Pogrindžio žmogaus finansines praktikas tekste, galėtų tapti raktu ne tik į šio personažo charakteristiką, bet galbūt ir į bendrą Dostojevskio kūrinų personažo logiką.

2.2.2. Pogrindžio paradoksalisto tarnas Apolonas. „Buitinė“ dalis

Aleksandras Lesevickis straipsnyje *Psichosocialinis diskursas F. M. Dostojevskio apysakoje „Užrašai iš pogrindžio“* / *Психосоциологический дискурс Ф. М. Достоевского в повести «Записки из подполья»* analizavo ekonomikos poveikį žmogaus psichikai. Autorius teigia, kad „ekonomikos įtaką žmogaus asmenybei sunku neįvertinti, nes kartais šis poveikis totalus“¹²⁸ (Лесевицкий 2013). Tačiau, autoriaus nuomone, Pogrindžio paradoksalistui pinigai nėra svarbiausias dalykas gyvenime. Štai ką Lesevickis rašo apie pagrindinio personažo susitikimą su savo bendramoksliais: „Jie sau leidžia šaipytis iš jo (*Pogrindžio žmogaus – I. K.*) materialinės padėties, pinigai jam nelabai rūpi, o jiems jie reiškia praktiškai viską“¹²⁹ (*Ibid.*). Bet ar tiesa, kad Pogrindžio žmogui pinigai nesvarbūs? Antrojoje apysakos dalyje, kurioje personažas pasakoja savo jaunystės dienų istoriją, piniginiai vienetai minimi ne taip ir retai.

Pačioje apysakos pradžioje Dostojevskio Pogrindžio žmogus pasakoja apie savo profesiją: „<...> sumanysite paklausti manęs: kas gi aš toks? – tai aš jums atsakysiu: aš vienas kolegijos asesorius. Aš tarnavau, kad turėčiau ką valgyti (tačiau vien tik dėl to), ir kai pernai vienas iš tolimų man giminaičių paliko man testamentu šešis tūkstančius rublių, aš tučtuojau atsistatydinau ir

¹²⁷ Penkiaknygę vadinami svarbiausi Dostojevskio romanai *Nusikaltimas ir bausmė, Idiotas, Demonai, Jaunuolis, Broliai Karamzovai*.

¹²⁸ «Влияние экономики на личность трудно недооценить, т. к. иногда это воздействие тотально».

¹²⁹ «Они (*одноклассники Подпольного человека – И. К.*) позволяют себе шутить над его (*Подпольного человека – И. К.*) материальным положением, деньги для него не очень важны, а для них они практически все».

apsigyvenau savo kampe“ (265)¹³⁰. Jau iš pačių pirmųjų apysakos puslapių tampa žinoma, kad tuo metu keturiasdešimtmečiui Pogrindžio žmogui, rašančiam savo atsiminimus, pinigų nestinga. Taip pat herojus prisipažįsta, kad jis ir dirbo tik tam, kad save išmaitintų. Gavęs palikimą, Pogrindžio žmogus palieka tarnybą.

Derėtų priminti, kad *Užrašuose iš pogrindžio* veiksmas vyksta XIX amžiaus penktame ir septintame dešimtmečiais. Aktualios mūsų tyrimui antrosios apysakos dalies veiksmas vyksta penktame dešimtmetyje, taigi nesutampa su pirmosios dalies laikotarpiu, todėl privalu atkreipti dėmesį į tai, kad būtent XIX amžiaus viduryje Rusijos imperijoje keitėsi valiuta.

Pirmieji popieriniai pinigai (asignacijos) Rusijoje buvo išleisti 1769 metais, Jekaterinos II valdymo laikais (1762–1796). Istoriko Aleksandro Dubianskio nuomone, „iš pat pradžių valstybė buvo nusiteikusi sukurti tik pagalbinį, o ne naują piniginių vienetą (turėdama tikslą padengti biudžeto deficitą)“¹³¹ (Дубянский 2004). Asignacijos greitai nuvertėjo ir 1843 metais buvo pakeistos kreditiniais bilietais. Svarbu įsidėmėti, kad kartu su popieriniais pinigais apyvartoje cirkuliavo ir sidabrinės rublių monetos, kurios ne kartą minimos ir kituose Dostojevskio kūriniuose¹³².

Mus dominančio Dostojevskio kūrinio chrestomatiniame Jevgenijos Kijko komentare nėra informacijos apie vyraujančią ekonominę sistemą ar valiutas. Tai gali lemti nevisapusišką apysakos situacijos suvokimą. Be šių duomenų lieka gana daug neaiškių teksto vietų. Todėl mūsų siūlomas teksto analizės būdas pagal tekste vyraujančią ekonomiką gali papildyti turimą tiriamo teksto komentarą.

Taigi, kolegijos asesoriaus, kaip save pristato Pogrindžio paradoksalistas, darbo užmokestis pagal 1842 metų Valstybės tarnybos nuostatų sąvadą (pagal Rangų lentelę) galėjo sudaryti 135 rublius asignacijomis per metus¹³³. Darytina prielaida, kad panašaus dydžio užmokestį galėjo gauti ir apysakos protagonistas.

¹³⁰ Dostojevskis, F. Užrašai iš pogrindžio In *Apysakos I tomas*. Margi raštai, 2010. Šioje disertacijos dalyje citatos iš *Užrašų iš pogrindžio* bus nurodomos skliaustuose tekste.

¹³¹ «Государство первоначально было намерено создать только вспомогательную денежную единицу, а не новую (с целью финансирования за её счет дефицита бюджета)».

¹³² Visos pasitaikančios Dostojevskio tekstuose istorinių pinigų ypatybės aiškinamos disertacijos tekste.

¹³³ Pagal: Кодан 2004.

Numanoma pinigų suma, kurią per mėnesį gauna Pogrindžio žmogus, turėjo būti maždaug 11, 25 rubliai asignacijomis. Tiesa, apysakoje neminima tiksliai personažo darbo užmokesčio suma. Tekste užfiksuotas tik pokalbis, kai bendramokslis Zverkovas klausia Pogrindžio žmogaus:

„– Na-a-a, o kaip jūsų išlaikymas?

– Koks dar išlaikymas?

– Tai yra a-alga?

– Ko jūs čia mane egzaminuojat!

Po teisybei, aš iškart ir pasakiau, kiek gaunu algos. Aš baisiai išraudau.

Ne per daugiausiai, – svariai pasakė Zverkovas“ (328).

Galima tik spėlioti, kokias tikslais Zverkovas to klausia. Pogrindžio žmogui atrodo, kad Zverkovas taip bando jį įžeisti. Dostojevskio amžininkai galėjo numanyti, kiek gi iš tikrųjų uždirbo tokio rango žmogus. Tačiau kitų kartų skaitytojai šių žinių neturi, nors visgi suvokia, kad tai nedidelis darbo užmokestis, o patikslinti atlyginimą galima tik pasitelkus papildomą istorinę informaciją.

Privalu pabrėžti, kad savo analizėje neturime tvirto pagrindo teigti, kokios tiksliai Pogrindžio žmogaus mėnesinės pajamos. Istoriniais šaltiniais paremtas numanomas užmokestis – 135 rubliai asignacijomis per metus – tik orientacinė suma, kuri gali padėti išsiaiškinti kitas tekste minimas pinigų sumas.

Taip pat svarbu atsižvelgti ir į tai, kad apysakos personažai priklauso labai skirtingiems socialiniams sluoksniams – valdininkai, tarnai, prostitutės. Visi jie tiesiogiai susiję su Pogrindžio paradoksalisto finansinėmis praktikomis. Visgi socialinė ir ekonominė Pogrindžio žmogaus gyvenimo situacija geriausiai atsiskleidžia santykiuose su jo tarnu Apolonu.

Apolonas – vienas iš nedaugelio ne iki galo suvoktų Dostojevskio personažų. Nikolajaus Nasedkino sudarytoje Dostojevskio enciklopedijoje pažymima, kad Apolonas – tai „vienintelis šios rūšies apysakos personažas, verčiantis nusišypsoti“¹³⁴ (Наседкин 2003, 153). Tiesa, enciklopedijos autorius savo nuomonės neargumentuoja. Iki šiol nė vienam Dostojevskio kūrybos tyrinėtojų nepavyko išsiaiškinti Apolono vaidmens šiame tekste. Personažas lieka iki galo nesuprastas, o literatūrologams lieka spėlioti, kas nutiktų, ar kas nors pasikeistų, jei jo apskritai neliktų apysakoje?

¹³⁴ «Единственный персонаж в этой мрачной повести, вызывающий улыбку».

Dauguma rašytojo kūrybos tyrėjų, tarp jų ir Kasatkina, linkę Apoloną traktuoti per jo ryšį su bendravardžiu antikos dievu¹³⁵. Ši interpretacija mums atrodo įtikinamiausia. Tačiau Kasatkina atkreipia dėmesį ir į apysakoje nuolat pasikartojantį skaičių 7: Apolonas Pogrindžio žmogui tarnauja už 7 rublius, Liza ateina į paradoksalisto namus lygiai 7 valandą, už vakarienę Pogrindžio žmogus taip pat turi sumokėti 7 rublius. Mūsų nuomone, būtent tie 7 rubliai, kuriuos *Užrašų iš pogrindžio* protagonistas moka savo tarnui Apolonui, tampa raktu į Pogrindžio paradoksalisto ekonominio gyvenimo logikos suvokimą.

Primename, kad *Užrašų iš pogrindžio* protagonistas iš savo mažo užmokesčio, kuris nė karto nėra paminėtas tekste, kiekvieną mėnesį moka po 7 rublius tarnui Apolonui, „mano tarnui, kuris gyveno pas mane už septynis rublius ir maitinosi pats“¹³⁶ (321). Kyla klausimas: ar tai įprastas užmokestis tarnui XIX amžiaus vidurio Rusijos imperijoje?

Andrejaus Jacevičius knygoje *Puškino laikų baudžios Peterburgas / Крепостной Петербург пушкинского времени* pažymi, kad tarnų atlyginimai ir atliekamos pareigos XVIII – XIX amžiuje mažai tesikeitė: „dažniausiai net ir pačiuose turtingiausiuose namuose tarno atlyginimas apsiribodavo 5 rub., <...>, pagrindinės išlaidos patarnautojams susijusios su jų „išmaitinimu“¹³⁷ (Яцевич 1937). Tačiau apysakos tekste pabrėžiama, kad Apolonas gyvena „su savo maistu“, o tai reiškia, kad jo maitinti nereikia. Remdamiesi istoriniais šaltiniais turėtume pripažinti, kad Apolonas uždirbdavo netgi daugiau nei statistinis to laikotarpio Peterburgo tarnas. „Kartais, – kaip rašo Jacevičius, – ponai, norėdami išvengti rūpesčių, neturėdavo paruošę „stalo“ dvaro tarnams, apsiribodavo jiems mokėdami 3–5 rub. per mėnesį žmogui „su savo maistu“¹³⁸ (*Ibid.*).

Jacevičiaus nuomone, patarnautojai buvo samdomi nesuteikiant jiems maitinimo ne iš godumo, o dėl to, kad kartais net patys ponai neturėjo pakankamai pinigų maistui. O štai istorikė Liudmila Pisarkova pažymi, kad

¹³⁵ Plačiau: Касаткина 2011.

¹³⁶ Originalo tekste vartojamas žodis *харчи*, kuris reiškia, kad tarnui buvo mokamas tik darbo užmokestis nesuteikiant jam bendro stalo. «Харчи *мн.* Съестной припас, пища, еда, продовольствие; <...>»/ „Išmaitinimas *dg.* Maisto atsargos, maistas, valgis, produktai; <...>“ (Даль 2002, 888).

¹³⁷ «Обычно, даже в богатых домах столицы, жалование слуги, ограничивалось 5 руб. <...> главный расход на прислугу состоял в ее „прокормлении“».

¹³⁸ «Иногда, – пишет Яцевич, – господа, во избежание хлопот, не держали своего «стола» для дворни, ограничиваясь выдачей 3–5 руб. в месяц на человека «на харчи».

„XIX amžiaus viduryje Peterburge varganai atrodantis kambarys su baldais, šildymu, virtuvu ir patarnautoju kainuodavo 5 rublius per mėnesį, pietūs kainuodavo 15–20 kapeikų“¹³⁹ (Писарькова). Taigi, paaiškinti didesnę nei įprastą atlyginimą tarnui Apolonui darosi vis sunkiau.

Jeigu sutiksime su prielaida, kad Pogrindžio žmogaus mėnesinis biudžetas sudaro apie 12 rublių asignacijomis, kuris atitiktų ir bendramokslio Zverkovo reakciją „ne per daugiausiai“, peršasi išvada, kad Apolono darbo užmokestis yra didesnis nei tai, kas lieka Pogrindžio žmogui, išmokėjusiam atlyginimą savo tarnui. Galbūt papildomi du rubliai (o Apolonas gauna septynis) buvo skirti maistui ar kitoms paslaugoms, kurios nebuvo įtrauktos į kasdienį tarno darbą? Todėl vertėtų apžvelgti tuos teksto epizodus, kuriuose kalbama apie maistą ir Apolono pareigas.

Nuoroda į maistą tekste aptinkama tik vieną kartą: tai arbata ir džiovėšiai, kuriuos pagrindinis personažas prašo Apolono atnešti Lizos vaišėms. Pats *Užrašų iš pogrindžio* protagonistas prie jų net neprisiliečia. Volginas kaip tik atkreipė į tai dėmesį, kad Apolono atnešta arbata lieka ant stalo – jos niekas negeria¹⁴⁰. O kaip žinoma, Rusijoje arbatos gėrimas turi galias tradicijas; jis susijęs su socialiniu statusu ir finansinėmis galimybėmis. XIX amžiaus Rusijoje arbata buvo neatsiejama kiekvienos dienos valgiaraščio dalis, tai pastebima ir kituose XIX amžiaus literatūros kūriniuose¹⁴¹. Bet kaip matome apysakos tekste, Pogrindžio paradoksalisto namuose nėra net šio gėrimo. Be to, viena iš labiausiai žinomų Pogrindžio žmogaus frazių yra susijusi su arbatos gėrimu: „Ar tegul pasaulis prasmenga, ar kad aš arbatos negerčiau? Aš pasakysiu, kad tegu pasaulis prasmenga, o aš kad visada arbatą gerčiau“ (373). Galima teigti, kad arbata Pogrindžio paradoksalistui reikalinga ne tam, kad ją gertų, o vien tik dėl to, kad kitų akyse neatrodytų visiškas vargšas.

Pagrindinio *Užrašų iš pogrindžio* herojaus nematome pietaujant net restorane – susitikime su mokslo draugais. Šiame vakarienės epizode minimas tik vynas. Atsimename, kad Pogrindžio žmogus dirbo vien tam, kad galėtų save „išmaitinti“. Bet iš to, ką matome tekste, išeina, kad ta priežastis, dėl kurios herojus ėjo į tarnybą, nebuvo jam tokia svarbi, o tiesiog būtina socialinio elgesio norma.

¹³⁹ «В середине XIX века в Петербурге убогая комната с мебелью, отоплением, самоваром и прислугой стоила 5 рублей в месяц, обед обходился в 15–20 копеек».

¹⁴⁰ Plačiau: Волгин 2013.

¹⁴¹ Plačiau: Пономарев 2018.

Po preliminarų paskaičiavimų, kai Pogrindžio paradoksalistas sumokėdavo savo tarnui atlyginimą, jam pačiam turėdavo likti mažiau, nei gaudavo Apolonas – apie 5 rublius. Galbūt tai ir buvo priežastis, dėl kurios pagrindinis personažas jaučia neapykantą tarnui ir net nenori mokėti Apolonui jam priklausančio atlyginimo?

Pogrindžio žmogus, kuris materialiai, t. y. pagal turimą piniginių kapitalą, yra labiau pažeidžiamas nei jo tarnas, bando išlaikyti savo autoritetą namuose, periodiškai primindamas apie savo aukštesnį socialinį statusą: „Tada aš išimsiu iš stalčiaus visus septynis rublius, parodysiu jam, kad turiu juos ir tyčia esu atidėjęs, bet kad „nenoriu, nenoriu, nes *taip noriu*“, nes „esu šeimininkas ir turiu valią taip elgtis“, nes jis nepagarbus, nes jis storžievis; bet kad jeigu jis pagarbiai paprašys, tai aš, galimas daiktas, atsileisiu ir duosiu; kitaip dar dvi savaites teks laukti, tris teks laukti, visą mėnesį teks laukti...“ (365–366).

Bet tai tik Pogrindžio žmogaus ambicijos ir kompleksai, kuriuos jis bando maskuoti demonstruodamas savo valdžią. Taigi, pinigai šiuo apysakos epizodo atveju nevykdo savo pirminės mainų ir cirkuliacijos funkcijos¹⁴².

Ir dabar, ir XIX amžiuje niekas nenorėjo mokėti darbuotojui daugiau negu priklauso, nebent šis be priekaištų vykdo savo pareigas, išsiskiria iš kitų papildomomis savybėmis. Negalėtume atmesti ir asmeninės simpatijos veiksnio – tokiu atveju ponas taip pat galėtų sutikti mokėti daugiau. Tačiau paskutinė paminėta priežastis tikrai negali būti taikoma pagrindiniam apysakos personažui. Pogrindžio žmogus, atvirkščiai, nekenčė savo tarno:

„Tai buvo mano piktžaidė, rykštė, atsiųsta man Apvaizdos. Mudu su juo žodžiuodavomės be paliovos, kelerius metus iš eilės, ir aš jo nekenčiau. Dieve mano, kaip aš jo nekenčiau! Niekam gyvenime aš dar, rodos, nejaučiau tokios neapykantos, kaip nekenčiau jo, ypač kai kuriomis valandėlėmis. Žmogus jis buvo pagyvenęs, pasipūtęs, vertėsi iš dalies siuvėjo amatu. Bet nežinia kodėl jis niekino mane, netgi be jokio saiko, ir žiūrėjo į mane nepakenčiamai iš aukšto. <...> Elgėsi jis su manimi labai despotiškai, beveik su manimi nekalbėdavo, o jeigu jam pasitaikydavo į mane pažvelgti, tai žiūrėdavo tvirtu, kupinu didingo pasitikėjimo savimi ir

¹⁴² „Pinigai (*money*) – mainų priemonė. Kai kurių ekonomikos mokyklų atstovai pinigams priskiria vertės matą, kaupimo priemonės ir kitas funkcijas. Austrijos ekonomikos mokykla pinigams priskiria vienintelę funkciją – mainų palengvinimo, o pinigų naudingumu laiko jų mainumą (galimybę laisvai iškeisti į bet kurią kitą prekę). Pinigai atsirado rinkoje ir buvo dvejopai taikomi – kaip mainų priemonės ir kaip kitą poreikį tenkinančios prekės“ (Vainienė 2008, 216).

visada pašaiptu žvilgsniu, kuris mane kartais tiesiog įsiutindavo. Savo pareigas jis atlikdavo su tokia veido išraiška, tarsi darytų man didžiausią malonę. Tiesą sakant, jis beveik niekieno dėl manęs nedarė ir net visai nemanė privalęs ką nors daryti. Negalėjo būti jokių abejonių, kad jis manė mane esant paskučiausią kvailį visame pasaulyje ir jeigu „laikė mane prie savęs“, tai vien tiktai todėl, kad iš manęs kas mėnesį būdavo galima gauti algą. Jis sutiko „nieko nedaryti“ pas mane už septynis rublius per mėnesį. Dėl jo man bus atleista daug nuodėmių. <...> Apolonas, velniai žino kodėl, man atrodė priklausantis tam butui, ir aš ištikus septynerius metus negalėjau jo išvyti“ (364–365).

Bet Pogrindžio žmogus nebūtų vadinamas paradoksalistu, jeigu, nekęsdamas Apolono, sykiu nesidžiaugtų ir tuo, kad šis nepakenčiamas tarnas jam ir dirba: „Gera dar, kad tuo metu mane *prablaškýdavo* (*kursyvas mano* – I. K.) Apolonas savo atžagarybėmis. Iš paskutinės kantrybės išvesdavo!“ (364).

Apolonas nesielgia taip, kaip įprasta tarnui. Skaitant apysaką susidaro įspūdis, kad tarnas gauna pinigus vien už tai, kad gyvena kartu su savo šeimnininku. O ponas, savo ruožtu, turi galimybę jam vadovauti. Pogrindžio žmogus tarytum moka Apolonui už tai, kad galėtų parodyti savo valdžią nors vienam žmogui. Apysakos protagonistas dėl to, kad negali tapti kažkuo kitu, o tik tuo, kuo tapo, atsiranda pozicijoje „aš prieš visą pasaulį“ ir supranta šį pasaulį kaip kovos lauką. Todėl Apoloną Pogrindžio žmogus mato kaip potencialų priešą. Močiulskio teigimu, šioje situacijoje kaip tik ir atsiskleidžia „polemika su įsivaizduojamu priešu, gudriu ir tulžingu, kuri vyksta įtemptai ir aistringai“¹⁴³ (Мочульский 1995, 340). Ir vietoj ginklo šiame mūšyje naudojami pinigai – pranašumo ženklas.

Dėmesį patraukia ir tai, kad Apolonas apysakoje vaizduojamas besiuovantis. Tyrimuose, skirtuose *Užrašams iš pogrindžio*, šis aspektas taip pat niekaip neiškinamas. Tekste esama užuominų ir į garbų Apolono amžių, tačiau Apolonas vis dar siuva, nors ir negali įverti siūlo į adatos skylutę. Įdomu pažymėti, kad kai Pogrindžio paradoksalistas prašo (tiesa, prašymas labiau primena įsakymą) atnešti jam arbatos ir džiovėsių, Apolonas neskubėdamas išklauso savo šeimnininko ir „toliau terliojosi su siūlu, kurį vis dar vėrė“ (370). Taip Apolonas tarsi demonstruoja visišką abejingumą savo pareigoms ir pono prašymams.

¹⁴³ «<...> полемика с воображаемым врагом, хитрым и ехидным, ведется в напряженно-страстном тоне».

Pagrindinio herojaus akimis, Apolonas neturi jokio noro dirbti tarno darbo: jis arogantiškas, o išvaizda ir elgesio manieros išduoda jo pasipūtimą. Apolonas neatitinka mūsų suvokimo apie tipiską tarno elgesį. Keista, kad turint siūti mokantį tarną, šeimininkui pačiam tenka galvoti apie tai, kaip prisisiūti prie apsiausto bebro kailio apykaklę: „Svajodavau aš baisiausiai, svajodavau po tris mėnesius iš eilės, nulindęs į savo kampa, ir jau patikėkit, kad tomis akimirkomis aš nebūdavau panašus į tą poną, kuris plastančia vištiška širdimi siuvo prie savo apsiausto apykaklės vokišką bebreną“ (311). Ir visgi neturime atsakymo į klausimą, kodėl tarnas nesiuva savo šeimininkui? Nors jam, be kita ko, dar ir nemažai mokama.

Paskutiniuose apysakos puslapiuose vėl išplaukia 5 rublių suma, likusi Pogrindžio žmogui atsiskaičius su Apolonu. Pagal istorinius šaltinius tokios sumos galėtų užtekti Pogrindžio žmogaus mokesčiams už būstą ir maistą. Didesnė alga Apolonui vertinama kaip užmokestis už galimybę jaustis ponu arba, kaip sako pats Pogrindžio žmogus, „prasiblaškyti“. Likusi suma turėtų patenkinti kitus jo kasdienius poreikius.

Tai pirmasis Pogrindžio žmogaus paradoksas – mokėti didelę pinigų sumą tarnui, netinkamai atliekančiam savo tiesiogines pareigas. Todėl santykiuose su Apolonu 7 rubliai veikia kaip valdžios simbolis, neparemtas jokia ekonomine nauda, nes užmokestis yra nepagrįstai didelis. Ir tik ekonominis aspektas *Užrašuose iš pogrindžio* paaiškina Apolono funkciją apysakoje. Šis personažas suvokiamas kaip buto dalis, t. y. priklausantis bendrai paradoksalisto buičiai. Tarno vaidmuo šiame tekste galėtų būti suprantamas kaip atsvara Pogrindžio žmogaus norams, vidiniams poreikiams patenkinti. Apolonas tekste net nekalba, nelygu daiktas, kuris kainuoja daug, kad Pogrindžio žmogus galėtų jausti valdžią, deja, tik savo bute.

2.2.3. Pogrindžio paradoksalistas ir jo norai. „Pramogų“ dalis

Galima daryti prielaidą, kad Pogrindžio žmogaus turimų pajamų užtenka pragyvenimo minimumui, jo kasdienėms reikmėms ir jo ego patenkinti.

Tačiau Pogrindžio žmogaus prisiminimuose esama ir pirkinių, paslaugų įsigijimo, disponavimo skirtingomis pinigų sumomis scenų. Iš esmės personažui negali užtekti tik jo paties apysakoje pristatomo biudžeto, todėl verta apžvelgti visa, kas susiję su Pogrindžio žmogaus pirkiniais ir išlaidomis.

Pristačius Pogrindžio žmogaus buitį pagal preliminarų jo turimą biudžetą, būtų galima teigti, kad jis visiškai logiškas, jeigu ne tekste matomi įvykiai, kurie turi savo kainą ir bus aptariami šioje dalyje. Keliamas klausimas, iš kur Pogrindžio žmogus gauna pajamų savo poreikiams ir norams patenkinti?

Apsysakoje matome bebro kailio apykaklės apsiaustui pirkimo situaciją. Taip atsiranda aliuzija į Gogolio apysaką *Apsiaustas*¹⁴⁴. Akakijus Akakijevičius taip pat turėjo rūpesčių rinkdamasis apykaklę naujam apsiaustui. Mes nesiekiame palyginti šių dviejų apysakų, tik atkreipsime dėmesį į tai, kokius sprendimus, susijusius su finansinėmis problemomis, priima Gogolio ir Dostojevskio personažai. Prisiminkime, kad Akakijus Akakijevičius, svajodamas apie naują apsiaustą, visus kitus savo poreikius sumažino iki minimumo. Jis nuoširdžiai taupė trūkstamą pirkiniui pinigų sumą¹⁴⁵.

O Dostojevskio personažas, savo ruožtu, net neketina taupyti, ir pasiskolina pinigų iš skyriaus viršininko Setočkino bei nusiperka už tuos pinigus „bebrinę, kaip karininkų“ (309). Dostojevskio tekste nenurodoma tiksliai pasiskolinta pinigų suma, tačiau apysakos protagonistas įvardija, kad už paprašyto išmokėti anksčiau darbo užmokesčio nusipirko ir „iš Čiurkino juodas pirštines ir padorią skrybėlę“ (*Ibid.*). Bebro kailis „kaip karininkų“ Dostojevskio personažui buvo labai reikalingas ne tam, kad galėtų pakeisti seną nauju, o kad galėtų būti „lygus“ karininkams, kuriuos jis sutinka eidamas Nevskio prospektu: „Aš mėgavausi savo pagieža žiūrėdamas į jį ir ... įniršęs kaskart pasitraukdavau jam iš kelio. Kankinausi dėl to, kad net ir gatvėje niekaip negaliu elgtis su juo kaip lygus su lygiu“ (308).

¹⁴⁴ Įdomu tai, kad bebro kailio apykaklė, kaip prabangos ženklas, minima ir A. Puškino eiliuotame romane *Eugenijus Oneginas*.

¹⁴⁵ „Iš kur paimti kitus keturiasdešimt rublių? Akakijus Akakijevičius galvojo, galvojo ir nusprendė, kad reikės sumažinti įprastines išlaidas mažiausia bent per vienerius metus: visiškai išvyti iš apyvartos arbatą vakarais, nedegti vakarais žvakės, o jeigu prireiks ką nors dirbti, eiti į šeimininkės kambarį ir naudotis jos žvake; einant gatve, kiek galima lengviau ir atsargiau žengti per akmenis ir plytas, beveik pirštų galais, kad tuo būdu per greit nesudiltų puspadžiai; kiek galima rečiau duoti skalbti apatinius, o kad ne taip susinesiotų, tai kiekvieną kartą, parėjus namo, nusivilkti juos ir dėvėti vien tiktai demikotoniniu chalatu, labai senu ir net paties laiko tausojamam. Reikia pasakyti tiesą, kad pradžioj jam buvo sunkoka įprasti prie tokių suvaržymų, bet paskui jis kažkaip priprato, ir viskas ėjo sava vaga; jis netgi visiškai įprato badauti vakarais; bet užtat jis turėjo dvasinio peno, nuolat puoselėdamas galvoj būsimo apsiausto idėją“ (Gogolis 1969, 434).

Pogrindžio žmogus, siekdamas įgyvendinti savo lygybės karininkui idėją, nenusileisti jam, būti su karininku visada „lygiomis“, tvarko savo rūbus tinkamai. Ir ši situacija yra dar vienas jo eksperimentas, dar viena galimybė įsitvirtinti sociume, kartu taip patikrinamos ir savosios galimybės.

Pogrindžio žmogus supranta, kad nuolatinis pinigų trūkumas lemia jo socialinę padėtį – jis jaučiasi esąs „žemesnės kategorijos“ nei kiti žmonės. Apysakos protagonistas skirsto žmones į dvi grupes: tuos, kurie turi idėjų, ir tuos, kurie turi pinigų. Jis mąsto, kad „jeigu karininkas būtų nors ką nutuokęs apie tai, kas „gražu ir kilnu“, tai būtinai būtų atbėgęs pas mane, puolęs man ant kaklo ir pasiūlęs savo draugystę. Ir kaip šitai būtų buvę puiku! Mudu būtume pradėję tokį gyvenimą! tokį, gyvenimą! Jis būtų gynęs mane savo majestotiškumu; aš būčiau sutaurinęs jį savo išprusimu, na ir ... idėjomis, ir dar daug ko galėjo būti! (306–307). Šis Dostojevskio personažas supranta, kad siekiant idėją įgyvendinti, jam reikalingas tam tikras kapitalas.

Ši mintis pykdo Pogrindžio žmogų. Kol jis mano, kad turėdamas tokius pat rūbus gali atrodyti lygus kitiems, jo bendramoksliai apie tai net negalvoja. Nes, kaip matome tekste, „ir vis dėlto nė vienas iš šitų ponų nesigėdijo – nei dėl drabužių, nei dėl veido, nei kaip nors ten morališkai“ (299).

Todėl peršasi išvada, kad pagrindinis apysakos personažas mano, jog lygybė galima tik tuo atveju, kai tave pastebi kiti. Bet tai neatsitiks, kol niekaip neišsiskirsi iš žmonių, einančių Nevskio prospektu, masės. Tai dar vienas Dostojevskio personažo paradoksalumo įrodymas. Jis nori būti panašus į tuos, kuriuos niekina.

Personažo poreikis jaustis lygiam su kitais geriausiai atskleidžiamas vakarienės, sukviestos mokslo draugo Zverkovo garbei, epizode¹⁴⁶.

¹⁴⁶ Pirmieji restoranai Rusijoje atsirado XIX amžiaus pradžioje ir savo populiarumu prilygo salonams. Istoriniuose tyrimuose teigiama, kad restoranuose galiojo nerašytos taisyklės – asmenims, priklausantiems žemesniems rangams, lankytis restoranuose buvo griežtai draudžiama. Tai paaiškina Pogrindžio žmogaus norą bet kokia kaina vykti į restoraną. J. Demidenko savo knygoje cituoja amžininkų atsiminimus: „Po kiekvieno egzamino (Konstantinovo pėstininkų karo mokykloje), t. y. egzamino karininko laipsniui gauti – J. D.) mes visi kartu eidavome į priešais mokyklą esantį Serapino traktierių. Tai buvo labai pavojinga, nes tada įėjimas į traktierius ir restoranus žemesnių laipsnių asmenims buvo griežtai draudžiamas. Todėl į traktierių mes eidavome iš užpakalinės pusės, iš ten ir patenkdavome į atskirą kabinetą, kuriame šeimnininkas nedažnus „ponus“ svečius vaišindavo pusryčiais pagal specialų užsakymą. Eiliniai lankytojai, krautuvininkai ir meistrai dviejose salėse sėdėdavo prie staliukų ir nenustodami gerdavo arbatą iš lėkštutės“/

Pasiruošimo šiam vakarui aprašyme dažniau nei kitose teksto vietose minimos konkrečios pinigų sumos. Todėl būtų tikslinga išsamiai aptarti vakarienės epizodą ir detaliai išvardyti visas apysakos protagonisto išlaidas.

Už vakarienę restorane kiekvienas bendramokslis turėjo susimokėti po septynis rublius. Bet Pogrindžio žmogus, kaip žinome iš pokalbio su mokslo draugu Simonovu, tokių pinigų neturėjo: „Ir netgi buvo neabejotina kliūtis nevažiuoti: nebuvo pinigų. Viso labo teturėjau devynis rublius. Net iš jų septynis reikėjo rytoj pat sumokėti mėnesinės algos Apolonui <...>“ (321). Bet personažas vis dėlto vyksta į restoraną, nekreipdamas dėmesio į tai, kad tokia pramoga jam ne pagal kišenę: „Sėdėsiu ir gersiu, nes čia smuklė, o aš pinigus už įėjimą sumokėjau“ (332).

Vakarienei besibaigiant draugai nutarė vykti į viešnamį, įėjimas į kurį Pogrindžio žmogui atsiėjo dar papildomus šešis rublius. Pogrindžio žmogus jų taip pat neturi, bet noras bent jau ten duoti antausį Zverkovui privertė jį paprašyti kito jų kompanijos draugo Simonovo pinigų:

„– Simonovai! duokit man šešis rublius! – pasakiau ryžtingai ir desperatiškai.

Jis pažvelgė į mane neapsakomai nustebęs kažkokiomis bereikšmėmis akimis. Jis irgi buvo girtas.

– Nejaugi ir jūs *tenai* su mumis?

– Taip!

– Aš neturiu pinigų! – atrėžė jis, paniekinamai šypstelėjo ir išėjo iš kambario.

Aš sugriebiau jį už apsiausto. Tai buvo košmaras.

– Simonovai! aš mačiau, kad turit pinigų, kodėl atsisakot man duoti? Argi aš niekšas? Nedrįskit man atsakyti: jeigu jūs žinotumėt, jeigu jūs žinotumėt, dėl ko aš prašau! Nuo to priklausys viskas, visa mano ateitis, visi mano planai...

Simonovas išsitraukė pinigus ir bemaž numetė juos man.

«По окончании каждого из экзаменов (в Константиновском пехотном военном училище, т. е. экзаменов на звание офицера, – Ю. Д.) мы вместе посещали находившийся против училища серапинский трактир. Это было очень опасно, так как нижним чинам в то время вход в трактиры и рестораны строго воспрещался. Поэтому мы ходили в трактир с заднего хода, откуда и попадали прямо в отдельный кабинет, где хозяин редким гостям «из господ» давал завтраки по особому заказу. Обыкновенные посетители, лавочники и мастеровые, сидели в двух залах за столиками и пили без конца чай с блюдечка» (Демиденко 2011).

– Imkit, jeigu visai neturit gėdos! – negailestingai pasakė jis ir nusivijo juos“ (335–336).

Dostojevskio paradoksalistas nemini, ar susimokėjo už vakarienę, už prostitučių teikiamas paslaugas. Žinome, kad Pogrindžio žmogus gražino Simonovui skolą iš pinigų, kuriuos pasiskolino iš Setočkino. Pogrindžio žmogus rašo: „aš įdėjau į laišką šešis rublius, užantspaudavau ir priprašiau Apoloną nunešti Simonovui“ (360). Tai visos to vakaro apysakos protagonisto išlaidos.

Ties tuo Pogrindžio paradoksalisto pinigų istorija nesibaigia. Apysakos pabaigoje Pogrindžio žmogus išsiunčia Apoloną parnešti jau minėtos arbatos ir dešimt džiuvėsių. Tuo metu būdamas susijaudinęs ir norėdamas, kad tarnas kuo griečiau įvykdytų jo prašymą, Pogrindžio žmogus galiausiai atiduoda tarnui jam priklausančią užmokestį – tuos pačius septynis rublius, kuriuos taip ilgai laikė pas save. Po scenos su Liza jis suspaudžia jos kumštįje penkių rublių kupiūrą. Ši kupiūra, kaip sako pats personažas, buvo paskutiniai pinigai namuose: „Tai buvo tas pinigas; kito nė būti negalėjo; kito namuose nebuvo“ (378). Norėdami aiškiau suprasti apysakos protagonisto biudžetą, pateikiame visas Pogrindžio žmogaus išlaidas.

Antrosios apysakos dalies pradžioje Pogrindžio žmogus jau turi nusipirkęs bebro kailio apykaklę apsiaustui, po šio pirkinio jam dar liko devyni rubliai. O po vakarienės, kai pasiskolino dar penkiolika rublių, jis jau turėjo 24 rublius. Visos minimos Pogrindžio žmogaus išlaidos atrodo taip: vakarienė (7 rubliai), apsilankymas viešnamyje (6 rubliai), užmokestis tarnui (7 rubliai), Lizai (5 rubliai). Bendrą išlaidų sumą sudaro 25 rubliai.

Taigi, apysakos protagonistas kartu su visais pasiskoliniais pinigais turi vienu rubliu daugiau, nei jis pats rašo savo atsiminimuose? Nors gali būti, kad vakarienės mokestis kiekvienam asmeniui kainavo po 6 rublius, apie ką jie tarpusavyje kalbėjo būdami pas Simonovą svečiuose:

„Ką gi, jei po septynis rublius, – prakalbo Trudoliubovas, – mes trys, dvidešimt vienas *rubliukas* – galima gerai papietauti. Zverkovas, žinoma, nemoka.

– Na, žinoma, jeigu jau mes jį kviečiam, – nusprendė Simonovas.

– Nejaugi jūs manot, – iš aukšto ir karštai įsiterpė Ferfičkinas, nelyginant akiplėša liokajus, kuris puikuoja savo pono generolo žvaigždėmis, – nejaugi jūs manot, kad Zverkovas leis jums vieniems sumokėti? Iš delikatumo sutiks, bet užtat nuo savęs *pustuzinį* pastatys.

– Na, kur jau mums keturiems *pustuzinis*, – tarstelėjo Trudoliubovas, atkreipęs dėmesį tik į *pustuzinį*.

– Taigi, trise, su Zverkovu keturiose, dvidešimt vienas rublis Hôtel de Paris, rytoj penktą valandą, – galutinai nusprendė Simonovas, kurį išrinko atsakingu.

– Kodėl dvidešimt vienas? – pasakiau aš šiek tiek jaudindamasis, netgi tikriausiai išsikeidęs. – jeigu skaičiuosim su manim, tai bus ne dvidešimt vienas, o dvidešimt aštuoni rubliai“ (318–319).

Bendramokslio Trudoliubovo sumaištis dėl užmokesčio už vakarienę gali būti vertintina kaip tikslingai įvesta Dostojevskio klaida: personažas Trudoliubovas, gal ir ne pats protingiausias, bet doras žmogus, klysta ten, kur klysti pagal savo charakteristiką neturėtų. Apysakoje Trudoliubovas pristatomas kaip „niekuo neišsiskirianti asmenybė, kariškis, aukšto ūgio, šalta fizionomija, gana doras, bet lenkęs galvą prieš bet kokią pasisekimą ir sugebantis postringauti vien tiktai apie gamybą“ (318). Nors situacija su mokesčiu už vakarienę lieka ne iki galo aiški, galima teigti, kad Pogrindžio žmogus puikiausiai žino, kiek pinigų jam prireiks pragyvenimui ir kokią sumą reikės dar pasiskolinti. Todėl vieno rublio neatitiktis iš esmės nekeičia Pogrindžio žmogaus veiksmų logikos, jis vis vien skolinasi.

Galima prisiminti ir jau minėtą Žolkovskio nuomonę, kad Pogrindžio paradoksalistui dar toli iki apysakos *Nuolankioji* protagonisto, kuris savo leksikos lygmeniu veda skaičiavimus net ir tada, kai kalbama ne apie buitį. Pogrindžio žmogus atsimena ir dar vieną skolą, bet jis net neketina jos gražinti: „Aš užsiplieskiau, bet užsiplieskdamas prisiminiau, kad nuo neatmenamų laikų esu skolingas Simonovui penkiolika rublių – šito, tiesą sakant, niekada ir nepamiršau, bet niekada nė negražinau“ (320).

Darytina išvada, kad Pogrindžio žmogus nuolat gyvena skolon, t. y. gyvena ne pagal savo turimas pajamas, ir jo ekonominis paradoksalumas turi savitą logiką.

2.2.4. Dvi Pogrindžio žmogaus piniginės. „Paradoksaliaji“ dalis

Pogrindžio žmogus neturi didelių, svarbių tikslų, susijusių su jo materialinės būklės gerinimu, jis netaupo pinigų taip kaip Gogolio Akakijus Akakijevičius taupė apsiaustui. Jeigu Dostojevskio personažui kyla įkyrių idėjų (neužleisti karininkui kelio prospekte, skelti antausį savo bendramoksliui), kurioms įgyvendinti reikalingi pinigai prekėms ar paslaugoms įsigyti, jis visada gali jų pasiskolinti iš savo pažįstamų arba

paprašyti išmokėti jam atlyginimą avansu. Ironiška ir paradoksalu, bet galiausiai matome tarytum idealų Pogrindžio žmogus išlaidų ir pajamų balansą. Ir iš jo matyti, kad personažas sukasi savo prieštarų finansinių sprendimų rate.

Jeigu Pogrindžio žmogus nebūtų bandęs atiduoti Lizai tų penkių rublių, jis turėtų lygiai tiek pat, kiek visada turėdavo sumokėjęs tarnui – penkis rublius. Lizos atėjimas į Pogrindžio žmogaus namus tampa išimtimi jo kasdienėje buityje. Penki rubliai, kuriuos personažas deda Lizai į rankas, ir buvo tie uždirbti, pastovūs personažo pinigai, reikalingi jo kasdienybei. Visgi šių penkių rublių Liza neima ir palieka juos ant stalo. Pogrindžio žmogus negali tuo patikėti: „Ką gi? galėjau tikėtis, kad ji taip pasielgs. Galėjau tikėtis? Ne. Aš buvau toks egoistas, taip iš tiesų negerbiau žmonių, jog nė įsivaizduoti negalėjau, kad ir ji šitaip pasielgs. Šito aš neištvėriau“ (379)¹⁴⁷. Taip jis vėl lieka pirminėje savo piniginėje situacijoje.

Visi šio Dostojevskio personažo pinigų paskaičiavimai rodo, kad jis tarytum turi dvi pinigines: vieną su pinigais, kuriuos užsidirba kaip kolegijos asesorius (apie 12 rublių), o kitą – su pinigais, kuriuos skolinasi. Susidaro įspūdis, kad skolos nevaržo Pogrindžio žmogaus, jis dėl jų neišgyvena.

Kyla analogija su šiandieninėmis teikiamomis vartojimo paslaugomis. Rinka sudaro visas sąlygas įsigyti daiktą arba gauti kokias nors paslaugas net gi patiems nemokiausiesiems potencialiems vartotojams (turime omenyje pirkimą išsimokėtinai arba galimybę gauti kreditą iš banko, arba iš privataus

¹⁴⁷ Tiesa, Pogrindžio paradoksalistas įžeidė Lizą: jis sumokėjo jai už jos „paslaugas“, nors ši atėjo pas jį ne „darbo“ tikslais. Jis, kaip paaiškėja, sutiko vienintelį „žmogų“ ir iš karto jį prarado. Kaip pastebėjo Beržaitė, „ir prostitutė Liza, kaip paskutinis ir ryškiausias jo gyvenimo „gyvas žmogus“ (nes kodėl tada būtent šia istorija pabaigiama pagrindinio apysakos veikėjo išpažintis?), nors ir mirtinai įžeista ir pažeminta, „švenčia“ moralinę pergalę prieš tą žmonių bijantį, jei ne nekenčiantį, būsimą „pogrindžio“ antiherojų“. Šiame epizode išryškėja dar viena pinigų problema Dostojevskio kūryboje. Pinigų perdavimas arba jų atsisakymas, personažų apsikeitimas pinigais dažnas Dostojevskio kūryboje. Dažniausiai pinigų atsisako Dostojevskio personažės moterys. Liza palieka penkių rublių kupiūrą norėdama parodyti, kad nupirkti žmogaus neįmanoma; išdidi Neli motina romane *Pažeminti ir nuskriaustieji* taip pat atsisakė savo skriaudėjo pinigų. Panašiai kiek vėliau pasielgs ir Nastasija Filipovna romane *Idiotas*, kai mes šimtą tūkstančių rublių į židinį. O pinigų suma, ar tai būtų penki rubliai ar šimtas tūkstančių, neturi jokio skirtumo. Dostojevskio personažės pirmosios suvokia pirkimo–pardavimo pavojų tada, kai kalbama apie žmonių jausmus. O rašytojo personažai vyrai tik pavymui supranta, kad tokio pobūdžio piniginiai santykiai atskleidžia jų žmogišką pražūtį, vidinį jų pralaimėjimą, ir prie šios temos dar ne kartą grįžime.

asmens). Taip ir Dostojevskio personažas sėkmingai naudojami kreditu – pasiskolinti pinigai leidžia jam patenkinti savo norus čia ir dabar nekeičiant jo nuolat naudojamo biudžeto.

Dėmesį patraukia ir tai, kad Pogrindžio žmogus, užsukęs į svečius pas savo draugą pasiskolinti pinigų, netyčia išgirdo ten buvusių asmenų pokalbį: „Kalbėdavosi apie akciją, apie derybas Senate, apie atlyginimą, apie gamybą, apie jo šviesybę, apie būdus patikti ir kt. Aš turėdavau kantrybės išsėdėti šalia šitų žmonių kaip kvailys po kokias keturias valandas ir klausytis jų, pats nediršdamas ir nemokėdamas apie nieką su jais kalbėtis“ (314). Šiam Dostojevskio personažui visai neįdomus vidinis šalies ekonominis gyvenimas, jis nesiekia kilti karjeros laiptais ir net negalvoja apie tai. Pogrindžio žmogus tarytum visai nenori priklausyti tai sociumo daliai, kurioje yra įprasta svarstyti apie būdus, gerinančius jų socialinę padėtį. Taigi pasitvirtina mūsų išvados, kad Pogrindžio žmogus renkasi lengvesnį kelią: jis negalvoja, kaip užsidirbti pinigų, vietoj to saviems „papildomiems poreikiams“ jis skolinasi. O „buitinėms“ išlaidoms, kaip jau išsiaiškinome, jam turėtų užtekti ir jo mažo darbo užmokesčio.

Dostojevskis nusprendė nesuteikti savo personažui noro įgyti ekonominių žinių ir šitaip „išgelbėjo“ jį nuo dėmesio tam, kas vyksta šalyje. Nors, kiek yra žinoma, pats Dostojevskis puikiausiai orientavosi, kas vyksta valstybėje, – tai patvirtina jo laišakai ir straipsniai ekonomikos tema, jie bus aptarti kitame praktinės dalies poskyryje. Karpi nuomone, Dostojevskio politiniai ir ekonominiai įsitikinimai formavosi dar Petraševskio būrelio laikais: „nustatyti politines-ekonominės ištakas, kuriomis paremtos ankstyvojo Dostojevskio pažiūros, nesunku. Rateliuose, kuriuos organizavo 5-ojo dešimtmečio Peterburgo jaunimas, neretai gana naiviai ir utopiniu lygmeniu kurdavosi pragmatiškos socialinių ir ekonominių struktūrų modernizavimo strategijos <...>“¹⁴⁸ (Карпи 2012, 27).

Dostojevskis dar jaunystėje pažinojo žymius to meto ekonomistus (finansų ekspertą Jevgenijų Lamanskį [Евгений Ламанский, 1825–1902], ekonomistą Vladimirą Bezobrazovą [Владимир Безобразов, 1828–1889]),

¹⁴⁸ «Определить политико-экономические истоки, на которых основывались взгляды раннего Достоевского, несложно. В кружках, организованных молодежью Петербурга конца 40-ых годов, подчас на весьма наивном и утопическом уровне разрабатывались прагматические стратегии модернизации социально-экономических структур <...>».

jų nuomonė galėjo turėti jam įtakos. Apie rašytojo išvystytą ekonominę mąstymą byloja ir jo noras kartu su broliu įsteigti asociaciją¹⁴⁹.

Ar remiantis tuo, kas išdėstyta pirmiau, galima teigti, kad Dostojevskio pristatytasis Pogrindžio žmogus nepraktiškas, nesugeba paskirstyti savo pajamų ir net nenori to išmokti? Vis dėlto atrodo, kad Pogrindžio žmogus puikiai supranta savo finansinę būklę. Todėl ir pinigai, kuriuos jis pasiskolina, nėra naudojami kasdienėms išlaidoms, o vien tik jo norams ir kaprizams įgyvendinti. Jeigu personažas nenorėtų mesti iššūkio visuomenei ar provokuoti kitų asmenų patenkinti savo ego, jam tikrai nereikėtų skolintis. Taigi, vienareikšmiškai teigti, kad Pogrindžio žmogus yra ekonomiškai neraštingas, negalima. Problema slypi visiškai kitur, visų pirma jo savivalėje. Pogrindžio žmogus – paradoksalistas ir sukilėlis ir ekonomine prasme. Atmetus daugelį aplinkybių jo požiūryje į pinigus yra savita, tik jam vienam suprantama logika, išplaukianti iš jo bendro paradoksalaus požiūrio į pasaulį¹⁵⁰.

Skola, kaip žinoma, numato jos grąžinimą ateityje, ir tai savo ruožtu tampa tam tikru simboliu išbandymu kiekvienam žmogui. Tačiau tie tikslai, dėl kurių Pogrindžio žmogus skolinosi (bebro kailiui ir vakarienei), nebuvo pasiekti, visi personažo planai liko neįgyvendinti. Ir todėl Pogrindžio žmogus arba negrąžina skolos, arba neskuba jos grąžinti. Taigi, personažo

¹⁴⁹ Dostojevskio susirašinėjimas su broliu byloja apie gana rimtą rašytojo nusiteikimą praturtėti. Viename iš laiškų Michailas rašo broliui: „Aš galiu tikėtis į Peterburgą atsivežti 200 rublių sidabru, kurie pasitarnaus mūsų bendram bankui. Šie pinigai taps tų 350 000 pradžia, kurių laimingais valdytojais tapsime, pagal tave, po 10 metų“ / «Я могу надеяться привезти в Петербург 200 рублей серебром, которые нам с тобой послужат для заложения общего банка. Эти деньги будут началом тех 350 000, которыми счастливыми обладателями мы будем, по твоим словам, через 10 лет». *Ibid*, 29.

¹⁵⁰ „<...> žmogui visada ir visur, kad ir kas jis bebūtų, patikdavo elgtis taip, kaip jis norėdavo, o visai ne taip, kaip jam liepdavo protas ir nauda; bet norėti galima ir to, kas tau visai nenaudinga, o kartais netgi *tikrai privalu* (tai jau mano idėja). Savas asmeninis, nevaržomas ir laisvas noras, savas asmeninis, tegu ir pats paikčiausias kaprizas, sava fantazija, įaudrinta kartais tegu iki pamišimo, – visa tai kaip tik ir yra tas praleistas pats naudingiausias dalykas, kuris netinka į jokią klasifikaciją ir dėl kurio visos sistemos ir teorijos nuolat nueina velniop. Ir iš kur visi tie išminčiai ištraukė, kad žmogui reikalingas kažkoks normalus, kažkoks dorybingas noras? Kodėl jie būtinai įsivaizdavo, kad žmogui reikalingas būtinai protingas ir naudingas noras? Žmogui reikalingas – vien tikrai *savarankiškas* noras, kad ir kiek tas savarankiškumas atsieitų ir kad ir prie ko jis privestų“ (283).

dvilypumas atsiskleidžia ir analizuojant jo elgesį ekonominiu požiūriu. Čia ir slypi personažo paradoksus racionalusis egoizmas.

Analizuojant vidinę kūrinio ekonomiką apysakoje *Užrašai iš pogrindžio* paaiškėja, kad pinigai atlieka valdžios simbolio funkciją – kas turi jų, gali valdyti kitus, kaip Pogrindžio žmogus mano valdąs Apoloną, kuris iš esmės yra geresnėje finansinėje situacijoje negu jo ponas. Apolonas nieko nedaro šiame kūrinyje – nesiuva savo šeimininkui, neskuba atnešti arbatos, nekalba su juo ir, kaip pažymėjo Močiulskis, tik prideda Pogrindžio žmogui kančių.

Šie faktai leidžia papildyti žinias apie iki šiol literatūroje ne iki galo išspręstą problemą *Užrašuose iš pogrindžio* – Apolono ir jo šeimininko santykius. Remdamiesi istoriniais faktais, kiek maždaug galėtų uždirbti tos epochos tarnas, išsiaiškinome, kad Apolonas visiškai nepanašus į kitus to laikmečio tarnus. Apoloną galima traktuoti kaip pastovų ir pateisinantį Pogrindžio žmogaus minimalius poreikius objektą. Apolonas tarytum padeda Pogrindžio žmogui išlaikyti gyvą paradoksalų nervą: turėti šalia savęs įsivaizduojamą priešą, jausti valdžią reguliuojant pinigų išdavimą.

Taikydami naujosios ekonominės kritikos prieigą pristatėme dar vieną įmanomą Dostojevskio apysakos perskaitymo variantą, dar vieną papildomą Pogrindžio žmogaus paradoksalmą įrodymą.

Išnagrinėję ekonominį aspektą literatūriniam kūrinijai išplėtėme savo žinias apie XIX amžiaus ekonominę ir socialinę situaciją Rusijoje. Tačiau labai svarbu pabrėžti, kad grožinės literatūros kūrinys nėra detalus realybės atvaizdavimas. Tokio pobūdžio analizė atskleidžia vidinę teksto ekonomiką, kūrinio vidinę logiką, jo personažų pasirinkimus, juos vertiname pagal jų charakteristiką tekste. *Užrašuose iš pogrindžio* nematome didesnių realaus gyvenimo scenų, kurios galėtų nukreipti į platesnę Dostojevskio teksto analizę ekonominiu aspektu taikant kitas siūlomas prieigas, pristatomas kitose disertacijos dalyse. Todėl darytina išvada, kad vidinei ekonomikos literatūroje analizei pakanka remtis istoriniais šaltiniais tik tam, kad galėtume nuspręsti, ar galimas analizės tęstinumas, ar būtų tikslinga taikyti kitas prieigas.

Atlikta analizė patvirtina iškeltą hipotezę, kad analizuojant vidinę teksto ekonomiką neprivalu ieškoti atsakymų į keliamus klausimus literatūros kūrinio „išorėje“, t. y. jo kūrybos ir leidybos istorijoje.

Pogrindžio paradoksalisto gyvenimo būdas, mūsų nuomone, tampa savitu raktu ieškant atsakymo, iš kur kilęs kitų Dostojevskio personažų paradoksalmumas ir nepasvertas nelogiškas ir nepraktiškas elgesys. Šis Dostojevskio personažas gyvena „nuolatinės skolos sistemoje“, kaip savo gyvenimą apibūdino ir pats rašytojas.

2.3 EKONOMIKA LITERATŪROJE / IŠORINĖ CIRKULIACIJA

«Сюжет рассказа следующий: один тип заграничного русского. Заметьте: о заграничных русских был большой вопрос летом журналах. Все это отразится в моем рассказе. Да и вообще отразится вся современная минута (по возможности, разумеется) нашей внутренней жизни»¹⁵¹.
Iš laiško N. Strachovui (1863 m. rugsėjo 30 d.)

2.3.1. *Lošėjas* ekonomikos istorijos fone

Teorinėje disertacijos dalyje ne kartą buvo atkreiptas dėmesys į tai, kad ekonominės kritikos prieigos tiksliausias tada, kai grožinės literatūros kūrinio tekstas pats kelia probleminius klausimus, susijusius su personažų finansiniais aspektais ir bendra jų gyvenimo ekonomika. Apysakos *Užrašai iš pogrindžio* vidinės teksto ekonomikos analizės išvadose teigiame, kad ekskursas į išorinės ekonomikos cirkuliaciją nėra reikalingas, nes Pogrindžio žmogaus finansinės praktikos atsiskleidžia taikant kūrinio vidinės ekonominės analizės strategiją. Tačiau kitas Dostojevskio romanas *Lošėjas* yra puikus pavyzdys įrodyti, kad klasikinės rusų literatūros tekstas gali būti analizuojamas ne vienu, bet keliais ekonomikos literatūroje analizės būdais.

Šio romano personažų veiksmas ir jų finansinės praktikos nurodo į tas teksto prasmės lakūnas, kurias galima išsiaiškinti tik pasitelkus realios ekonomikos veiksmų pavaizdavimo ir jų poveikio literatūrinio kūrinio rašymui ir suvokimui analizę, kurią šioje disertacijoje vadiname *išorine cirkuliacija*, arba *ekonomika literatūroje*. Realio XIX amžiaus Europos ekonominė situacija romane *Lošėjas* nulemia ir vidinę kūrinio ekonomiką, kuri taip pat pristatoma šioje disertacijos dalyje.

Dostojevskio *Lošėjas* visapusiškai (ir leidybiniu, ir romano siužeto lygmeniu) susijęs su pinigais. Disertacijos įvade atkreipėme dėmesį, kad

¹⁵¹ „Pasakojimo siužetas toks: vienas užsienio ruso tipas. Atkreipkite dėmesį: vasarą žurnaluose apie užsienio rusus kilo didelis klausimas. Visa tai atsispindės mano pasakojime. Ir atsispindės visa šiuolaikinė mūsų vidinio gyvenimo minutė (žinoma, pagal galimybes)“.

didžiausias piniginių sumų kontrastas (nuo pačių didžiausių tūkstantinių sumų iki kelių kapeikų) Dostojevskio kūrinuose randamas būtent septintame dešimtmetyje: skrupulingai suskaičiuotas kapeikas *Nusikaltimė ir bausmė*; romane *Idiotas* – šimtą tūkstančių rublių už Nastasiją Filipovną, o skirtingų Europos šalių valiutų srautą ir lošimą iš pinigų romane *Lošėjas*. Įdomu tai, kad, pavyzdžiui, Raskolnikovo ryšulio turinys dėl didelio romano populiarumo žinomas ir literatūrologams, ir kitiems skaitytojams. Dėl tos pačios žinomumo priežasties niekieno nebestebina ir didžiulė pinigų suma už fatališką moterį *Idiotė*. Tačiau romano *Lošėjas* protagonisto Aleksejaus Ivanovičiaus piniginių laimėjimų ir pralaimėjimų prasmės transformacijos įvertinti iki šiol nesiryžo nė vienas.

Be pagrindinio romano personažo, aktualus ir iki galo dostojevistikoje neišanalizuotas šio romano personažės senelės Antonidos Vasiljevnos Tarasevičevos, tekste vadinamos *la baboulinka*, lošimas. Iki šiol ši Dostojevskio personažė rusų literatūros istorijoje siejama su nacionalinio rusų charakterio Dostojevskio tekste klausimu. Kartu ji šiame romane iš esmės priešpriešinama kitam rusų kilmės personažui – Aleksejui Ivanovičiui. Literatūrologės Emmos Žiliakovos nuomone, Dostojevskio tekste aptinkami šie du rusiško charakterio tipai ir juos jungiantys „rusiški“ bruožai, tokie kaip „ruso gebėjimas stipriai jausti, kartu su vergovės ir despotizmo pėdsakais, iškreipiančiais žmogaus moralinę prigimtį“¹⁵² (PSSP 1, 570).

Abiejų personažų lošimas ir tai, iš ko jie lošia, manytina, atskleidžia dar vieną romano plotmę, susijusią su realia Europos ekonomine situacija XIX amžiuje. Šioje praktinėje disertacijos dalyje judviejų lošimai analizuojami taikant ir išorinės, ir vidinės cirkuliacijos prieigas. Pirmiausia išsiaiškinsime, kokiomis pinigų sumomis romane disponuoja kūrinio protagonistas ir kokia galima jų reikšmė personažui bei romano architektikai suvokti. Taip pat išanalizuosime romano personažės *la baboulinka* – Antonidos Tarasevičevos lošimo reikšmę romano struktūroje.

Keliama hipotezė, kad iš pirmo žvilgsnio nepastebimų išorinių ekonominių realijų, tokių kaip skirtingų valiutų ir kitų vertybinių popierių, naudojimas šiame literatūriniame tekste yra sąmoningas rašytojo pasirinkimas.

Dostojevskio romane *Lošėjas* minimi skirtingų tuo metu Europoje cirkuliavusių valiutų pavadinimai (rubliai, florinai, guldenai, fridrichsdorai,

¹⁵² «<...> способность русского человека к сильному чувству и одновременно следы рабства и деспотизма, искажающие нравственную природу человека».

frankai ir svarai), kurių vertę ir prasmę sužinoti iš teksto nėra paprasta. Todėl pagrindinio romano personažo lošimas skirtingomis valiutomis tekste išties painus.

Tiesa, romane esama personažų pokalbių, kuriuose jie patys konvertuoja ir pateikia vienas kitam skirtingų valiutų kursas, t. y. personažai patys perskaičiuoja sumą „užsienietiška“ valiuta į rublius, pavyzdžiui: „– Na va, mano ponai, ėmiau ir išlošiau dvylika tūkstančių florinų! Ką dvylika? Su auksu bemaž trylika išeis. Tai kiek čia bus mūsųškai? Kokie šeši tūkstančiai gal? Aš pareiškiau, kad čia jau ir septynis viršys, o pagal dabartinį kursą gal ir lig aštuonių sieks“ (130)¹⁵³. Taip pat tekste personažai perskaičiuoja išloštą sumą ir kitomis valiutomis, pavyzdžiui: „– Polina, štai dvidešimt penki tūkstančiai florinų – tai penkiasdešimt tūkstančių frankų, net daugiau“ (193). Vis dėlto romane tokių pokalbių „valiutų keityklose“ nėra daug, ir skaitytojas paskęsta įvairiausių pinigų pavadinimų jūroje.

Romano komentaruose, įtrauktuose į akademinį Dostojevskio raštų rinkinį, išleistuose dar 1973 metais, informacijos apie minėtas Europos valiutas nėra. Stebina tai, kad iš esmės šiam Dostojevskio romanui, palyginti su kitais rašytojo kūriniais, raštų rinkinyje skirta tiek nedaug dėmesio – romano komentarai sutilpo į šešis puslapius¹⁵⁴. Dostojevskio kūrybos specialistų įnašas į šio romano tyrimus matomas naujai leidžiamame akademiniam Dostojevskio raštų ir laiškų penktame tome¹⁵⁵, išleistame 2016 metais, jame romano *Lošėjas* komentarams ir pastaboms skirti jau 44 puslapiai. Juose rinkinio sudarytojai pateikia valiutų apibrėžimus, o lošimo tema romane *Lošėjas* akivaizdžiai vertinama kaip centrinė, iš kurios išsišakoja visos kitos šiame romane ir Dostojevskio kūryboje svarbios temos. Visgi komentaruose pateikiami romane minimų skirtingų valiutų paaiškinimai gana enciklopedinio pobūdžio ir niekaip nekommentuoja šių valiutų vienetų reikšmės pačiam tekstui suvokti, pavyzdžiui: „Guldenas – sidabrinė moneta, XIX a. cirkuliavusi Vokietijoje ir Austrijoje-Vengrijoje. Rusiškais pinigais 1870-aisiais 1 guldenas buvo lygus 53 kapeikoms“¹⁵⁶ (PSSP 5, 584). Ne visais analizei aktualiais atvejais komentaruose

¹⁵³ Fiodoras Dostojevskis. *Lošėjas*. Vilnius: Margi raštai, 2005. Šiame disertacijos skyriuje citatos iš romano *Lošėjas* bus nurodomos pagrindiniame tekste.

¹⁵⁴ PSS 5 1973, 398–404 p.

¹⁵⁵ PSSP 2016, T. 5, 561–605 p.

¹⁵⁶ «Гульден – серебряная монета, имевшая хождение в Германии и Австро-Венгрии в XIX в. В 1860-х гг. в пересчете на русские деньги 1 гульден равнялся 53 коп.».

pateikiama ir konvertuota suma į tuometinius rublius, kaip antai luidorų paaiškinime, kad tai „senovinė prancūzų auksinė moneta, kurią nustojo kaldinti XVIII a. pabaigoje“¹⁵⁷ (*Ibid.*, 587). Būtų galima manyti, kad komentaruose nekonvertuojamos tos valiutos, kurios iš pirmo žvilgsnio atrodo nereikšmingos ir tik paminėtos romano tekste. Tačiau būtent luidorų monetas iš draugo Astlėjaus Aleksejus gauna dovanų romano pabaigoje. Ar tai daug ar mažai romano kontekste – belieka spėlioti.

Nors galimybė sužinoti, iš ko lošia romano personažai, akademiniuose leidiniuose suteikiama, tačiau komentaro autoriams nepasirodė svarbu ar tikslinga pateikti išsamesnę informaciją nei apie azartinius lošimus XIX amžiaus Europoje, nei apie tai, kaip tekste žongliruojama skirtingų Europos šalių valiutomis ir kitais piniginiiais vienetais, iš kurių ir lošia Dostojevskio personažai¹⁵⁸. Tokio pobūdžio informacija padėtų suprasti ir senelės lošimo funkciją. Minėtame 2016 metų tome akademinių romano *Lošėjas* komentarų padaugėjo, tačiau temiskai per pastaruosius 50 metų jie beveik nepasikeitė. Ir 1973 metais, ir 2016 metais šis romanas analizuojamas dėl jame ryškiausios nacionalinių skirtumų temos, nes romane pristatomi skirtingų tautybių lošėjai (rusai, prancūzai, anglai). Taip pat komentaruose aktualizuojamos pagrindinio personažo-lošėjo žlugimo ir meilės temos¹⁵⁹.

Palyginti su *Vargo žmonėmis*, *Lošėjo* taisymuose nesama didesnių teksto pakeitimų. Tai paaiškinama objektyvia priežastimi – tuo metu Dostojevskis tiesiog neturėjo laiko perrašinėjimams. Romaną *Lošėjas* Dostojevskis parašė per dvidešimt šešias dienas, tuo pačiu metu dirbdamas ties kitu romanu *Nusikaltimas ir bausmė*. Tokią rašytojo darbo organizavimo priežastį lengva nuspėti – nuolatinis pinigų stygius. Rašytojo sutarties su Fiodoru Stelovskiu (*Федор Тимофеевич Стелловский* [1826–1875]) sudarymo istoriją, bent trumpai aprašytą, tikrai galima rasti bet kuriuose dostojevistų tyrimuose,

¹⁵⁷ «старинная французская золотая монета, чекание которой прекратилось в конце XVIII в.».

¹⁵⁸ Suprantama, tam, kad tyrėjas galėtų identifikuoti šių pinigų vertę ir galimą jų prasmę tekste, jis turėtų būti suinteresuotas socialinių elementų teksto viduje išsiaiškinimu. Tad ne be reikalo naujosios ekonominės kritikos šalininkai linkę savo analizės būdą laikyti bendru interesu, o ne metodologija.

¹⁵⁹ Apie pinigų ir seksualumo ryšį Dostojevskio kūriniuose rašė Carpi ir kiti dostojevistai. Be to, ši tema taip pat buvo analizuota neseniai išspausdintoje, 1962 metais rašytoje, Nazirovo monografijoje *К вопросу об автобиографичности романа Ф. М. Достоевского «Игрок»*. Autoriaus teigimu, pinigų ir meilės ryšį šiame romane išties nustelbia lošimo tema, susijusi su Dostojevskio biografija. Plačiau: Назиров 2013.

biografijose ir apžvalgose, ten visur nors keliais žodžiais bus paminėtas *Lošėjas*. Šis romanas buvo parašytas išskirtinai dėl pinigų. Dostojevskis turėjo skubėti, nes, laiku neparašęs romano, būtų netekęs autoriaus teisių į visus kitus vėliau sukurtus savo tekstus. Slegiamas skolų, Dostojevskis sutiko su vergiškomis leidėjo Stelovskio sąlygomis. Laiške savo draugei rašytojai Anai Korvin-Krukovskajai (*Анна Корвин-Круковская* [1843–1887]) Dostojevskis rašė: „aš jam prižadu jo leidiniui paruošti romaną, ne mažesnę nei 12-a spaudos lankų, ir jeigu jų nepateiksiu iki 1866 m. lapkričio 1 d. (paskutinė diena), tai jo, Stelovskio, valioje bus devynerius metus leisti už dyką, ir kaip tik sumąstys viską, ką tik aš parašysiu, be jokio atlygio man“¹⁶⁰ (PSS 28(2) 1985, 399). Laimei, romano tekstą Dostojevskis sugebėjo pristatyti laiku.

Keista, kad nuo XX amžiaus pabaigos nei *Dostojevskis. Medžiagos ir tyrimai* nei *Dostojevskio studijos* žurnalų numeriuose romano *Lošėjas* tyrimų ar jam skirtų komentarų papildymų nerasime. Nesuklysim teigdami, kad rusų literatūros istorijoje romanas *Lošėjas* įsitvirtino kaip paties Dostojevskio aistros lošimui atspindys. Autobiografiniai elementai ir sudėtinga kūrinio išleidimo situacija nustelbė romano tyrinėjimą bandant analizuoti lošimo motyvą kūrinyje.

Priežastį, dėl kurios romanui *Lošėjas* dostojevistai neskyrė didesnio dėmesio, taikliausiai įvardijo Volginas, konstatuodamas, kad romanas „nėra tipiškas dostojevskiškas, nes jame nėra religinės temos“ (Волгин 2015). Sutikdami su Volginu prie šios priežasties priskirtume ir minėtą chrestomatinę romano rašymo istoriją, kuri pirmoji ateina į galvą tik paminėjus šį rašytojo kūrinį. Taigi, esminė priežastis, dėl kurios *Lošėjas* anksčiau negavo atitinkamo tyrėjų dėmesio, yra ta, kad lošimo tema labiau siejama su paties Dostojevskio biografija, o ne su šiame kūrinyje išylančia visiškai nauja tema „Dostojevskiadoje“ – kaip gauti pinigų lošiant azartinius žaidimus už Rusijos imperijos ribų.

Tyrimo eigoje pastebėtas mažesnis literatūrologų dėmesys šiam kūriniiui (ir ne vien iš ekonominės perspektyvos) galėtų būti vertinamas kaip tam tikras sovietmečio literatūrologijos taisyklių¹⁶¹ laikymasis. Ilgą laiką

¹⁶⁰ «по которой я ему обещаю для его издания приготовить роман, не менее 12-ти печатных листов, и если не доставлю к 1-му ноября 1866 г. (последний срок), то волен он, Стелловский, в продолжение девяти лет издавать даром, и как вздумается, всё, что я ни напишу, безо всякого мне вознаграждения».

¹⁶¹ Viena iš naujausių literatūros žurnalų *Literaturnyj fakt* (*Литературный факт: научный журнал*. Москва: ИМЛИ РАН, ISSN 2541-8297; e-ISSN: 2542-

Dostojevskio tekstuose ne vien religijos (kaip suprantame iš dostojevistikos tyrimų pakraipos), bet ir pinigų tema buvo savitas tabu. Todėl literatūrologai buvo arba priversti, arba išugdyti tiesiog ignoruoti kiekvieną ekonominį ar su finansais susijusį veiksnį grožinės literatūros tekste. O nacionalinių Europos tautų charakterių skirtumų tema romane tarytum tapo savitu atspirties tašku tolesniems kūrinio tyrimams.

Šiuo metu pavieniuose literatūrologų dostojevistų darbuose *Lošėjas* analizuojamas, tiesa, dažniausiai einama jau pramintais takais: romanas nenustoją dominti dėl nacionalinių skirtumų klausimo tiriant rusiško charakterio įvaizdį europietiškosose sąlygose.

2018 metais Sankt Peterburge vykusioje konferencijoje „Ekonomika. Literatūra. Kalba“, apie kurią buvo užsiminta teorinėje disertacijos dalyje, Aleksejus Kibalnikas savo pranešime *Piniginiai pavojingi ryšiai Dostojevskio romane „Lošėjas“/ Денежные liaisons dangereuses в романе Достоевского «Игрок»* analizavo intertekstualius Dostojevskio romano ryšius su O. de Balzako, A. Prévost ir kitų Europos rašytojų romanais¹⁶². Kibalnikas dar kartą atkreipė dėmesį į tai, kad skirtingų tautybių personažai, kaip ir jų elgesys su pinigais, požiūris į finansinę situaciją Dostojevskio romane vaizduojami visiškai skirtingai. Pranešėjo nuomone, analizuojant tekstuose matomus piniginius santykius galima išryškinti rusų personažų elgesį Vakarų civilizacijos situacijose. Taigi, nacionaliniai skirtumai vertinant pinigus tik patvirtina romane esančią ekonominių santykių svarbą.

Nacionalinio identiteto problemą *Lošėjuje* įtvirtina ir tai, kad šis romanas – vienintelis rašytojo romanas, kurio veiksmas vyksta Europoje. Dauguma dostojevistų pagrįstai remiasi Dostojevskio kūrinio *Žimos atsiminimai apie vasaros įspūdžius* (Зимние заметки о летних впечатлениях, 1863), kuriame rašytojas pateikė kelių aplankytų šalių kultūrų žmonių charakterių skirtumus¹⁶³. Nacionalinių charakterių skirtumų kontekste minima ir la

2421), pradėtame leisti 2016 m., nuo pirmojo numerio gvildinama literatūrologijos mokslo vystymosi ir dėstymo tema Tarybų Sąjungoje. Archyvuose randama universitetų posėdžių stenogramų, kuriose užfiksuotos vyraavusios ideologines tuometines diskusijas apie netaikytinus neatitinkančius ideologijos metodus ir net gi „netinkamų“ dėstytojų išmetimą iš universiteto. Šie dokumentai leidžia teigti apie sistemingai vykdomą mokslininkų, kurių interesų sritys neatitikdavo tuometinių literatūrologijos mokslo vystymo standartų, spaudimą. Plačiau: Дружинин 2016, Дружинин 2017.

¹⁶² Plačiau: Кибальник 2018.

¹⁶³ Aaronas Štainbergas, dar 1980 metais rašydamas apie nacionalinių filosofijų skirtumus, rėmėsi Dostojevskio kūryba. Štainbergo nuomone, prancūzų filosofijos

baboulinka, sena rusų dvarininkė, kuri Ruletenburge pralošia didžiulę pinigų sumą. Jausdama dėl to didžiulę kaltę, grįžusi į Rusiją, ji pastato cerkvę. Ši „rusiškos babuškos“ sprendimą akademinių komentarų autoriai traktuoja kaip „turintį simbolinę reikšmę, susijusią su nacionalinio-mitologinio motyvo realizacija“ (PSSP 5, 571).

Nors Dostojevskio romane minimas pinigų gavimo būdas lošiant buvo naujas rašytojo kūryboje, lošimų tema nebuvo nauja tuometinėje literatūroje. Romano komentaruose paminimi keli svarbiausi rusų literatūros kūriniai, tokie kaip Aleksandro Puškino *Pikų dama* ar Michailo Lermontovo *Maskaradas*¹⁶⁴. Pastaruoju metu taip pat galima rasti lyginamųjų darbų apie lošimo temą šiuose tekstuose¹⁶⁵.

Dostojevskis ne kartą lankėsi lošimų namuose Baden-Badene, Vysbadene, kur laiką leido prie ruletės stalo. Tad drįstame teigti, kad rašytojas žinojo, kiek pinigų galima išlošti ar pralošti ruletėje. Dostojevskis į ruletę žiūrėjo labai rimtai ir tikėjo, kad laikantis tam tikros schemos įmanoma išlošti. Rašytojas buvo įsitikinęs, kad šiame žaidime reikia išlaikyti ramybę: „štai jau dvidešimtį kartų priėjęs prie lošimo stalo, aš darydavau eksperimentą, kad jeigu loši šaltakraujiškai, *ramiai* ir skaičiuodamas, tai nėra

pagrindu laikytinas vidinės konsolidacijos būtinumas dėl gresiančio vidinio šalies susiskaldymo. Anglų filosofija, jo nuomone, remiasi etnografija, nes britai susidūrė su kitomis tautomis kolonizacijos laikotarpiu, ir tai turėjo didelę įtaką nacionalinės filosofijos formavimuisi, britams teko ne tik „susipažinti“ su kitomis tautomis, bet ir kartu organizuoti šių tautų bendravimą per prekybą. Skaitydami *Lošėją*, savo ruožtu, nevalingai atkreipiame dėmesį į tai, kad ekonominis mąstymas būdingas anglų savimonei. Tai galėtų įrodyti ir britų svoro stabilumą, išsilaikantį net ir per didžiausias krizes. *Lošėjuje* anglas Astlėjus nelošia rulete ir net materialiai padeda savo rusui draugui. O prancūzė *m-lle Blanche*, savo ruožtu, dėl savo socialinio statuso pakėlimo pasiryžusi viskam. Plačiau: Штайнберг 1980.

¹⁶⁴ Plačiau: PSSP 5, 401.

¹⁶⁵ Pavyzdžiui, Gambling and passion: Pushkin's "The Queen of Spades" and Dostoevsky's "The Gambler" Gary Rosenshield *The Slavic and East European Journal* Vol. 55, No. 2 (SUMMER 2011), pp. 205–228. [žiūrėta 2018 m. gruodžio 13 d.]. Prieiga per internetą: https://www.jstor.org/stable/23347738?seq=23#metadata_info_tab_contents. *Lošėjas* taip pat tapo puikia medžiaga lingvistams, analizuojantiems kalbinę personažų raišką, pavyzdžiui: Эмотивные коды в произведении Ф. М. Достоевского «Игрок». Исакова, З. З., Журавлева, М. В., Гюльбякова, Л. К. Электронный журнал «Язык и текст langpsy.ru» 2016. Том 3. № 3. [žiūrėta 2018 m. spalio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://psyjournals.ru/en/langpsy/2016/n3/Iskhakova_Gyulbyakova_Zhuravleva.shtml

*jokios galimybės pralošti!*¹⁶⁶ (PSS 28(2) 1985, 193). Dostojevskio žmona taip pat prisimena, kad, kai ji stenografavo romaną, Dostojevskis buvo lošėjo pusėje: „Fiodoras Michailovičius buvo „lošėjo“ pusėje ir sakė, kad daugelį jo jausmų ir įspūdžių patyrė savo kailiu. Įtikinėjo, kad galima turėti stiprų charakterį, tai įrodyti savo gyvenimu, tačiau kartu neturėti jėgų nugalėti savyje aistros lošimui ruletę“¹⁶⁷ (Достоевская 1971).

Iš esmės dostojevistikoje įprasta romano *Lošėjas* protagonistą Aleksejų Ivanovičių laikyti pražuvėliu, nes iš paskutiniųjų romano eilučių nesunku suprasti, kad jis paskendo azarto liūne ir neabejotinai toliau loš. Tačiau iki šiol Dostojevskio romano personažų lošimų scenos neanalizuojamos nei kaip pavienių personažų gyvenimo dalis, nei aktualizuotos kaip savarankiški tyrimo objektai, negretinant ar priešpriešinant kitiems teksto / tekstų motyvams.

Ši disertacijos dalis, skirta romanui *Lošėjas*, skyla į du poskyrius. Pirmame išsiaiškinsime romano protagonisto Aleksejaus Ivanovičiaus, o kitame – senelės Antonidos Tarasevičevos lošimų reikšmę; išsiaiškinsime, kokią pinigų sumą turi Aleksejus Ivanovičius romano pradžioje ir pabaigoje, ir kaip personažas vertina šį pinigų gavimo būdą. Tai išsiaiškinę, galėsime palyginti Aleksejaus Ivanovičiaus ir Pogrindžio žmogaus finansinę logiką. O išorinei ekonominei cirkuliacijai tekste atskleisti išsiaiškinsime ekonominių veiksmų, kurie matomi tada, kai prie lošimo stalo atsisėda *la baboulinka* romane, reikšmę. Tada pavyks suprasti, ar pastebimi istoriniai sąlygotumai ir ekonominės realijos gali papildyti kūrinio interpretaciją, dar vieną šio teksto perskaitymo variantą.

2.3.2. Aleksejus Ivanovičius. Rubliai, taleriai, luidorai ir guldenai

Rusų literatūros specialisto Juliano W. Connolly (Virdžinijos universitetas, JAV) teigimu, „Ruletenburgo miestas – tai įsivaizduojama

¹⁶⁶ «Вот уже раз двадцать подхожу к игорному столу, я сделал опыт, что если играть хладнокровно, спокойно и с расчетом, то нет никакой возможности проиграть!».

¹⁶⁷ «Федор Михайлович был вполне на стороне "игрока" и говорил, что многое из его чувств и впечатлений испытал сам на себе. Уверял, что можно обладать сильным характером, доказать это своею жизнью и тем не менее не иметь сил побороть в себе страсть к игре на рулетке» (Достоевская 1971).

erdvė, arba, tiksliau Dostojevskio terminais kalbant, „fantastinis“ pasaulis, kuriame ontologiniais pagrindais sukurtos savitos elgesio taisyklės, ir jo charakteringi gyventojai“¹⁶⁸ (Connolly 2008, 68). Vienas iš Dostojevskio sukurtų Ruletenburgo rezidentų, romano protagonistas ir šių užrašų¹⁶⁹ autorius Aleksejus Ivanovičius šiame mieste išgyvena aistrą ne tik Polinai, bet ir lošimui. Trumpai priminsime, kaip Aleksejus Ivanovičius vertina lošimą.

Pirmą kartą užėjus į lošimo salę jam viskas pasirodo „taip nešvaru – kažkaip moraliai bjauru ir nešvaru“ (22). Tačiau jis nemato nieko blogo troškime išlošti pinigų: „Aš nieko čia nematau nešvaraus, jei žmonės nori išlošti greičiau ir daugiau <...> Kas Rotšildui smulku, tas man labai stambu, o kai dėl pasipelnymo ir išlošimo, tai juk žmonės ir ne prie ruletės, o visur tik tiek ir teveikia, jog iš kito išveržia ką nors arba išlošia“ (23). Tiesa, lošimą Aleksejus vertina taip pat kaip ir bet kurią kitą „komercinę“ veiklą: „Ir bene lošimas blogesnis už bet kurį kitą pinigų gavimo būdą, pavyzdžiui, už prekybą? Kas teisybė, tai teisybė, kad išlošia gal tik iš šimto vienas. Bet – kas man galvoj šitai?“ (22). Taigi, Aleksejus Ivanovičius net nesitiki gauti didelio laimėjimo.

Idomu, kad Aleksejus Ivanovičius mąsto apie dviejų skirtingų būdų pasipelninti (prekybos ir lošimo rulete) panašumus ir skirtumus. Ruletėje, kaip ir kiekviename azartiniame žaidime, nėra laimėjimo-pelno garantijos; neįmanoma atspėti ar apskaičiuoti, kada statymas atsipirks. Prekyboje taip pat neįmanoma nuspėti tikslaus pelno, nes investicijos vienai ar kelioms prekėms turi būti pagrįstos, antraip išlaidos gali nepasiteisinti. Aleksejus Ivanovičius, priešingai nei Pogrindžio paradoksalistas, mąstydamas apie šių schemų panašumus, svarsto galimybę pasipelninti. Taigi, nors iš pirmo žvilgsnio personažo mintys atrodo nereikšmingos, jo samprotavimai apie dviejų skirtingų veiklų, teikiančių pelno, panašumus byloja apie naujo tipo su pinigais susijusio Dostojevskio personažo charakterį.

¹⁶⁸ „The town “Ruletenburg” is an imaginary space, or, to use a more Dostoevskian term, it is a “fantastic” world, one that has its own rules of behavior, distinctive denizens, and ontological underpinnings”. Beje, Connolly atkreipia dėmesį į tai, kaip lošia abu mus dominantys personažai, paradoksalu, kad jie abu stato ant zero, t. y. ant nulinės reikšmės.

¹⁶⁹ Dostojevskis, beje, romaną pavadino „Ruletenburgas“, tačiau leidėjas paprašė pakeisti pavadinimą į *Lošėjas*, o skliaustuose nurodoma, kad tai jauno žmogaus užrašai.

Jeigu prisiminsime Catteau mintį, kad pinigai Dostojevskio tekstuose – savitas veikėjas, derėtų išsiaiškinti, kaip ir kokie „veikėjai“ lydi romano protagonistą.

Lošėjo protagonistas mano, kad nori lošti tik dėl savęs, o ne kitų, kaip jo ir prašo Polina¹⁷⁰. Vedantis iš proto Aleksejų Ivanovičių lošimo azartas jo prisiminimuose aprašytas tik vieną kartą, kai šis lošia vardan Polinos „laisvės“, o ne dėl savęs. Šio tikslinio lošimo aprašyme mus domina tik vienas aspektas – ar ši išlošta pinigų suma svarbi personažui? Trumpai pristatysime šį epizodą.

Išlošęs Polinai šimtą tūkstančių¹⁷¹ florinų, Aleksejus Ivanovičius laimingas grįžo namo. Tiesa, jis jaudinosi, kad pakeliui jo niekas neapvogtų. Išloštus pinigus pagrindinis herojus norėjo atiduoti Polinai, tačiau ji, kaip žinome iš teksto, jų nepriėmė. Kitą rytą visi viešbučio gyventojai jau žinojo apie didelį Aleksejaus Ivanovičiaus laimėjimą, ir mieste pasklinda gandai, kad šis išlošė gerokai daugiau. Draugas klausia Aleksejaus:

„– O ar tiesa, kad jūs vakar išlošėte du šimtus tūkstančių talerių?

– Viso labo tik šimtą tūkstančių florinų“ (201).

Šis Aleksejaus Ivanovičiaus atsakymas neatkreiptų į save dėmesio, jeigu ne jo žodžiuose nuskambėjusi mintis, kad jis išlošė nepakankamai. Taip tik pasitvirtina gyvenimo taisyklė, kad visos pinigų sumos atrodo didelės, kol nesužinai apie galimybę turėti jų dar daugiau. Įdomu, kad pats Dostojevskis šimtą tūkstančių vertino kaip stambiają, norimą sumą. Viename iš laiškų savo svainei Varvarai Konstant (*Варвара Дмитриевна Константин* [1826–1866]) jis rašė: „O ką Jūs galvojate? Gi išlošiau, o nepralošiau; nors ne tiek išlošiau, kiek norėjau, ne 100 000, bet visgi nors mažytį lašelį išlošiau“¹⁷² (PSS 28(2) 1985, 40).

Autorius „leidžia“ savo pagrindiniam personažui išlošti būtent tokio dydžio sumą, tačiau tai jam nesuteikia laimės. Kai nebelieka galimybės

¹⁷⁰ Dostojevskio kūrybos tyrėjai (R. Nazirovas, K. Močiulskis, G. Carpi) šiame romane pirmiausia kreipia dėmesį į pinigų ir meilės ryšį. Romane *Lošėjas* Polinos personažą tyrėjai yra linkę išvelgti *femme fatale* atsiradimo Dostojevskio kūryboje pradžią. Ši tema plėtojama ir Nastasijos Filipovnos *Idiote* bei Grušenkos romane *Broliai Karamazovai* charakteriuose.

¹⁷¹ Įdomu, kad kitame Dostojevskio romane *Idiotas* šimto tūkstančių suma, tik rubliais, bus siūloma už Nastasiją Filipovną.

¹⁷² «Да Вы что думаете? Ведь выиграл, а не проиграл; хоть не столько выиграл, сколько хотел, не 100 000, а все-таки некоторую маленькую капельку выиграл».

panaudoti pinigų tam tikslui, kuriam jų reikėjo (atiduoti mylimajai Polinai), pinigai jam praranda vertę.

Ir Catteau studijoje apie Dostojevskį, ir akademiniuose romano komentaruose pabrėžiama, kad meilę Polinai pakeičia meilė lošimui, tačiau patys pinigai Aleksejui nėra svarbūs, jam svarbus pats žaidimas, lošimo azartas¹⁷³. Su tuo sunku nesutikti, nes su išloštais, tačiau nepanaudotais „pagal numatytą paskirtį“ pinigais jis išsiskiria be didelio vargo.

Aleksejų Ivanovičių galima priskirti prie tų rašytojo personažų, kurie yra linkę atiduoti pinigus, kai jie nepadedą jiems pasiekti savų tikslų. Tai Dostojevskio kūryboje tapo savitu atskiru personažo charakterio tipu. Šiuo atveju *Lošėjo* herojus ne šiaip atiduoda pinigus, bet juos išleidžia visiškai be jokio tikslo, be to, kaip matome romano tekste, juos iššvaisto kartu su jam visiškai svetimu žmogumi – *mademoiselle Blanche* Paryžiuje.

Kyla klausimas, ar didelė Aleksejaus Ivanovičiaus išlošta suma?

Pagal romano personažų dialoguose pateikiamą valiutų kursą Aleksejaus Ivanovičiaus išlošti 100 000 florinų sudarytų apie 61 000 rublių. Savo ruožtu, remiamės ir medžiaga, pateikta romano komentare, kuriame rašoma, kad florinas lygu guldenui, o guldenas – 53 rusiškoms kapeikoms. Vadinas, išlošta suma turėtų sudaryti 53 000 rublių. Skirtinguose šaltiniuose nurodytos sumos apsunkina galimybę išsiaiškinti, kas teisybė: ar Dostojevskis, ar komentarų autoriai, nenurodę informacijos šaltinių.

Nenuostabu, kad literatūriniame kūrinyje dėmesį visada patraukia didžiausia pinigų suma. Dostojevskio tekstuose ji dažniausiai susijusi su kūriniumi reikšminga scena, pavyzdžiui, romane *Idiotas*. Tačiau romano *Lošėjas* centrinė pinigų suma ar jos vertinimo raiška nebūtinai aktualizuotina, ką matome ir šio romano personažo vidinės ekonomikos analizėje. Net jeigu ir pavyktų išsiaiškinti realią pinigų sumos vertę XIX amžiaus Europos ekonomikoje ar vidiniame romano pasaulyje, jokios papildomos informacijos tekstui suvokti tai nepridėtų ir tik patenkinų skaitytojo smalsumą.

Teorinėje disertacijos dalyje minėjome publicistinių straipsnių apie literatūrinių personažų ir jų autorių finansus gausą. *Lošėjas* netapo jokia išimtimi, tik literatūrologijai prijauniančius populiarių straipsnių autorius šio

¹⁷³ „Vis dėlto, jeigu XV skyriuje Aleksejaus Ivanovičiaus meilė staiga keliauja į „antrą planą“, tai vėlgi dėl to, kad užleidžia vietą ne aistra pinigams, bet lošimui“ // «Впрочем, если в главе XV любовь вдруг отступает у Алексея Ивановича „как бы на второй план“, то опять-таки потому, что уступает место страсти не к деньгам, а к игре» (PSSP 5 2016, 575).

romano analizėje pakeitė informatikai. Programuotojai bandė kurti programinę sistemą, kurioje įdiegtas automatinis valiutų keitimas. Jų sistemos veikimas įrodomas remiantis Dostojevskio romanu *Lošėjas*¹⁷⁴. Informatikai taip pat bandė išsiaiškinti, daug ar mažai lošdami rulete šiame romane personažai išlošia ar pralošia. Pagal jų sukurta skaičiavimo programą išeina, kad net ir neįsigilinus į visų valiutų reikšmes, galima pasikliauti personažų pokalbiuose pateikiamais valiutų keitimais, o komentaruose pateikiamas kursas, manytina, paremtas istoriniais šaltiniais¹⁷⁵.

Visgi išlošti Aleksejaus pinigai, kad ir kiek jų būtų, lieka Paryžiuje, jų kelionė tekste kartu su romano protagonistu baigiasi, o pagal dostojevskišką schemą jų likimas įrodo menkavertę pinigų svarbą – likę nepanaudoti, jie nebereikalingi.

O Aleksejus Ivanovičius, savo ruožtu, toliau pasakoja savo gyvenimo atsiminimus. Todėl kur kas svarbiau ir tiksliau išsiaiškinti, koks jo biudžetas po to, kai jis išleido 100 000 florinų.

Kai visi Aleksejaus išlošti pinigai baigiasi, jis grįžta, jo žodžiais kalbant, ten, „kur viskas ir prasidėjo“, – į Ruletenburgą. Paradoksaliai tai, kad turėdamas mažesnę pinigų sumą, gautą grįžus į Ruletenburgą iš savo draugo anglo Astlėjaus, jis jaučiasi laimingesnis nei išlošdamas didesnes sumas. Tai patvirtina ir paskutiniai personažo žodžiai romane:

„Pastačiau tą guldeną ant *manque* (tą kartą buvo ant *manque*), ir, žinotumėt, turi kažko ypatingo tas išgyvenimas, kada vienas, svetimoj šaly, toli nuo tėvynės, nuo draugų ir nežinodamas, už ką šiandien pavalgysi, statai paskutinį guldeną, patį, patį paskutinį! Aš išlošiau ir po dvidešimties minučių išėjau iš voksholo, turėdamas šimtą septyniasdešimt guldenų kišenėj“ (238–239).

Šie romano žodžiai leidžia atidžiau pažvelgti į romano protagonisto finansinę situaciją. Turint omenyje Pogrindžio paradoksalisto logiką, vertėtų patikrinti, kiek gi Aleksejus Ivanovičius turi pinigų romano pradžioje ir kiek pabaigoje. Šiam tikslui pasiekti tikslinga kreiptis ir į komentarus, ir į ekonomikos istorijos šaltinius.

Romano pradžioje generolas, pas kurį Aleksejus Ivanovičius dirbo, išmokėjo jo uždirbtus pinigus: „– Kaipgi mes atsiskaitysime, – ėmė jis

¹⁷⁴ Plačiau: *Курс рубля в конце XIX века. Radiomonitor*. [žiūrėta 2016 m. balandžio 9 d.]. Prieiga per internetą: <http://radiomonitor.ru/db/content/view/692/16/>.

¹⁷⁵ Taip pat paminėtinas Mathcad matematinio skaičiavimo programos vadovėlis rusų kalba. Viename jo skyriuje apie rublio kursą XIX a. pabaigoje analizuojamos *Lošėjuje* minimos valiutos. Plačiau: Очков 2009, 186–191.

šnekėti, – reikia išversti taleriais. O jūs šit paimkite šimtą talerių, apskritą skaičių, – kas lieka, žinoma, nedings. Aš tylėdamas paėmiau pinigų“ (8).

Generolas turėjo išmokėti Aleksejui Ivanovičiui šimtą dvidešimt rublių. Tačiau, generolui konvertavus šią sumą į talerius, Aleksejui Ivanovičiui atiteko tik šimtas talerių¹⁷⁶. Toliau romane matome, kad romano protagonistas mini vis skirtingas pinigų sumas, o Paryžiuje išleidžia visus savo išloštus šimtą tūkstančių florinų. Grįžęs į Ruletenburgą, Aleksejus Ivanovičius susitinka su Astlėjumi, kuris atsisveikindamas įduoda jam pinigų: „Jums, žinoma, reikia pinigų? Štai jums nuo manęs dešimt luidorų, daugiau neduosiu, nes juos vis tiek pralošite. Imkit, ir sudieu! Imkit gi!“ (237).

Romano komentarai nepaaiškina, kaip ir koku kursu buvo keičiami taleriai į guldenus ar florinus, todėl kreipiamės į finansų ekonomikos istorijos šaltinius. XIX amžiaus septintame dešimtmetyje vienas taleris buvo lygus vienam su puse guldeno¹⁷⁷. Taigi, romano pradžioje mes matome personažą, kuris, mūsų skaičiavimais, kišenėje turėjo šimtą penkiasdešimt guldenų, tik kita valiuta, taleriais. Paskutiniosios romano frazės atskleidžia, kiek tiksliai personažas turi pinigų, priminsime: „išėjau iš vohsholo, turėdamas šimtą septyniasdešimt guldenų kišenėj“ (239).

Išeity, kad romano pabaigoje personažas turi net dvidešimčia guldenų daugiau nei jo pradžioje. Protagonistas ne tik per visą lošimą nepralošė, bet netgi išlošė, taigi nepatyrė jokių materialinių nuostolių.

Aleksejaus Ivanovičiaus biudžeto situacija kiek primena Pogrindžio paradoksalisto elgesio su pinigais logiką. Nors šie du Dostojevskio personažai skiriasi tuo, kad vienas iš jų nori išlošti, mąsto apie tai, kad toks būdas iš esmės teiktų pelno, o kitas – apskritai nejaučia jokio noro turėti pinigų, jie panašūs idėjiniu pinigų poreikio lygmeniu. Verta priminti, kad *Užrašų iš pogrindžio* pradžioje personažas leidžia savus uždirbtus ir paprašytus išmokėti jam avansu pinigų, o vėliau – skolintus pinigų. Pogrindžio žmogaus elgesys su pinigais skiriasi nuo Aleksejaus Ivanovičiaus žaidimo tuo, kad pirmasis net nebandė nei išlošti, nei kitaip gauti savų

¹⁷⁶ „Taleris – stambios sidabrinės monetos, XVI–XIX amžiais vaidinusios svarbų vaidmenį Europos pinigų apyvartoje ir tarptautinėje prekyboje, pavadinimas“ // «Талер — название крупной серебряной монеты, которая в XVI—XIX веках играла важную роль в денежном обращении Европы и в международной торговле» (Gliwice 2016).

¹⁷⁷ “1 Thaler = 1 ½ Austrian Gulden”. Plačiau: Holtfreirich 1989, 223.

pinigų. Tačiau abu Dostojevskio personažai bando įgyvendinti savo svajones ir norus su pinigų, kurie nebuvo jų pačių nei uždirbti, nei sutaupyti, pagalba.

Rodos, kad Dostojeviskis „pateisina“ Aleksejaus Ivanovičiaus veiksmus. Šis prisipažįsta, kad yra išlaidautojas ir gali paaukoti bet kokią sumą pinigų: „aš juk tikrai žinau, jog esu nešykštus; aš net manau, jog esu išlaidus“ (226). Vadinasi, pinigai jam reikalingi, bet jų kiekis neturi didelės reikšmės, jis pasiduoda likimo tėkmei ir bando elgtis taip kaip nori.

Darytina išvada, kad Dostojevskio personažas, pasitelkęs pinigus ir vedinas savo vidinių įsitikinimų, bando patenkinti savo poreikius, įgyvendinti savo tikslus, tačiau netampa pasiturinčiu.

Ruletenburgas, savo ruožtu, ne toks ir įsivaizduojamas pasaulis, nes labai tiksliai pavaizduoja realią Europos monetarinę sistemą. Romano protagonisto lošimo analizė tik dar kartą įrodo, kad Dostojeviskis puikiai suprato ekonomines tendencijas, išmanė Europos šalių valiutas bei kursus ir, laikydamasis visų realizmo epochos literatūros taisyklių, siužetą rutulioja taip kaip jam atrodo tikslinga. Iš esmės romano pabaigoje matome palūžusį, turintį priklausomybę azartiniams žaidimams personažą, kuriam jie prilygsta bet kuriam kitam būdai gauti pinigų. Tačiau apžvelgus jo finansinę situaciją reikia konstatuoti, kad šio personažo atsiminimuose viso labo slypi tik lošimas, tik dar vienas epizodas iš jo gyvenimo, kuriame pinigų tema užima svarbią vietą.

Dostojevskio kūrybos tyrėjai ne kartą rašė apie romano chronotopą. Šio romano dalių apimtis tolydžio vis mažėja, siužetinės linijos taip pat siaurėja taip atkartojant ruletę kūrinio kompozicijos lygmeniu¹⁷⁸. Iš tiesų, šią romano kompozicijos sistemą papildo ir jo vidinės ekonomikos tema. Žiedinę ruletės struktūrą atkartoja personažo ekonominė situacija piniginiu lygmeniu: jo turima pinigų suma tarytum ruletėje metamas rutuliukas apsisuka ir vėl grįžta į pradinę padėtį.

Pinigai, kuriuos Paryžiuje išleidžia Aleksejus Ivanovičius, visgi tęsia savo gyvenimą, tačiau jau kitose, Antonidos Tarasevičevos, rankose. Todėl pasitelkus ekonomikos veiksnių analizę literatūriniame kūrinyje išryškėja, kad rašytojas neleidžia romano protagonistui pražūti, suteikdamas jam tą patį minimumą, kurį šis turėjo pačioje pradžioje.

Nors monetarinė sistema romane *Lošėjas* visgi labiausiai asocijuojasi su romano protagonistu Aleksejumi, kitas ryškus Antonidos Tarasevičevos

¹⁷⁸ PSSP 5 2016, 577.

lošimas romane dar geriau atkleidžia lošimo rulete idėjinio ir stilistinio branduolio platumą šiame romane.

2.3.3. *La boboulinka*. Penkiaprocentiniai ir vidaus paskolos lakštai

Dostojevisto Roberto Luiso Jacksono (Jeilio universitetas, JAV) teigimu, senelė šiame romane – ne tik visos Rusijos simbolis, bet ir struktūrinis ir ideologinis *Lošėjo* centras: „ji pasirodo scenoje 9 skyriuje – lygiai ties romano viduriu – ir viešpatauja virš visų, kurie ją supa. Ji – tarytum ruletės ratas, pagrindinių personažų dėmesio centras nuo romano pradžios iki pabaigos“¹⁷⁹ (Jackson 1981, 171). Senelės lošimas romano analizei aktualus ne vien dėl jos struktūriškai centrinio vaidmens *Lošėjyje*. *La baboulinka* lošimo svarba romano idėjiniu lygmeniu atsiskleidžia tik tuo atveju, jei skaitytojas turi žinių apie išorinės, t. y. XIX amžiaus Rusijos imperijos, ekonomikos realijas. Išanalizavus jos lošimo statymus galima įžvelgti dar vieną iš pirmo žvilgsnio nepastebimą romano planą.

Trumpai priminsime *la baboulinka* personažės vaidmenį romano siužete. Netikėtai iš Rusijos į Ruletenburgą atvyksta „rūsti ir turtinga, septyniasdešimt penkerių metų, Antonida Vasiljevna Tarasevičeva, dvarininkė ir Maskvos didžiūnė“ (96). Visi kiti romano veikėjai nuo pat kūrinio pradžios kiekvieną dieną laukė žinių apie jos mirtį. Dauguma jų buvo suinteresuoti jos palikimu, galėjusiu išspręsti visų jų finansines problemas. Senelė nusprendė atvykti į Ruletenburgą ir tokiu būdu visiems įrodyti, kad mirti ji tikrai neketina, maža to, pati susidomi rulete. Aleksejus Ivanovičius senelę – *la baboulinka* – lydi į lošimo namus. Jos lošimas kelia išskirtinį susidomėjimą ne dėl to, *kaip* ji lošia, o *iš ko* ji lošia.

Romane ji lošia ne tik iš grynųjų pinigų skirtingomis valiutomis, kaip Aleksejus Ivanovičius, bet ir iš banko bilietų, kurie taip pat buvo išduodami laimėjimo atveju: „Jai teko priimti lygiai keturis šimtus dvidešimt fridrichsdorų, tai yra keturis tūkstančius florinų ir dvidešimt fridrichsdorų.

¹⁷⁹ “She appears on the scene in the ninth chapter—the exact center of the novel — and dominates everybody around her”.

Dvidešimtį fridrichsdorų jai padavę auksu, o keturis tūkstančius – popieriniais“¹⁸⁰ (127).

„Popieriniai“, t. y. banko bilietai, dažnai minimi XIX amžiaus rusų literatūros tekstuose ir skirtinguose šaltiniuose šiandien gali būti aiškinami skirtingai. Viena vertus, kaip jau minėjome, banko bilietai – tai popieriniai pinigai, 1843 metais Rusijos imperijoje pakeitę prieš tai gyvavusius popierinius banknotus – asignacijas ir gavę kreditinių bilietų pavadinimą¹⁸¹. Kita vertus, banko bilietai galėjo reikšti ir vekselį – t. y. „vertybinį popierių, kuris išrašomas įsakomųjų ir paprastųjų vekselių įstatymo nustatyta tvarka ir kuriuo jį išrašęs asmuo be sąlygų įsipareigoja tiesiogiai ar netiesiogiai sumokėti tam tikrą pinigų sumą vekselyje nurodytam asmeniui pats arba įsako tai padaryti kitam“¹⁸². Taigi, vertybiniai popieriai (vekselis) XIX amžiaus Rusijoje turėjo tam tikrą vertę ir lošimų namuose galėjo būti naudojami lygiai taip pat kaip ir popieriniai pinigai. Tokia situacija matoma ir romane *Lošėjas*.

Bet Antonida Tarasevičeva lošia ne vien iš popierinių banknotų. Primename, kad ji romane *Lošėjas* eina į lošimo namus žaisti ruletę ne dėl galimybės išlošti pinigų, o dėl pramogos. Ir ji taip įsijautė į žaidimą, kad pralošė viską, ką buvo atsivežusi su savimi į Ruletenburgą. Bendra jos praloštų pinigų suma nurodoma tekste – 100 000 rublių (!): „Potapyčiaus skaičiavimu, senelė per tą dieną pralošė iš viso iki devyniasdešimt tūkstančių rublių, neskaitant tų, kur pralošė vakar. Visus lakštus, kokius tik turėjo pasiėmusi, – penkiaprocentinius, vidaus paskolos, visas akcijas, kurias su savim turėjo, ji iškeitė vienas po kito“ (166). Romane taip pat rašoma, kad dieną prieš tai senelė pralošė apie 10 000 rublių. Nors ji ir buvo dėl to labai susikrımčiusi, tačiau po kiek laiko prisiminė, kad dar „trys dvarai ir dveji namai yra. Ir pinigų dar atsiras, ne visus pasiėmiau su savim“ (175).

Taigi, romano tekste minima, kad senelė lošė iš penkiaprocentinių ir vidaus paskolos lakštų. Norėdami suprasti jų esmę ir galimą prasmę tekstui suvokti, privalome išsiaiškinti tuometinę carinės Rusijos socialinę ir

¹⁸⁰ Romano vertime į lietuvių kalbą nurodomas žodis „popieriniais“, originalo tekste rašomas „банковыми билетами“. Todėl skaitant romano vertimą į lietuvių kalbą skaitytojas ribojamas informacija tik apie cirkuliuojančias monetas ir popierinius pinigus. Savo ruožtu, atkreipiamė dėmesį į tai, kad originalo kalba *banko bilietai* turi platesnę reikšmę.

¹⁸¹ Plačiau: *Банкноты. Деньги России*. [žiūrėta 2014 m. sausio 25 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.russian-money.ru/PaperMoneyCategory.aspx#label>.

¹⁸² Plačiau: Vekselis: nuo išrašymo iki vykdomojo įrašo.

ekonominę situaciją, nes tekste nenurodoma, kas gi tai galėtų būti, o ir romano komentaruose šios informacijos nėra.

XIX amžiaus antroje pusėje Rusijos imperijoje buvo įvykdyta daug reformų, jos šios šalies istorijoje liko žinomos kaip caro Aleksandro II reformos. Reformos darė didelę įtaką socialiniam ir ekonominiam šalies gyvenimui: 1861 metais buvo panaikinta baudžiava, tais pačiais metais buvo įsteigtas pirmasis Valstybinis bankas, o 1863 metais atsirado pirmieji komerciniai bankai-kontoros¹⁸³. Ryškiausia iš šių reformų, be abejo, buvo baudžiavos panaikinimas. Jis turėjo suteikti laisvę valstiečiams, tačiau, įvykdžius reformą, iš esmės ilgą laiką viskas liko taip kaip ir buvę. Kaip ši reforma susijusi su penkiaprocentiniais bilietais, iš kurių lošia *la baboulinka*?

Svarbu paminėti, kad valstietis, norėdamas išsipirkti žemę, kurioje gyveno, turėjo mokėti didžiulius mokesčius – šešis procentus bendros išperkamo sklypo vertės. Per beveik penkiasdešimt metų ši mokestinė dalis padidino šalies biudžetą net tris kartus nuo realios išperkamos žemės kainos. 1906 metais valstiečiai jau buvo sumokėję 1 milijardą 571 milijoną rublių už išperkamą žemę, kurios vertė buvo 544 milijonai rublių¹⁸⁴.

Romano citatoje, kurioje nurodoma senelės pralošta suma, minimi penkiaprocentiniai bilietai tiesiogiai susiję su baudžiavos panaikinimu. Būtent šio nominalo bilietai buvo išduodami dvarininkams kaip valstybinė kompensacija už perduotą valstiečiams žemę. O vienas procentas nuo žemės kainos atitekdavo valstybės biudžetui (*Ibid.*). Taigi, baudžiavos panaikinimas siūlė nemažai kainuojančią laisvę. Ir šią kažkam suteiktos laisvės kainą pinigais Antonida Tarasevičeva pralošia prie ruletės stalo.

Senelė pralošė vėlgi tą pačią 100 000 sumą, kurią išlošė Aleksejus, tik kita valiuta. Viena pralošia, kitas išlošia. Taip pat abu *Lošėjo* personažai lošia su laisvės simboliu. Aleksejus Ivanovičius eina išlošti pinigų, tikėdamasis išlaisvinti Poliną, Antonida Tarasevičeva, savo ruožtu, eina į lošimo namus dėl pramogos, tačiau pralošia ne vien savo pinigus, bet ir simbolišką kito laisvės galimybę. Vėlgi mistinis veikėjas „pinigai“ Dostojevskio romane niekur nedingsta ir vis vien vienokiu ar kitokiu būdu sukasi romane kaip rutuliukas ruletėje.

¹⁸³ Be mūsų paminėtų reformų, Aleksandras II reformavo universitetų struktūrą, buvo įgyvendintos vidurinio išsilavinimo, teismų, karinė ir vietos savivaldos reformos.

¹⁸⁴ Plačiau: Широков 2014.

Kita šiam tyrimui aktuali senelės pralošta „valiuta“ – vidinės paskolos lakštai, kurie taip pat yra svarbus žiedinės romano sistemos elementas. Vidinės paskolos lakštai hiperbolizuoja uždara pinigų gyvavimo ratą valstybinių ekonominių reformų lygmeniu. Tačiau šios informacijos taip pat niekaip nekommentavo nė vienas dostojevistas. Norėdami suprasti vidinę paskolos lakštų esmę, vėl turime pasitelkti Rusijos imperijos ekonomikos istorijos šaltinius.

Pirmoji išorinė paskola Rusijos imperijoje buvo įvykdyta 1789 metais Jekaterinos II valdymo laikais. Išorinė paskola – tarptautinis kreditas, gaunamas iš užsienio kreditorių. Tuo metu Rusijos imperatorius Vakarų šalių bankininkams (dažniausiai olandų) išduodavo išorinės paskolos obligacijas. Taip Rusija skolindavosi pinigų iš kitų šalių. Pirmąją išorinę paskolą sudarė septyni su puse milijono rublių. Šios obligacijos pagal tuometinę situaciją buvo labai didelių nominalų – penkių šimtų tūkstančių rublių. Taigi, šių obligacijų buvo mažai. Jeigu viena obligacija buvo 500 000 rublių nominalo, tai iš viso buvo išleista 15 obligacijų, ir jas įsigyti galėjo tikrai ne kiekvienas Europos bankas.

Dėl tos pačios priežasties XVIII–XIX amžiuje įvykdyti vidinę paskolą, t. y. pasiskolinti iš valstybėje veikusių bankų ar privačių asmenų Rusijoje, ilgą laiką nepavyko. Todėl buvo sukurta visiškai nauja ir patraukli *žaidimo* sistema, skatinanti skolintis šalies viduje.

Dar 1864 metais, kaip tik tada, kai Dostojevskis jau rengėsi rašyti romaną *Lošėjas*, Rusijos imperijoje pirmą kartą buvo įvykdyta vidinė *lošimo* paskola ir išleisti pirmieji lošimo bilietai. Rusų istoriko, ekonomikos reformų specialisto Jurijaus Golicino teigimu, jie taip buvo pavadinti „specialiai tam, kad būtų galima išvengti žodžio „obligacija“, kad tauta nesigąsdintų“¹⁸⁵ (Голицын 2016). Išleisti bilietai-obligacijos, kaip ir loterijos bilietai, turėjo savo numerį. Kiekvienas perkantysis galėjo tikėtis laimėti iki 200 000 rublių. Iš viso septintame dešimtmetyje buvo trys tokių bilietų leidimai. Tiesa, šių bilietų nominalai taip pat buvo gana dideli – po 100 rublių. Tam, kad ir turintys mažesnes pajamas žmonės galėtų dalyvauti „žaidime“, bankininkai pasiūlė savo „žaidimo“ sistemą: naujai įsteigti komerciniai bankai šiuos bilietus pirkdavo, o kiekvienas norintis galėjo teikti savo įnašą nors ir po vieną rublį ir tokiu būdu dalyvauti žaidime. Jeigu tas bilietas, į kurį

¹⁸⁵ «<...> специально, чтобы избежать слова «облигация», чтобы народ не пугался».

investavo asmuo, tapdavo laimingas, žmogus galėdavo laukti savo laimėjimo dalies priklausomai nuo savo įnašo.

Tokiu būdu pati Rusijos bankų sistema XIX amžiaus septintame dešimtmetyje tarsi įgijo lošimo, loterijos bruožų. Kiekvienas tikėjosi laimėti didžiulę sumą, kuri nepriklausė nei nuo įnašą atlikusio asmens pastangų, nei nuo to įnašo dydžio. Žmogui belikdavo tikėtis, kaip ir lošime ruletėje, kad jo bilietas taps „laimingas“. Rusijoje pinigai ir lošimas susitikdavo ne tik azartinį žaidimų namuose. Vidinės paskolos XVIII–XIX amžiuje organizavimo ypatumai rodo, kad pinigai tapo lošimo priemone ir organizuojamose loterijose šalies viduje.

Taigi, Antonida Tarasevičeva lošia ne vien iš banko bilietų, susijusių su baudžiatvies panaikinimo reforma. Ji užsienyje taip pat lošia iš to, iš ko ir savo šalies viduje, – iš vidaus paskolos lakštų. Taigi senelės lošimas romane formuoja dar vieną išorinę lošimo vykdymo sistemą.

Be kita ko, lošimas rulete, kaip ir kiti azartiniai lošimai, buvo uždrausti ir Rusijoje, ir Prancūzijoje. Žymaus rusų teisininko Anatolijaus Koni (Анатолий Федорович Кони [1844–1927]) atsiminimuose užsimenama, kad Rusijoje būta bandymų išlaikyti nelegalių lošimų namų veiklą butuose. Koni nagrinėjo bylas, susijusias su nelegalių lošimo namų veikla, už kurią buvo skiriamos didžiulės baudos. Iš jo nagrinėtų bylų medžiagos taip pat paaiškėja, kad, aptikus šios veiklos vykdymą butuose, buvo konfiskuojami visi išlošti pinigai ir daiktai¹⁸⁶. Tačiau uždraustas vaisius visada saldus ir noras lošti gindavo žmones į šalis, kuriose lošimo namai buvo legalūs.

Dostojevskio draugas baronas Nikolajus Vrangelis (Николай Егорович Врангель [1847–1923])¹⁸⁷, su kuriuo Dostojevskis susirašinėjo, atsiminimuose prisimena apie savo lošimą rulete keliaujant po užsienį: „Kartais aš savaitėmis neišeidavau iš savo kambario, <...> leisdavausi į visokius nuotykius arba pasiduodavau, negalėdamas savęs sukontroliuoti, žaidimui rulete. Lošimas pradėjo vis stipriau mane traukti. Būdavo, kad ir grįždavau į Peterburgą, bet vien tik tam, kad vėl išvykčiau į užsienį, po to vėl grįždavau ir vėl išvykdavau“¹⁸⁸ (Врангель 2003). Manytina, kad panašių

¹⁸⁶ Plačiau: Кони 1980.

¹⁸⁷ Vrangelis buvo žinomas ir kaip žymus komersantas, kolekcininkas, filosofijos mokslų daktaras. Jis taip pat vadovavo kelioms akcinėms bendrovėms.

¹⁸⁸ «Иногда я неделями не выходил из своей комнаты, <...> пускался в различные приключения или отдавался, не в состоянии контролировать себя, игре в рулетку. Игра все сильнее затягивала меня. В какой-то момент я

pasakojimų būtų galima rasti ir kitų Dostojevskio amžininkų atsiminimuose ir laiškuose. XIX amžiuje rusams išvyka į užsienį ir galimybė apsilankyti lošimų namuose prilygo ir pramogai, ir poilsiui. Beje, septintame dešimtmetyje Dostojevskis taip pat ne kartą vyko į užsienį gydytis „vandenimis“, bet kartu ir lošė. Tokiais pačiais sveikatinimosi tikslais į Ruletenburgą atvyko ir senelė.

Taigi, apžvelgę tekste aprašytą vidinį lošimą iš pinigų, prieiname prie išvados, kad toks lošimas, pradedant loterijos banko bilietais šalies viduje, kurioje uždrausti lošimų namai, ir baigiant lošimo scenomis Ruletenburge, leidžia dar kartą grįžti prie rusiško nacionalinio charakterio problemos. Dostojevskis kūriniuose, parašytuose po reformų, analizuoja paradoksalią rusiško mentaliteto esmę, kuri ir atsiskleidžia rusų žmogaus santykiuose su pinigais.

Dostojevskis tikėjo vykdomų reformų nauda. Jos, rašytojo nuomone, turėjo priartinti Rusiją prie Europos šalių daugeliu aspektų. Dar 1860 metais žurnale *Vremia* jis rašė apie tai, pabrėždamas, kad „rusiška idėja galbūt bus tų idėjų, kurias su tokiu atkaklumu, su tokia drąsa vysto Europa atskirose savo tautybėse, sinteze“¹⁸⁹ (PSS 18 1978, 37).

Bet greitai visiems tapo aiškūs Rusijos reformos rezultatai ir kad iš ėjimo link Europos nieko gero neįvyko. Lošimo pavidalu siūlomas Rusijos imperijos reformos modelis ir atspindi romane *Lošėjas*. Šalies viduje vyksta lošimas iš pinigų, jame gali dalyvauti kiekvienas, nesvarbu, kiek turi kapitalo.

Galbūt apie tai kalbėjo Astlėjus, atsisveikindamas su Aleksejumi: „Jūs turėjot šokių tokių gabumų, gyvą būdą, ir buvot žmogus nebjaurus; jūs net galėjot būti naudingas savo tėvynei, kuriai taip reikia žmonių, bet – jūs liksit čia, ir jūsų gyvenimas baigtas. Aš jūsų nekaltinu, visi rusai tokie arba linkę tokiais būti. Jei ne ruletė, tai kitas kuris dalykas, panašus į ją, išimtytys labai jau retos“ (236–237). Visos aukščiausios Aleksejaus Ivanovičiaus idėjos liko neįgyvendintos, viltys sudūžo nepriklausomai nuo stambaus jo užmojo ir įdėtų pastangų.

Senelė, kaip buvo minėta, pralošusi tiek daug turto ir grįžusi į Rusiją, stato cerkvę. Ši aplinkybė prieštarauja Volgino nuomonei, kad *Lošėjuje* nėra

возвращался в Петербург, но только для того, чтобы опять уехать за границу, потом опять возвращался и опять уезжал».

¹⁸⁹ «<что русская идея, может быть, будет синтезом всех тех идей, которые с таким упорством, с таким мужеством развивает Европа в отдельных своих национальностях; <...>».

religinės temos. Vis dėlto ji atskleidžiama būtent tuo senelės „rusiškosios babuškos“ personažo elgesiu: ji nori išpirkti savo kaltę melddamasi Dievui, tačiau supranta, kad pinigai neturi nieko bendro su Dievu, ir todėl priima lošimą kaip nuodėmę.

La baboulinka lošimas ne vien iš skirtingų valiutų, bet ir Rusijos imperijos bankų reformos rezultato, t. y. penkiaprocentinių banko bilietai bei vidinės paskolos lakštų-loterijos bilietai, patvirtina, kad išorinės ekonomikos veiksniai tekste gali būti suprantami kaip meninė priemonė, į kurią iki šiol nebuvo kreipiama dėmesio. Iš tiesų, romane *Lošėjas* ruletės žiedinę formą atkartoja ne vien romano struktūra, bet ir lošimas, kuriame pinigai cirkuliuoja ratu, nepalikdami lošimo stalo. Vieno personažo pinigai tęsia savo žaidimą kito personažo rankose.

Michel Foucault, svarstydamas apie literatūrinio komentaro reikšmę rašė, kad šiam „belieka, kad ir kokia metodologija naudojantis, *galiausiai* pasakyti tai, kas tyliai jau buvo pasakyta *ten*. Kad ir kaip stengiantis, neišvengiama paradokso čia pirmą kartą pasakyti tai, kas jau buvo pasakyta, ir be atvangos kartoti tai, kas niekad nebūvo ištarta“ (Foucault 1998, 18). Dostojevskio romane *Lošėjas* yra pasakyta daugiau, nei atrodo iš pirmo žvilgsnio. Iš esmės *Lošėjas* niekad nebuvo vertinamas kaip pasišaipymas iš socialinių ir ekonominių Rusijos imperijos realijų. Ir šiame uždame rate ne vien ruletės principu konstruojamas romano siužetas, bet ir parodoma pinigų kelionė. Romano protagonistas Aleksejus Ivanovičius savo atsiminimuose konstatuoja, kad „pinigai – tai viskas“¹⁹⁰, jis supranta, kad, turėdamas pinigų, jis pasieks aplinkinių pagarbą, tačiau pinigų kontroliuoti jis negali. Pinigai – tai savitas kūrinio veikėjas, kuris šiame romane niekur nedingsta ir yra visavertė kūrinio architektonikos dalis.

¹⁹⁰ Tai, kad pinigai – viskas, mano ir kitų Dostojevskio romanų personažai. Štai ką sako Gania Ivolginas romane *Idiotas*: „Štai šitą visą gimnastiką aš peršoksiu ir tiesiog nuo kapitalo pradėsiu; po penkiolikos metų žmonės sakys: „Antai Ivolginas, žydų karalius!“ Jūs man sakote, kad aš neoriginalus žmogus. Įsidėmėkite, mielas kunigaikšti, kad nieko nėra skaudesnio mūsų laikų ir mūsų padermės žmogui, kaip pasakyti jam, kad jis neoriginalus. <...> Kai susikrausiu pinigų, žinokite, būsiu didžiai originalus žmogus. Pinigas visų labiausiai dėl to yra niekšiškas ir nepakenčiamas, kad jis net talentų suteikia“ (Dostojevskis 2019, 151).

2.4 TARP EKONOMIKOS IR LITERATŪROS / METATEORINĖ PRIEIGA

«В чем же состоит ЕГО идея? Весь роман угадываем»¹⁹¹
*Iš Dostojevskio užrašų*¹⁹² (1874 m.)

Remiantis disertacijoje pristatyta Dostojevskio kūrybos ir ekonominių santykių tyrimų visuma, galima teigti, kad pinigai yra viena iš pagrindinių (jeigu ne esminė) skatinamųjų jėgų ne tik paties rašytojo, bet ir jo kurtų personažų gyvenime.

Catteau nuomone, pinigai (plačiąja prasme) Dostojevskio kūriniuose yra tam tikra žinių apie mūsų pačių socialinį ir net dvasinį gyvenimą kategorija. Tačiau „pirmiausia, mes turime išsiaiškinti skirtingus pinigų veidus Dostojevskio kūriniuose pabrėžiant pusiausvyrą tarp menininko ir novelisto pareiškimų ir tarp mąstytojo diatribės, kuris yra menininko produktas“¹⁹³ (Catteau 1989, 153).

Todėl šioje praktinėje disertacijos dalyje pasitelkdami metateorinę – paskutiniąją iš keturių amerikiečių naujosios ekonominės kritikos atstovų siūlomą ekonomikos terminų vartojimo literatūriniame tekste analizės prieigą – pamėginsime parodyti vienos ekonominės idėjos „veido“ transformacijos variantą Dostojevskio romane *Jaunuolis*.

Priešpaskutinis Dostojevskio romanas *Jaunuolis* pirmiausia sudomino tuo, kad beveik visuose tyrimuose ir enciklopedijose, kuriose pristatomas pagrindinis šio romano personažas – jaunuolis Arkadijus Dolgorukis, pabrėžiama jo idėja – „tapti Rotšildu“. Ši idėja tampa jo veiksmų sudedamąja dalimi ir pagrindine atribucija.

Tačiau literatūrologų moksliniuose darbuose nepavyko rasti šios idėjos analizės iš ekonominės perspektyvos, neteko susidurti ir su literatūriniais komentarais, kurie paaiškintų, kodėl personažo idėjai suteikiamas Rotšildo vardas, ar pateiktų išsamią analizę, kaip ši idėja susijusi su Rotšildu / Rotšildais.

¹⁹¹ „Kas glūdi JO idėjoje? Visą romaną spėliojama“.

¹⁹² PSS 16 1976, 175.

¹⁹³ “But first we need to define the different faces of money in Dostoyevsky’s work, stressing the imbalance between the statements of the artist and novelist and the diatribes of the thinker, who was a product of the artist“.

Atrodytų, kad Rotšildo pavardė Dostojevskio tekste naudojama tiesiog kaip priemonė pabrėžti didelio turto siekį, tačiau jau ne kartą įsitikinome, kad Dostojevskio kūriniuose nieko „tiesiog“ nebūna.

Be to, Dostojevskio kūrybos tyrėjų teigimu, romanas *Jaunuolis*, palyginti su ankstesniais rašytojo kūriniais, pasižymi didesniu ištyrimo laipsniu¹⁹⁴.

Įdomu tai, kad dažnai pamirštama, jog romanas *Jaunuolis* yra vadinamosios Dostojevskio *Penkiaknygės* dalis ir vienas iš svarbiausių rašytojo kūrinių. Esame linkę manyti, kad dostojevistikoje šis kūrinys vertinamas kaip nepavykęs Dostojevskio planas parašyti didelį romaną *Didžiojo nusidėjėlio gyvenimas* (*Жизнь великого грешника*). Tokio romano Dostojevskis taip ir neparašė, o literatūrologai, remdamiesi išlikusia didele dalimi rašytojo rankraščių, juodraščių¹⁹⁵, teigia, kad planuoto romano idėjos išsibarstė po jo kūrinius pradėdant nuo *Idioto* iki paskutinio romano *Broliai Karamazovai*.

Antra priežastis, kuri padiktavo metateorinės prieigos būdą romano *Jaunuolis* analizei, yra ta, kad ši „Rotšildo idėja“, įvardyta ir aiškinta pačioje romano pradžioje, tarytum pradingsta tolesniame veikėjo pasakojime. Arkadijaus idėja ištirpsta ir kitų personažų idėjose, ją užgožia lygiagrečios siužeto linijos.

Tai gana natūralu, nes *Jaunuolis* – didelis kūrinys, stebinantis temų ir siužeto linijų gausa. Beržaitės teigimu, „romane *Jaunuolis* vienos šeimos istorija, papasakota jaunuolio lūpomis, atskleidžia poreforminės Rusijos žmonių ieškojimus, lūkesčius, dramas ir nusivylimus, būdingus visai žmonijai“ (Beržaitė 1999). Todėl suvokti romano protagonisto idėjos svarbą visam romanui yra reikšminga ir reikalauja papildomo dėmesio.

Arkadijaus idėjos nestabilumas provokuoja klausimą, ar ji, pavadinta milijonieriaus pavarde, iš esmės susijusi su didelio kapitalo kaupimu, nes Arkadijus savo idėją romano pradžioje pateikia būtent tokia kontekste.

Šioje disertacijos dalyje keliamas tikslas ištirti pagrindinio romano personažo idėjos transformaciją ir išsiaiškinti, ar teisinga manyti, kad ji susijusi su pinigų kaupimu. Galima spėti, kad, išsiaiškinus romano protagonisto idėjos esmę, paaiškės, kokią vietą ekonominio ir finansinio

¹⁹⁴ Pakaktų paminėti, kad akademinio Dostojevskio raštų 16 tomas skirtas vien rašytojo pasiruošimo *Jaunuoliui* medžiagai, kurioje Rotšildo pavardė, siejant ją su romano protagonisto idėja, minima net 39 kartus. Plačiau: PSS 16, 1987.

¹⁹⁵ Raštų rinkinyje surinkti visi išlikę planuoto *Didžiojo nusidėjėlio gyvenimo* juodraščiai ir užrašai. Plačiau: PSS 9, 1974, 125–139.

pagrindo (ne)turinti personažo atribucinę idėją užima Dostojevskio kūrybos poetikoje.

2.4.1. Ekonomikos terminų vartojimas Dostojevskio kūryboje

Teorinėje disertacijos dalyje išsiaiškinome, kad ekonomikos terminai, vartojami literatūriniame tekste, yra pagrindiniai metateorinės prieigos analizės objektai. Derėtų paaiškinti, ką bendro turi Arkadijaus Dolgorukio idėja „tapti Rotšildu“ su ekonomikos terminais literatūriniame tekste, ir kodėl romano *Jaunuolis* protagonisto idėja šioje disertacijoje analizuojama būtent remiantis metateorine prieiga.

Iš ekonominės kritikos teoretikų svarstymų galima suprasti, kad metateorinė prieiga taikoma analizuojant ne vien termino „ekonomika“, bet ir kitų ekonominės prigimties metaforų (kaip terminų) naudojimą literatūriniuose ar literatūrologijos tekstuose. Tikslinga dar kartą priminti McCloskey nuomonę, kad ekonomikos mokslas paremtas vien metaforomis, palyginimais ir kitais susikurtais pavadinimais, kurie, savo ruožtu, taip pat yra naujosios ekonominės kritikos metateorijos objektas. Su ekonomikos mokslo metaforiškumu nesiginčija, rodos, nė vienas ekonomikos istorikas¹⁹⁶. Ekonomistai domisi ekonomikos terminų vartojimu literatūriniame tekste, o filologai, savo ruožtu, domisi šių terminų prigimtimi ir realizacija kalboje ir (ar) jų funkcija literatūriniame kūrinyje.

Analizuojamo Dostojevskio romano *Jaunuolis* protagonisto idėja „tapti Rotšildu“, be abejo, asocijuojasi su bankininkų Rotšildų dinastija, kuri, savo ruožtu, neatsiejama nuo ekonomikos ir finansų istorijos. Rotšildai buvo žymiausi ir turtingiausi bankininkai visoje Europoje. Šios šeimos palikuonys

¹⁹⁶ Būtų galima pamanyti, kad filologijos ir ekonomikos mokslų disciplinų atstovai siekia rasti atsakymą, kas pirmesnis, višta ar kiaušinis, t. y. ar pirmiausiai atsirado pats raštas, ar poreikis užrašyti žmogaus veiksmus. Pinigų apipavidalinimo ir įvardijimo prigimtis yra svarbi atribucijos ir vertės simbolio tema, kuri sieja abi mokslo šakas. Pinigai ir finansiniai santykiai nuolat buvo fiksuojami ir matomi tiek molinėse lentelėse, tiek monetose, tiek popieriuje. Harvardo universiteto istorikas Niall Ferguson teigia, kad „be abejo, sidabro žiedai, luitai ar lakštai, o ir grūdai buvo naudojami kaip pinigai, tačiau molinės lentelės buvo tokios pat svarbios, o galbūt dar svarbesnės. Labai daug jų išliko ir primena, kad žmonės pirmą kartą pradėjo užrašinėti savo veiklą ne tam, kad rašytų istoriją, poeziją ar filosofiją, o verslo tikslais“ (Ferguson, 2011, 35).

plėtoja savo veiklą visame pasaulyje iki šių dienų¹⁹⁷. Arkadijaus Dolgorukio idėja, gavusi šios šeimos atstovo pavadinimą, bent jau romano pradžioje traktuojama kaip idėja „tapti turtingu“. Tai leidžia vertinti ją kaip tam tikrą tropą, vadinamą antonomazija, nes Rotšildo pavardė siejama su bendra turto kaupimo idėja. Todėl šioje disertacijoje Arkadijaus Dolgorukio idėja „tapti Rotšildu“ vertinama kaip ekonomiškai pagrįstas tropas, kurį tikslinga išanalizuoti ir vertinti kaip ekonominę metaforą literatūriniame tekste.

Žinoma, Dostojevskio kūriniuose ir taip pakanka ekonomikos terminų, kurių vartojimo grožiniame tekste tikslingumą ir tikslumą būtų galima išsiaiškinti ir jį pristatyti, nes panašaus pobūdžio tyrimų taip pat nėra atlikta. Bet ar tai būtų tikslinga?

Disertacijoje pateikiami Dostojevskio kūrinių ekonominio perskaitymo variantai gali tik patvirtinti, kad šio rašytojo kūriniuose betikslių ir (ar) neinformatyvių piniginių santykių scenų, pinigų kiekio paminėjimo ar pasvarstymų finansinėmis temomis nėra. Ekonominiai elementai rašytojo tekstuose visada ką nors simbolizuoja ir yra įsitvirtinę bendroje kūrinių struktūroje. Savo teiginiui pagrįsti pasitelksime Dostojevskio romanuose įvardijamų įvairiausių ekonominių situacijų ir skirtingų valiutų pavadinimų vartojimo pavyzdžius.

Romane *Vargo žmonės*, kaip jau buvo parodyta pirmajame šios disertacijos praktinės dalies poskyryje, personažų buities daiktų kainos yra įvardijamos konkrečiomis to meto valiutomis (kapeikomis, asignacijomis ir sidabriniais rubliais). Personažai dėl jų socialinio statuso nuolat kalba apie buities daiktų kainas ir būdus, kaip pagerinti savo materialinę padėtį. Kainos už buto nuomą, smulkias prekes ir dovanas įvardijamos laikantis visų to laikotarpio normų ir atitinka realybę¹⁹⁸.

Štai romane *Pažemintieji ir nuskriaustieji* (*Униженные и оскорбленные* 1861 m.), palyginti su *Vargo žmonėmis*, ekonomikos terminų ar valiutų pavadinimų yra kur kas mažiau. Skaitant romaną *Pažemintieji ir nuskriaustieji* susidaro įspūdis, kad tam tikrų prekių kainos už butą ar drabužius įvardijamos gana aptakiai. Ekonominių santykių apraiškų šiame romane mažai, nes Dostojevskis romaną rašė tik ką grįžęs iš tremties ir galbūt jam dar galėjo būti gana keblu susigaudyti sostinės kainose. Iš to, kas

¹⁹⁷ Plačiau: The Rothschild Archive.

¹⁹⁸ Istoriniuose tyrimuose galima trasti informacijos apie kainas ir gaunamus darbo užmokesčius skirtingu laikotarpiu ir didžiuosiuose Rusijos imperijos miestuose, ir provincijoje. Plačiau apie to meto kainas, atlyginimus, paslaugas ir buitį: Зайончковский 1978.

pristatoma šioje disertacijoje, matyti, kad vėlesniuose Dostojevskio kūrinuose galima pastebėti tam tikrą „finansinę tvarką“, tad disertacijos aktuali aspektu *Pažemintieji ir nuskriaustieji* tampa savita išimtimi „Dostojevskiadoje“.

Nusikaltimas ir baismė (Преступление и наказание 1866) – romanas, kuriame įvardijamos labai tikslios kainos konkrečiomis valiutomis už įvairius buitines daiktus: laikrodžius, drabužius, gėrimus ir kita. Razumichinas skaičiuoja pinigus ne vien tiksliais sumomis rubliais ir kapeikomis, bet ir grivnomis: „Še tau, visų pirma treji marškiniai, drobiniai, bet su madinga apykakle... Na, tai va: aštuonios grivnos kepurė, du rubliai dvidešimt penkios visos kitas apdaras, iš viso trys rubliai penkios kapeikos; rublis penkiasdešimt batai, užtat labai jau geri, – iš viso keturi rubliai penkiasdešimt penkios kapeikos, ir penki rubliai visi skalbiniai, – urmu sulygome, – iš viso devyni rubliai penkiasdešimt penkios kapeikos“ (Dostojevskis 2000, 136–137).

Pateiktoje citatoje matyti, kad personažas skaičiuoja daiktų vertę grivnomis, kurios nebuvo oficialus Rusijos imperijos piniginis vienetas, bet taip tuo metu buvo vadinama dešimties kapeikų moneta. Romane taip pat minimi kreditiniai bilietai ir sidabriniai rubliai, kurie cirkuliavo XIX valiutinėje Rusijos imperijos sistemoje.

Romano *Lošėjas* vidinės ir išorinės ekonomikos analizėje pateiktos išvados leidžia teigti, kad Dostojevskis ne tik žinojo savo šalies ekonomines reformas ir jų įgyvendinimo padarinius, bet ir puikiai išmanė Europos šalių monetarinę sistemą, ką tiksliai ir struktūriškai tikslingai užfiksavo savo romane.

Tam tikrų konkrečių sumų pavadinimų vartojimas tęsiamas ir romane *Idiotas* (1868–1869). Kaip žinome iš romano siužeto, noras turėti pinigų yra užvaldęs daugelį šio romano personažų. *Idiote* matome pačios didžiausios sumos visoje „Dostojevskiadoje“ – 100 000 rublių sumos likimą, kuris prikausto visų romano veikėjų dėmesį. Šiame romane, palyginti su kitais Dostojevskio kūriniais, personažai nevengia pokalbių ekonominėmis temomis, pavyzdžiui, „<...> aš jus visus klausiu dabar, visus ateistus: kaip jūs išgelbėsite pasaulį ir kur jam normalų kelią surasite, – jūs, mokslo, pramonės, asociacijų, darbo užmokesčio žmonės ir t. t.? Kuo? Kreditu? Kas yra kreditas? Kur jus nuves kreditas?

– Bet įdomu čia pas jus! – pastebėjo Jevgenijus Pavlovičius.

– O mano nuomone, kas tokiais klausimais nesidomi, tas yra aukštos visuomenės dykaduonis!“ (Dostojevskis 2003, 412).

Be to, *Idioto* personažai savo pokalbiuose mini žymių Europos ekonomistų Tomo Maltuso (*Thomas Robert Malthus* [1766–1834]) ir Pjero-Žozefo Prudono (*Pierre-Joseph Proudhon* [1809–1865]) pavardes, diskutuoja ir vertina jų idėjas. Štai keletas citatų: „<...> jau buvo Maltus, žmonijos bičiulis. Tačiau žmonijos bičiulis, kurio moralinis pagrindas netvirtas, yra žmonijos žmogėdra, nekalbant jau apie tai, kad jis tuščiagarbis; juk įžeiskite kuriam nors iš šių nesuskaitomų žmonijos bičiulių tuščią garbę, ir jis dėl smulkaus keršto tučtuojau bus pasiryžęs padegti pasaulį iš visų keturių šonų <...>“ (*Ibid.*, 414) arba „<...> aš tik norėjau pažymėti, kad nuo šito galima tiesiog persukti į jėgos teisę, tai yra į pavienio kumščio teisę ir asmeninio įnorio teisę, kaip, berods, labai dažnai yra baigęsi pasaulyje. Juk priėjo Prudonas jėgos teisę“ (*Ibid.*, 325). Tokios personažų pokalbių detalės leidžia manyti, kad romane *Idiotas*, kaip ir *Lošėje*, užfiksuotos ekonominės realijos išryškina keliamą piniginę problemą kūrinyje.

Tiesa, romanas *Demonai* (*Бесы* 1871–1872) nustebino, nes jame gana mažai dėmesio skiriama ekonominiams klausimams: kelis kartus minimi palikimai, pajamos, aukos, keletą kartų įvardijamos sumos už bilietus į pokylį ir pan. Tačiau susidaro įspūdis, kad tekste tai neturi didesnės reikšmės, ir netgi tikslingai ieškant ekonominių elementų romane sunku įžiūrėti šių finansinių „nuotrupų“ ryšį su bendra kūrinio tematika. *Demonų* personažai nelinkę kalbėti ekonominėmis temomis, nors būtent šis Dostojevskio romanas pagarsėjo dėl jo akivaizdžios socialinės revoliucijos problematikos. Vis dėlto romane *Demonai*, kuriame paradoksaliai mažiausiai plėtojama socialinė ir ekonominė tema, randame pačią turtingiausią Dostojevskio personažę Lizavetą Tušiną, kurios kapitalą, kaip minima tekste, sudaro daugiau nei du šimtus tūkstančių rublių vien pinigais (be sodybų ir kitų jos turimų turtų). Toks didžiulis kapitalas galėtų turėti įtakos jos gyvenimui (primename, kad jeigu ji neturėtų pinigų, galbūt nebūtų patraukusi Stavrogino dėmesio). Tačiau romane ši informacija apie Lizavetos turimus turtus tik paminima: ji jais niekaip nesinaudoja, apie juos nekalba, jos turtas pristatomas kaip faktinė medžiaga. Todėl iš esmės tai, kad kūrinyje nėra būdingo Dostojevskiui tam tikro socialinio gyvenimo paveikslas, nereiškia, kad į tai nereikia reaguoti: Lizaveta žūsta, kaip ir kiti personažai, neatsižvelgiant į jų socialinį statusą ir materialinę padėtį¹⁹⁹.

¹⁹⁹ Dostojevskis, rašydamas šį romaną tikslingai traukia dėmesį į visai kitas idėjas, į bendrą revoliucijos prigimtį, kurioje pinigai nėra svarbiausi. Dostojevskio

Prieš analizuojant romano *Jaunuolis* protagonisto idėją privalu paminėti ir tai, kad šiame tekste minimos ir kitos ekonominės situacijos realijos. Pavyzdžiui, kai jaunuolis sužino apie savo sesers nėštumą, afekto būsenos meta pinigus sesers mylimajam: „Ir aš sviedžiau į jį tą pakelį *šimtinių* (kursyvas mano – I. K.), kurį buvau pasilikęs sau įsikurti“²⁰⁰ (359). Originalo tekste šimtinės – pakelis vaivorykštinių (rus. *пачка радужных*). Jaunuolis šiuo atveju žinojo, kiek tame pakelyje pinigų („Aš žinau, kiek šitame šimtinių pakelyje – tūkstantis rublių, štai!“ (358)), tačiau kitu atveju vaivorykštinis pakelis gali būti suprantamas kaip būdas skirtingų kupiūrų komplektui pavadinti, nes kiekviena Rusijos imperijos rublių kupiūra turėjo savo spalvą: 1 rublio kupiūra – geltonos, 5 – žydros, 10 – raudonos spalvos ir t. t.²⁰¹. Taigi, šiame romane, kaip ir *Lošėjuje*, būtų galima aktualizuoti piniginių vienetų pavadinimų vertimo į lietuvių kalbą problemą, susijusią su galimai paslėptais tam tikrais siužeto vingiais²⁰².

Paskutiniame romane *Broliai Karamazovai* (1879–1880) šalia įprastos Dostojevskio tekstuose vartojamos ekonominės terminijos atsiranda dar keli pinigų pavadinimai: gryniesi pinigai ir banknotai. Gryniesi pinigai (rus. *чистые деньги*) suprantami kaip sidabrinės rublių monetos, o banknotai (rus. *кредитки*) – kreditinių bilietų mažijsinė forma. Romano vertime į lietuvių kalbą pasirinktas tinkamas kreditinių bilietų vertimas banknotais, nes, kaip jau minėjome, 1843 metais popieriniai rubliai asignacijomis buvo pakeisti į kreditinius bilietus.

Be to, *Broliuose Karamazovuose* ponja Chochlakova mąsto apie infliaciją: „Dabar geležinkelių amžius, Dmitrijau Fiodorovičiau. Jūs išgarsėsite, be jūsų negalės apsieiti finansų ministerija, kuriai dabar trūksta žmonių. Mūsų popierinio rublio kritimas neduoda man ramiai miegoti, Dmitrijau Fiodorovičiau, iš šitos pusės manęs žmonės beveik nepažįsta...“

revoliucijos versijoje aktualiausi moraliniai veiksniai, kurie nėra susijusę su materialine gerove.

²⁰⁰ Čia ir toliau šioje disertacijos dalyje cituojamas romano tekstas pagal F. Dostojevskį. *Jaunuolis*. Vilnius: Margi raštai, 2009.

²⁰¹ Ir tik kiek vėliau, 1889 metais, į apyvartą buvo išleista 100 rublių vaivorykštės spalvų kupiūra, žr. pav. [žiūrėta 2018 m. vasario 24 d.]. Prieiga per internetą: <http://s002.radikal.ru/i197/1105/00/c2477609319a.jpg>.

²⁰² Panašaus pobūdžio pastebėjimai nėra vertinami kaip vertėjų nekompetencija. Visgi privalu akcentuoti galimą ekonominių realijų svarbą tekste, parašytame prieš beveik šimtą penkiasdešimt metų. Vertimo problema nėra šios disertacijos objektas, tačiau tos teksto vietos, į kurias atkreipiamas dėmesys, tik aktualizuoja šio tyrimo svarbą.

(Dostojevskis 2008, 104). Chochlakovos svarstymai vertintini kaip teikiami laiku, nes romano veiksmas vyksta 1866 metais, kaip tik tuo metu, kai Rusijos imperijoje vyko stipri infliacija, susijusi su popierinių rublių nuvertėjimu. Tuo metu popierinio rublio vertė krito 35 proc., palyginti su sidabrinio rubliu, tai paaiškina romano personažės susirūpinimą.

Ir vien ši trumpa romanų apžvalga leidžia teigti, kad Dostojevskio ekonomikos terminų vartojimu grožiniame tekste galime pasikliauti. Ekonomikos terminai Dostojevskio grožinėje kūryboje vartojami pagal jų apibrėžimą, terminų vartojimas yra tikslingas, personažai diskutuoja aktualiomis to meto ekonominėmis temomis. Dostojevskis visada domėjosi ekonominiu šalies gyvenimu. Kaip jau minėjome, Petraševskio būrelio laikais jis dalyvaudavo diskusijose apie šalies socialinę ir ekonominę gyvenimą, bendravo su ekonomistais, o būdamas tremtyje prašė brolio atsiųsti jam knygų ekonomikos tema. Viename iš 1854 metų laiškų Dostojevskis rašė: „Bet štai kas reikalinga: man reikia (labai reikia) senovės istorikų (išverstų prancūziškai) ir naujų, ekonomistų ir cerkvės tėvų. Išrink pigiausius ir kompaktiškiausius leidimus. Atsiųsk nedelsiant“²⁰³ (PSS 28(1) 1985, 171–172).

Paskutiniuoju savo gyvenimo dešimtmečiu, leisdamas *Rašytojo dienraštį*, Dostojevskis taip pat nevengė rašyti apie socialinius ir ekonominius įvykius²⁰⁴. Sunku išskirti tam tikrus Dostojevskio publicistikos straipsnius, kuriuose jis būtų rašęs išskirtinai apie ekonominę šalies ar pasaulio situaciją. Jo mintys išsibarsčiusios po daugelį su ekonomika ar socialiniais klausimais susijusių straipsnių, kas tik dar kartą patvirtina, kad rašytojas nuosekliai domėjosi ekonomika, ir ji, kaip ir kitos sritys, jį domino nuolatos²⁰⁵. Todėl ekonomistai, tikriausiai, neturėtų priekaištauti Dostojevskiui dėl netinkamo ekonomikos terminų vartojimo. O filologus domina tų terminų galima reikšmė literatūriniame kūrinyje ir kaip šios žinios apibūdina vieną ar kitą personažą.

²⁰³ «Но вот что необходимо: мне надо (крайне нужно) историков древних (во французск<ом> переводе) и новых, экономистов и отцов церкви. Выбирай дешевле и компактные издания. Пришли немедленно».

²⁰⁴ Išsamiau Dostojevskio požiūrį į ekonomiką tyrė V. Rozanovas. Plačiau: (Розанов 1905).

²⁰⁵ Pavyzdžiui, Мечты и грезы In Дневник писателя, 1873; Мечты о Европе In Дневник писателя, 1876; Объяснительное слово по поводу печатаемой ниже речи о Пушкине In Дневник писателя, 1880.

Kad ir kokią mainų formą ar su ekonomika susijusį įvykį matome Dostojevskio kūryboje, kokiomis tiksliai kupiūromis disponuoja literatūriniai personažai, kaip jie vertina ekonominę situaciją ir kokias kalbines priemones pasitelkia šioms situacijoms nusakyti, kaip tvarko savo finansus ir kaip personažai įvardija tam tikrus ekonominius objektus – visa tai yra šios metateorinės prieigos analizės objektas.

Nors Dostojevskio terminija kūriniuose gana aiški ir neproblemiška, vieninteliame romane *Jaunuolis* matome metaforizuotą, iš pirmo žvilgsnio ekonomiškai pagrįstą pagrindinio personažo idėją – „tapti Rotšildu“, kurios „ekonomiškumu“ visgi esame linkę abejoti. Todėl jaunuolio idėja ir tapo šio tyrimo objektu taikant metateorinę ekonominės kritikos prieigą.

Nereikėtų pamiršti disertacijos tyrimo lauko, t. y. Fiodoro Dostojevskio kūrybos XIX amžiaus rusų literatūros tradicijų kontekste. Jis *a priori* neleidžia mums abejoti tiek ekonominės, tiek kitų sričių terminijos tikslumu rašytojo kūriniuose. Ne veltui Gronas, pristatydamas naująją ekonominę kritiką žurnale *Novoje literaturnoje obozrenije*, net nepaminėjo metateorinės prieigos kaip atskiro analizės būdo ir automatiškai priskyrė ją teksto skaitymui *tarp ekonomikos ir literatūros*. Iš tiesų, XIX amžiaus rusų literatūros klasikai (Nekrasovas, Tolstojus, Dostojevskis, Gončiarovas) tapo pirmaisiais ekonomikos grožiniame tekste nagrinėjančių literatūrologų tyrimo objektais. Realizmo epochos literatūrinuose kūriniuose matomi objektai ir įvykiai vaizduoja realų gyvenimą. Manytina, jeigu ekonominės kritikos analizė būtų pradėta taikyti analizuojant rusų simbolizmo, futurizmo ar posmodernizmo epochų kūrinius, metateorinė prieiga būtų ryškiai išsiskirianti ir traktuotina kaip gerokai produktyvesnė. Tačiau rusų literatūros klasikoje šių probleminių klausimų paieškos, reikia manyti, bus gana bergždžios. Tad Gronasui ir nebuvo prasmės ekonomikos terminų vartojimo išskirti kaip atskiro literatūrinio teksto analizės būdo.

Ekonomikos terminų vartojimo Dostojevskio romanuose pristatymas šiame tyrime buvo reikalingas tam, kad būtų galima užtikrintai teigti, jog Dostojevskio tekstuose ekonomikos terminai – realūs ir neiškraipomi, o jų nebuvimas arba specifinis vartojimas grožiniame tekste – literatūrinio kūrinio fonas arba / ir meninė priemonė.

Todėl, atsižvelgdami į šio poskyrio tyrimo objektą, idėjos „tapti Rotšildu“ analizę matome *tarp literatūros ir ekonomikos*, siekdami išsiaiškinti, kiek „ekonomikos“ yra literatūrinėje *Jaunuolio* idėjoje.

2.4.2. Idėjos „tapti Rotšildu“ evoliucija

Pagrindinį Dostojevskio romano personažą – jaunuolį Arkadijų Dolgorukį – literatūrologai analizuoja remdamiesi jo atribucine idėja „tapti Rotšildu“ ir vertindami ją ekonomiškai, t. y. kaip Arkadijaus siekį tapti tokiam pat turtingam kaip Rotšildas. Dostojevistas Borisas Christa Arkadijaus Dolgorukio idėją traktuoja kaip vieną iš nedaugelio Dostojevskio kūrybos pavyzdžių, kai personažui romane suteikiama galimybė įgyti pinigų legaliai – taupant. Literatūrologas atkreipia dėmesį į tai, kad nors tame pačiame tekste yra ir kitas, tačiau nelegalus būdas, kuriuo personažas taip pat gali nuosekliai naudotis – azartiniai lošimai, romano protagonistas pasirenka netradicinį Dostojevskio personažui taupymo būdą. Taigi, jaunuolio idėją tyrėjas vertina kaip pinigų kaupimo siekį.

Močiulskis, savo ruožtu, romane pabrėžia tai, kad *Jaunuolyje* yra du protagonistai: Versilovas ir jo sūnus – Arkadijus Dolgorukis. Todėl romane dominuoja dvi svarbiausios jų vystomos idėjos: „viena – „didžiadvasiška“, kita – savimyliška: viena iš jų apglėbia visą žmoniją ir įkvepia ją nenugalimam „žūtbūt“ gėrio siekiui, kita užsidariusi savo išdidžioje vienatvėje, turtuose ir valdžioje“²⁰⁶ (Мочульский 1995, 468). Tad Močiulskis jaunuolio idėją vertina kaip jo egoistinį siekį ir taip pat ją sieja su noru tapti turtingam.

2007 metais Ku Bon Ilis (Maskvos valstybinis M. V. Lomonosovo universitetas, Rusija) apgynė disertaciją tema *F. M. Dostojevskio Jaunuolis: pagrindinio herojaus moralinė pozicija / Роман Ф. М. Достоевского «Подросток»: нравственная позиция главного героя*, kurioje Arkadijaus Dolgorukio tapimo Rotšildu idėja neatsiejama nuo jo bendros asmenybės raidos. Mokslininkas atkreipė dėmesį į personažo idėjos evoliuciją, tačiau ją susiejo su personažo moralinių įsitikinimų kaita: „Rotšildo idėjos vystymosi tikslas yra jaunuolio apsisprendimas jo „atsitiktinėje“ padėtyje“²⁰⁷ (Ку Бон Иль 2007). Ku Bon Ilio teigimu, Rotšildo idėja romane pereina net keletą fazių: romano pradžioje ji jaunuoliui susijusi su galimybe išaukštinti save tarp žmonių, vėliau – su būdu pasiekti absoliučią asmenybės laisvę,

²⁰⁶ «две воплощенные ими идеи: одна «великодушная», другая – себялюбивая: одна обнимает все человечество и вдохновляет его на неустанное стремление к добру «во что бы то ни стало», другая замыкается в горделивом уединении, в богатстве и власти».

²⁰⁷ «Целью развития «идеи Ротшильда» является самоопределение Подростка в его «случайном» положении».

patenkinti savo išdidumą, galiausiai, idėja suprantama kaip kompensacija už pažeminimo kupinus vaikystės metus. Nesunku nuspėti, kad ši Ku Bon Ilio disertacijoje pateikiama išvada – dar vienas Catteau pinigų reikšmės Dostojevskio kūryboje apibrėžimo variantas (primename, kad, mokslininko teigimu, pinigai Dostojevskio tekste – laisvės siekimo, troškimų numalšinimo arba sulyginimo būdas). Tad aptarta disertacija tapo svariu argumentu, teigiant, kad minėtos pinigų reikšmės-aksiomos galioja ir visoje dostojevistikoje, ir vieno personažo charakteristikoje.

Taip pat pasirodė tikslingas disertacijos autoriaus sprendimas palyginti jaunuolio idėją su kitų Dostojevskio personažų – Raskolnikovo iš romano *Nusikaltimas ir bausmė* ir Kirilovo iš *Demonų* – idėjomis. Pristatęs minėtų personažų idėjinį turinį, Ku Bon Iliis daro išvadą, kad šiuos personažus vienija vienas bendras idėjinis vektorius – laisvės, kurioje viešpatauja jų despotiška valia, siekimas. Tačiau, disertacijos autoriaus teigimu, Arkadijaus Dolgorukio idėja skiriasi nuo kitų minėtų Dostojevskio personažų idėjų, nes yra nebrandi, ir tik dėl šios priežasties Arkadijaus idėja turi galimybę vystytis toliau²⁰⁸. Ši išvada išties organiška ir neprieštarauja bendrai nusistovėjusiai dostojevistikoje išvadai, kad personažo pinigų poreikis yra tik priemonė nematerialiems tikslams pasiekti.

Siekiant išsiaiškinti metaforos „tapti Rotšildu“ ekonomines ištakas Dostojevskio kūryboje, privalu ne tik suprasti, ar Arkadijaus idėja „tapti Rotšildu“ yra pagrįsta ekonomiškai, bet ir ištirti jos reikšmę bendrame Dostojevskio kūrybos kontekste. Reikia pabrėžti, kad šioje analizėje kreipiamas dėmesys tik į tas teksto vietas, kuriose Arkadijus pats įvardija savo idėją kaip siekį „tapti Rotšildu“²⁰⁹.

Tikslus idėjos „tapti Rotšildu“ paaiškinimas, kokį atsimena skaitytojai, pateikiamas tik pirmojo romano skyriaus penktojoje dalyje. Toliau romane

²⁰⁸ Plačiau: Ку Бон Иль, 2007.

²⁰⁹ Dar pasakojimo pradžioje jaunuolis, prieš suteikdamas savo idėjai pavadinimą (pavartojant tikrinį daiktavardį), ją vadina „kampu“ (69) (įdomu, kad toks buvo ir Pogrindžio paradoksalisto siekis) arba „į Ameriką, pas save, pas save patį“. Plačiau apie Amerikos lokuso ryšį su pinigais: (Бержайте 2007, 21–40). Atkreiptinas dėmesys, kad Arkadijus savo idėjai nusakyti pasitelkia ir kitų vietų, kurioms būdinga izoliacijos reikšmė, pavadinimus, pavyzdžiui, „tvirtovė“, „kiautas“: „Taip, mano „idėja“ – tai ta tvirtovė, kurioje aš visados ir visokiais atvejais galiu pasislėpti nuo visų žmonių, nors ir kaip elgeta, miręs garlaivyje!“ (113); „Bet kai tik pamatysiu, kad tas žingsnis, nors mažas ir sąlyginis, bent kiek atitolina mane nuo to, kas svarbiausia, tuoj pat nutrauksiu ryšius su jais, mesiu viską ir užsidarysiu savame kiaute. Kaip tiktai kiaute!“ (21).

šios Rotšildo idėjos aiškinimų neberandame, todėl trumpai priminsime, kaip ją pateikia Arkadijus Dolgorukis:

„Mano idėja – tapti Rotšildu. Skaitytojui siūlau būti ramiam ir rimtam.

Kartoju: mano idėja – tapti Rotšildu tapti tokiu pat turtingu kaip Rotšildas; ne šiaip sau turtingu, o būtent kaip Rotšildas. Kodėl, kam kurių gi tikslų siekiu, apie tai bus vėliau. Pirma tik įrodysiu, kad mano tikslo pasiekimas yra matematiškai užtikrintas.

Viskas labai paprasta, visa paslaptis dvejuose žodžiuose: *atkaklumas* ir *ištvermė*“ (97).

Arkadijus iškart stoja į gynybinę poziciją: „Girdėjome, – pasakys man, – ne naujiena. Kiekvienas fateris Vokietijoje kartoja tai savo vaikams, o jūsų Rotšildas (tai yra velionis Džeimsas Rotšildas, paryžietis, aš apie jį kalbu) buvo tik vienas, o faterių milijonai“ (*Ibid.*). Tačiau jaunuolis vis vien linkęs laikytis savo pozicijos ir pasidalija savo svarstymais toliau: „Visos religijos ir visos pasaulio moralės sako vieną: „Reikia mylėti dorybę ir vengti ydų.“ <..> Nagi, padarykite ką nors dorybingo ir išvenkite nors vienos savo ydos, pamėginkite – ką? Taip ir čia“. Todėl, jo nuomone, fateriai neteisūs, ir Rotšildas yra vienas, ir „fateriai visiškai ne tą mintį kartoja“ (*Ibid.*).

Arkadijus prisimena kelias jo girdėtas istorijas, kai elgetų rūbuose po jų mirties būdavo randamos didelės pinigų sumos: „Iš to tiesiog kyla dvi išvados: pirma – *atkaklumas*, taupant netgi po kapeiką, ilgainiui duoda milžiniškus turtus (laikas čia neturi jokios reikšmės), ir antra – kad pati paprasčiausia pelnytos forma matematiškai užtikrina pasisėkimą, tik reikia būti *ištvermingam*“ (98).

Toliau jaunuolis papasakoja apie sau iškeltus išbandymus ir apie tai, kaip jis tikrino savo paties tinkamumą „idėjai“ įvykdyti. Jis atsisakė maisto (valgė vien duoną su vandeniu) ir taupė pinigus: „Šių dviejų mėginimų rezultatas man buvo be galo didelis: aš tikrai patyriau, kad galiu taip norėti, jog pasieksiu savo tikslą, o tatai, kartoju, – visa „mano idėja“, toliau – tik mažmožiai“ (100). Arkadijus taip pat paaiškina, kad privalo būti laisvas, „na, tai štai aš – nukritęs iš dangaus, bet visiškai laisvas, nuo nieko nepriklausau, esu sveikas ir turiu kišenėje paslėptus šimtą rublių pirmam apyvartos kapitalui. <...> apskritai kalbant, pradėti įgyvendinti „idėją“ aš buvau nutaręs būtinai vienas“ (*Ibid.*).

Arkadijus nusprendžia, kad taupys ir drabužius, turės tik dvi eilutes – kasdienę ir išeiginę, kurias kasdien valys, kad jos galėtų jam ilgiau tarnauti. Be to, jaunuolis pasidalija avalynės, kad ši taip pat ilgiau tarnautų, priežiūros patarimais: „koją statyti reikia apdairiai, iškart visu padu, kuo rečiau išklypti

į šonus. <...> Šiuo būdu batai avimi vidutiniškai trečdaliu ilgiau. Patyrimas dviejų metų“ (103).

Jaunuolis pasakoja, kad lankydavosi varžytinėse, išpardavimuose, pirkdavo daiktus ir perparduodavo juos brangiau, „<...> svarbiausia mano taisyklė bus – niekuo nerizikuoti, ir antra – būtinai kasdien pelnyti nors kiek daugiau už minimumą, kurį išleisdavau pragyvenimui, kad nė vieną dieną nenutrūktų kapitalo kaupimas“ (*Ibid.*). Arkadijus svarsto, negi jis blogesnis už elgetą ir kad jam turi pavykti sutaupyti, o jeigu jam ir nepavyks, mąsto jaunuolis, vis vien jis imasi šios idėjos, nes tokia jo valia: „Gal kas pasakys, kad čia nėra jokios „idėjos“ ir ničnieko naujo. O aš pasakysiu, ir jau paskutinį kartą, kad čia aibė idėjų ir be galo daug naujo“ (106).

Taigi, romano pradžioje Arkadijus aiškiausiai nupasakoja savo idėją tapti Rotšildu ir siekį sukaupti kapitalą. Toliau romano tekste jo idėja vis mažiau prisimenama, o jeigu jaunuolis ir pamini ją, tai tiktai tam, lyg pats sau norėtų įrodyti, kad ji vis dar validi jo priimamuose sprendimuose.

Arkadijus, beaiškindamas savo idėją, patikslina, kuriuo iš Rotšildų giminės jis nori tapti – paryžiečiu Džeimsu Rotšildu. Džeimsas Rotšildas (*James Mayer de Rothschild* [1792–1868] – prancūzų bankininkas, kuris glaudžiai bendradarbiavo su Prancūzijos vyriausybe, buvo ministrų ir karalių patarėju²¹⁰. Iš esmės Džeimsas Rotšildas, kaip ir kiti jo broliai, vadovavo didžiausiems Europos bankams. Tad kodėl būtent apie šį Rotšildą kalba jaunuolis ir kodėl nori tapatintis būtent su juo?

Rusų literatūros istorijoje Džeimsas Rotšildas, rodos, labiausiai siejamas su kitu rusų rašytoju Aleksandru Gercenu (*Александр Герцен* [1812–1879]) ir jo šeimine istorija²¹¹. Rotšildas padėjo Gercenui išgryninti valstybinius lakštus ir nuimti areštą nuo jo motinos namo, kurį dėl Gerceno politinių pažiūrų areštavo imperatorius Nikolajus I. Veikale *Praeitis ir godos* (*Былое и думы*, 1866) Gercenas visą skyrių pavadino *Imperatorius Džeimsas Rotšildas ir bankininkas Nikolajus Romanovas* / *Император Джеймс Ротшильд и банкир Николай Романов*. Jame Rotšildas pavadinamas „Judėjos karaliumi“, taip pat parodoma Džeimso Rotšildo galia, kuriai net Rusijos imperatorius privalėjo paklusti²¹².

²¹⁰ Plačiau: The Rothschild Archive.

²¹¹ Plačiau: Offord 2006.

²¹² Gercenas pasakoja apie Rotšildo pagalbą: „Aš susipažinau su Rotšildu ir jam pasiūliau man iškeisti dvi Maskvos taupomosios kasos obligacijas“ (146). Rotšildas jas iškeitęs, tačiau pats panorėjęs jas išgryninti iš Rusijos imperijos gavo atsisakymą tai padaryti. „<...> nors obligacijos jokių abejonių nekelia, ir Rotšildo ieškinys

Kultūrologo Levo Berdnikovo straipsnyje „*Vargeta milijonierius*“. *Rotšildas rusų kultūros veidrodyje* / «Миллионщик бедный». Ротшильд в зеркале русской культуры pristatomas ir bendras Rotšildų vertinimo kontekstas XIX amžiaus Rusijoje, ir bankininkų giminės konotacijos literatūrinuose kūriniuose. Berdnikovo teigimu, XIX amžiaus viduryje įsivyravo „judėjų identifikacija per palūkininkavimą ir bankų verslą (o Rotšildas buvo būtent „palūkininkų karaliumi“), tad turto klausimas glaudžiai susipynė su nacionaliniu klausimu, ir todėl šis (*Rotšildo* – I. K.) paveikslas įgauna naują traktuotę“²¹³ (Бердников 2012). Iš straipsnio autoriaus surinktų literatūrinių kūrinių ir publicistikos ištraukų galima spręsti, kad rašytojai ir publicistai akcentuodavo ne vien Rotšildų turtus, bet ir tikėjimą – judaizmą. Taigi, Rotšildų pavardė XIX amžiuje buvo siejama ir su pinigais, ir su religija. Rotšildai iš tiesų laikėsi savo tikėjimo, jiems buvo prisakyta judaizmo neišduoti. Tiesa, jaunieji žydai, tarp jų ir Džeimsas

pagrįstas, vis dėlto valdovas dėl politinių ir slaptų priežasčių įsakė kapitalą sulaikyti. <...> Rotšildas šitokio pokšto nelaukė net iš tokio žinomo despotiškų darbų meistro kaip Nikolajus“. <...> Rotšildas pradėjo pykti ir, vaikščiodamas po kambarį, kalbėjo: – Ne, aš neleisiu su manimi juokauti, aš iškelsiu lombardui bylą, iš finansų ministro pareikalausiu kategoriško atsakymo! (150)“. Gerceno ir Rotšildo istorija baigiasi tuo, kad Rotšildas parašė griežtą laišką Paryžiaus banko agentui prašydamas kuo greičiau jam išmokėti pinigus už obligacijas, nes kitu atveju „pataria labai gerai pagalvoti apie padarinius atsisakymo, kuris atrodytų itin keistas tuo metu, kada Rusijos vyriausybė rūpinasi per jį gauti paskolą. Rotšildas užbaigė sakydamas, kad jeigu ir toliau bus delsiama, tai jis turės apie šį dalyką paskelbti laikraščiuose, idant būtų įspėti kiti kapitalistai“ (152). Gercenas stebėjo, kaip dirba Rotšildas prie savo stalo: „Judėjos karalius sėdėjo ramiai už savo stalo, žiūrinėjo popierius, rašė kažką ant jų, turbūt, vis milijonus ar bent šimtus tūkstančių“. Po tokių Rotšildo grąšinimų, Gercenas rašo, kad viskas išsisprendė greitai: „Po mėnesio ar pusantro šykštusis Peterburgo 1-sios gildijos pirklys Nikolajus Romanovas, išgąsdintas konkurso ir paskelbimo „Žiniose“, gavęs imperatoriškąjį Rotšildo įsakymą, išmokėjo neteisėtai užlaikytus pinigus drauge su procentais ir procentų procentais, teisindamasis nežinojimu įstatymų, kurių jisai dėl savo visuomeninės padėties iš tikrųjų negalėjo žinoti. Nuo to laiko mūsų santykiai su Rotšildu buvo kuo geriausi: jis mane mylėjo kaip kautynių lauką, kuriame sumušė Nikolajų <...> (154)“. A. Gercenas. *Praeitis ir godos*. III tomas. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.

213 «<...> идентификация иудеев с ростовщицеством и банковским делом» (а Ротшильд был именно „королем ростовщиков“), вопрос о богатстве тесно переплетается с национальным вопросом, а потому образ получает новую трактовку».

Rotšildas „pradėjo abejoti jų religijos diktuojamais nuopelnais“ (Muhlstein 1983, 31)²¹⁴.

Tačiau, kaip matome iš romano *Jaunuolis*, jo protagonistas tiesiogiai nesieja Rotšildo idėjos nei su žydais, nei su jų tikėjimu; jo idėjoje „tapti Rotšildu“ nepavyks atsekti tiesioginio ryšio su judaizmu ar religija. Religiniai motyvai Arkadijaus mintyse pradeda ryškėti tik tada, kai jis nebemini Rotšildo idėjos, kas bus pristatyta kiek vėliau.

Iš romano tekste pasakojamos Arkadijaus istorijos taip pat matyti, kad turtai jo idėjoje „tapti Rotšildu“ siejami su tam tikru saugumu, galimybe atsiriboti nuo kitų, pasislėpti, taip įgyjant pranašumo ir galios. Paradoksalu, kad Arkadijus sakosi nesiekias pinigų: „Man nereikia pinigų, arba, tikriaus, man ne pinigai reikalingi, net ir ne galybė; man reikia tik to, kas įgyjama galybe ir ko be galybės niekaip neįmanoma įsigyti: tai vienišas ir ramus savo galios supratimas! Štai pats išsamiausias laisvės apibrėžimas, dėl kurio taip suka galvą pasaulis!“ (110). Ir jeigu iš pirmo žvilgsnio Arkadijaus idėja „tapti Rotšildu“ asocijuojasi su turtų kaupimu, iš tiesų tai, kaip ją bando įgyvendinti Arkadijus, tai paneigia.

Ta galia, kaip geriausias Rotšildo idėjos apibūdinimas, pasiekama ir kitais būdais. Romano pradžioje troškimas įgyti galios pasitelkiant pinigus pakeičiamas kitu materialinę reikšmę turinčiu dokumentu – Achmakovos laišku, kuris patenka į Arkadijaus rankas. Nesame pirmieji, pastebėję šią jaunuolio idėjos transformaciją. Literatūrologės Pankova ir Šurygina straipsnyje apie šį Dostojevskio romaną rašo, kad „Idėja“ nuėjo į antrą planą ir perdavė savo siužetinę funkciją aplinkybių kompleksui, kurį mes galime pavadinti dokumentu“²¹⁵ (Панкова, Шурыгина 2007, 68). Romane Achmakovos laiškas turi didžiulę vertę, nes nuo jo turinio atskleidimo priklauso beveik visų kitų personažų likimas. Laiške rašoma apie tai, kad Katerinos Nikolajevnos Achmakovos tėvas serga silpnaprotystė, todėl jam reikalinga globa. Jeigu jis sužinotų apie šio laiško turinį, tėvas taip supyktų, kad testamentu jai nepaliktų nė kapeikos, ko ji be galo bijo ir todėl visur ieško, pas ką gi tas svarbus jos reputacijai dokumentas.

Užtenka vien prisiminti, kokius jausmus pagrindiniam romano personažui kelia tas laiškas: „nors aš ir laikiau „dokumentą“ užsiūtą kišenėje ir kartais

²¹⁴ „began to question the merits of total submission to the dictates of their religion“. Plačiau: Muhlstein 1983.

²¹⁵ «Идея» ушла на задний план и передала свою сюжетную функцию комплексу обстоятельств, который мы можем обозначить документ».

su keistu šypsniu stverdavausi jos“ (470); „Bet, dėkui Dievui, dokumentas vis dar tebebuvo pas mane, vis taip pat užsiūtas mano šoninėje kišenėje; aš apčiuopiau jį ranka – yra!“ (647) ir t. t. Analogiškas emocijas Arkadijui kelia „savo idėjos“ tikrinimas aukcione, kai sėkmingai gauna pelną – albumą, kurį jis nusipirko už 2,05 rublio ir sugebėjo perparduoti už 10 rublių. Jaunuolis rašo: „Dešimtinė gulėjo liemenės kišenėje, aš įkišau du pirštus pačiuPINėti – ir taip ėjau neištraukdamas rankos. Nuėjęs apie šimtą žingsnių gatvė, aš išsitraukiau ją pažiūrėti, pasižiūrėjau ir norėjau pabučiuoti“ (59). Tad pasitenkinimą jaunuolis jaučia turėdamas bet ką, kas tik teikia galios. Romano eigoje galima pastebėti, kad gavęs laišką – galią – Arkadijus Dolgorukis dar rečiau prisimena savo Rotšildo idėją. Todėl jis ir klysta manydamas, kad pinigai – tai vienintelė galios įgijimo priemonė.

Liudmila Saraskina taip pat pažymi, kad „idėja norėti būti turtingam kabėjo ore ir buvo iš esmės sena kaip pasaulis: tik dėl nemokšiškumo ir nepatyrimo Arkadijui galėjo pasirodyti, kad jis originalus“²¹⁶ (Сараскина 2011, 627). Jaunuolis mano, kad pinigai jam nereikalingi, nors jie jam būtini kaip dar vienas jo idėjos išbandymas.

Romano pradžioje jaunuolis rašo: „jei aš susikraučiau tokius turtus kaip Rotšildas, tai iš tikrųjų galėtų baigtis taip, kad mesčiau juos visuomenei. <...> Ir ne pusę atiduočiau, nes tai būtų banalu: aš tapčiau tiktai dvigubai neturtingesnis, ir daugiau nieko, bet kaip tik viską, viską ligi kapeikos atiduočiau, nes, tapęs elgeta, staiga pasidaryčiau dvigubai turtingesnis už Rotšildą! Jeigu kas to nesupras, tai aš nekaltas; aiškinti tai jau neaiškinsiu“ (113).

Jaunuolio „idėjoje tapti Rotšildu“ ir jo požiūryje į pinigus atsiveria ryšys tarp jo žodžių bei religijos plačiąja prasme ir Kristaus mokymo. Evangelijos pagal Luką pamoksle Kristus liepia turtingam valdininkui gerbti Dievo įsakymus tam, kad pasiektų amžinąjį gyvenimą: „Jėzus jam tarė: „Tau trūksta vieno dalyko: parduok, ką turi, ir išdalyk vargšams, tai įsigysi turtą danguje. Tada ateik ir sek paskui mane!“ (Lk 18: 18–23).

Taigi, pagal krikščioniškąjį mokymą, atsisakius turtų galima įžengti į Dievo karalystę. Pinigai ir turtai pagal krikščionybės dogmas suprantami kaip nuodėmė, kurią reikia pažaboti, t. y. reikia nugalėti pinigų trauką. Nors Arkadijus savo veiksmuose ir nesivadovauja krikščioniškuoju mokymu,

²¹⁶ «идея хотеть быть богатым носилась в воздухе и вообще-то была стара как мир: только по невежеству и не опытности Аркадию могло показаться, что он оригинален».

tačiau pats to nesuprasdamas eina šiuo keliu. Romano protagonisto kapitalo kaupimo idėja paneigiama dar neįpusėjęs romanui – savo sutaupytus pinigus jis atiduoda motinai. Tad idėjoje „tapti Rotšildu“ tada, kai Arkadijus jos nebevadina Rotšildo idėja, atsiskleidžia krikščioniškojo mokymo elementai.

Kasatkina, nuodugniai ištyrinėjusi Dostojevskio užrašus, teigia, kad „Jaunuolio Rotšildo idėja galiausiai persiverčia į Kristaus idėją“²¹⁷ (Касаткина 2004). Ji, beje, taip pat bandė išsiaiškinti ir protagonisto idėjos „tapti Rotšildu“ reikšmę, tačiau pradinė Arkadijaus idėja jai taip ir liko neaiški. Kasatkina rašo: „Egzistuoja „nusistovėjusi“ nuomonė, kad „Rotšildo“ idėja užleidžia vietą „orios malonės“ idėjai. Atmetus net ir tai, kad „ori malonė“ – ne idėja, o greičiau problema, su kuria susiduria Arkadijus, priblokštas jos nebuvimo aplinkoje, kas yra „Rotšildo“ idėja – taip pat visai neaišku“²¹⁸ (*Ibid.*, 187).

Būtų galima manyti, kad Arkadijaus noras tapti Rotšildu – tai dar vienas savęs išbandymas pinigais, būdas pajauti galią, kuri leistų jam nebekreipti dėmesio į pinigus. Tiesa, Arkadijus to nesuvokia. Tačiau turtų atsisakymas prieštarauja jo pirminiam siekiui juos kaupti. Šioje Arkadijaus idėjoje nevalingai jaučiama pikto, pasiligojusio Pogrindžio paradoksalisto dvasia: jaunuolis nori turėti pinigų, bet kartu juos niekina.

Į šių dviejų personažų panašumą dėmesį atkreipė ir Michailas Bachtinas: „*Paauaglio* pasakojimas, ypač pradžioje, mus tarytum vėl grąžina prie *Užrašų iš pogrindžio*: ta pati paslėpta ir atvira polemika su skaitytoju, tos pačios išlygos, daugtaškiai, tas pats nujaučiamų replikų įvedimas, ta pati visų santykių su savimi ir kitu dialogizacija“ (Bachtin 1996, 292). Taigi, be visų išvardytų panašumų juos vienija ir bendras paradoksalus požiūris į finansus.

Antrojoje praktinėje disertacijos dalyje išsiaiškinome, kad Pogrindžio žmogaus paradoksalūs finansiniai pasirinkimai turi savo logiką. Tai teikia pagrindo manyti, kad ir jaunuolio idėja „tapti Rotšildu“ turi savo logišką idėjinį pagrindimą. Remiantis visomis minėtomis priežastimis keliama hipotezė, kad paradoksali jaunuolio idėjos tapti Rotšildu situacija, kai

²¹⁷ «<...> ротшильдова идея Подростка в конце оборачивается Христовой идеей».

²¹⁸ «Существует «установившееся» мнение, что «ротшильдову» идею вытесняет идея «благообразия». Но не говоря уже о том, что «благообразия» – не идея, а скорее проблема, ставшая перед Аркадием, пораженным ее отсутствием в окружающем мире, что собой представляет «ротшильдова» идея – тоже совсем неясно».

jaunuolis siekia turto, kurio jam nereikia, – galutinis momentas, užbaigiantis pinigų ir Rotšildo temos evoliuciją visoje Dostojevskio kūryboje.

Ši hipotezės kyla iš pastebėto fakto, kad Rotšildo pavardė romane *Jaunuolis* Dostojevskio kūryboje paminėta ne pirmą kartą. Šiai hipotezei patvirtinti privalu išsiaiškinti, kaip minima Dostojevskio kūryboje atribucinė Rotšildo pavardė ir ką ji reiškia.

Pirmą kartą Dostojevskio kūryboje Rotšildo pavardė aptinkama romane *Pažemintieji ir nuskriaustieji*. Alioša sako: „<...> o iš esmės, kokie mes kunigaikščiai? Tikrai pagal kilmę; o iš esmės, kokie mes kunigaikščiai? Pirmą, ypatingų turtų neturime, o turtas – svarbiausias. Nūnai didžiausias kunigaikštis – Rotšildas“ (Dostojevskis 2011, 103–104). Alioša šiame kūrinyje prisimena Rotšildą kaip pinigų valdžios ir turtų galios simbolį, Rotšildo pavardė jam asocijuojasi su turtais. Akivaizdu, kad ši mintis puikiausiai tiktų ir Arkadijui Dolgorukiui. Jis taip pat aptaria savo kilmingą pavardę²¹⁹ ir tai, kad jo vaikystėje nuolat klausinėdavo, ar jis ne kunigaikštis, nes „nėra kvailesnio dalyko, kaip vadintis Dolgorukiu, o nebūti kunigaikščiu“ (*Ibid.*, 9).

Lošėje Aleksejus Ivanovičius taip pat pasakoja analogišką Rotšildo šeimos istorijai kitą šeiminio pinigų kaupimo iš kartos į kartą atvejį: „Ir taip per kokius penkiasdešimt ar septyniasdešimt metų pirmojo faterio anūkas tikrai jau sukala nemažą kapitalą ir perduoda savo sūnui, tas vėl savo sūnui, o šitas vėl sūnui, ir per penkias ar šešias kartas išeina pats baronas Rotšildas arba Hoppe & K^o, arba dar velniažin kas“ (Dostojevskis 2005, 45). Romane *Lošėjas* turtingų šeimų likimai aprašomi kaip asmeninės laimės auکوjimo vardan šeiminio kapitalo kaupimo istorija. Lošėjas Aleksejus Ivanovičius pinigų kaupimą sieja su šeiminiiais santykiais. Jaunuolis Arkadijus, savo ruožtu, taip pat yra pasiryžęs ilgai kaupti pinigus, tačiau savo idėją jis nusprendžia įgyvendinti vienas. Be to, komentuodamas galimą reakciją į savo idėją, Arkadijus išskiria Rotšildą iš kitų faterių. Jaunuolio nuomone, fateriai moko savo vaikus to paties, bet ne visiems pavyksta tapti Rotšildais.

O romane *Idiotas* Rotšildo pavardė minima net keletą kartų ir asocijuojasi su valdžia ir pinigais, kurie gali pakeisti asmeninę idėją. Romano pasakotojas teigia: „Iš tikrųjų, nėra nieko apmaudingesnio, kaip būti, pavyzdžiui, turtingam, padorios šeimos, gražiai atrodančiam, neblogai išprususiam, nekvailam, net geram ir kartu neturėti nieko ypatingo, jokio

²¹⁹ Dolgorukiai – žymių Rusijos kunigaikščių dinastijos pavardė. Žymiausias jų atstovas ir protėvis Jurijus Dolgorukis.

talento, jokios keistybės, nė vienos savo idėjos, būti griežtai „kaip visi“. Turtas yra, bet ne toks kaip Rotšildo, šeima, iš kurios kilęs, dora, tačiau niekuo niekuomet nepasižymėjusi; išorė padori, tačiau labai nereikšminga; išsimokslinimas žymus, tačiau nežinai, ką su juo veikti; protas yra, tačiau neturi savų idėjų; širdis yra, tačiau trūksta didžiadvasiškumo <...>“ (Dostojevskis 2003, 553).

Idiote Gania Ivolginas taip pat mano, kad dėl jo turimo turto jį galėtų vadinti „žydų karaliumi“: „Jūs manote, kad aš, gavęs septyniasdešimt penkis tūkstančius, tučtuojau karietą nusipirksiu. Ne, aš tuomet seną užpernykštį švarką dėvėti baigsiu ir visas savo klubines pažintis nutrauksiu. Mes turime mažai ištvermingų žmonių, nors ir visi palūkininkai, o aš noriu ištverti. Svarbiausia – padaryti iki galo – visas uždavins! Pticynas, būdamas septyniolikos metų, gatvėj miegodavo, peiliukais prekiaavo ir nuo kapeikos pradėjo; dabar jis turi šešiasdešimt tūkstančių, bet po kokios gimnastikos! Štai šitą visą gimnastiką aš peršoksiu ir tiesiog nuo kapitalo pradėsiu; po penkiolikos metų žmonės sakys: „Antai Ivolginas, žydų karalius!“ Jūs man sakote, kad aš neoriginalus žmogus. Įsidėmėkite, mielas kunigaikšti, kad nieko nėra skaudesnio mūsų laikų ir mūsų padermės žmogui, kaip pasakyti jam, kad jis neoriginalus, silpno būdo, neturi jokių ypatingų talentų ir yra paprastas žmogus“ (150–151). Žydų karaliumi įprastai vadinamas Kristus, tačiau tekste turimas omenyje karalius bankininkas Rotšildas. Taigi *Idiote* dviprasmiškai vartojama atsiranda žydų karaliaus sąvoka, kuri sujungia didelio turto ir religijos sąvokas.

Dostojevskio kūrybos tyrėjai jau gana seniai pastebėjo, kad romanas *Jaunuolis* – tam tikra prasme savitas visų rašytojo anksčiau parašytų romanų hipertekstas²²⁰. Kaip matome, jaunuolio idėjoje įkomponuotos visos pirmiau išvardytos Rotšildo pavardės paminėjimo konotacijos. Romano pradžioje jaunuolis savo idėją pavadina Rotšildo vardu, nes, kaip jam atrodo, Rotšildas yra pinigų valdžios ir galios pasiekimo simbolis. Tačiau kiek vėliau jo idėjos įgyvendinimas susiduria su šeimos problemomis: Arkadijus pradeda bendrauti su savo šeima, susipažįsta su savo tikru tėvu ir įsitraukia į šeimos problemas, kurios kliudo jo idėjos vystymuisi. Galiausiai jaunuoliui iškyla pinigų kaupimo ir jo veiksmų nesuderinamumo dilema, ir romano pabaigoje idėja transformuojasi ir pasuka, kaip sako Arkadijus, visai kitu mums nežinomu keliu. Jaunuolis rašo: „Galbūt kuris nors skaitytojas norės sužinoti: kurgi dingo mano „idėja“ ir koks tas naujas, dabar mano pradėtas

²²⁰ Plačiau: Гачева 2018.

gyvenimas, apie kurį aš taip paslaptinai skelbiu? Bet tasai naujasis gyvenimas, tasai naujas, prieš mane atsivėręs kelias ir yra mano „idėja“, toji pati, kuri ir anksčiau buvo, bet tik jau visiškai kitokio pavidalo, tokia, jog ir pažinti jos jau nebeįmanoma. Tačiau į mano „užrašus“ visa tai jau nebeįeina, nes tai – jau visai kas kita“ (694–695).

Arkadijaus Rotšildo idėjos transformacija prasideda susidūrus su savo dviejų tėvų idėjomis. Jaunuolis atvyksta į Peterburgą pas šeimą. Arkadijus romane suartėja su savo mirštančiu tėviu, Makaru Dolgorukiu, kurio krikščioniškosios idėjos keičia jaunuolio mąstymą. Peterburge jis taip pat susipažįsta ir su tikruoju savo tėvu Versilovu. Jo idėjos *žyva* *žyvn* pagrindas – meilė ir laimė pirmą kartą savo stadijoje, kai dar žmogus nesuprato savo prigimties ir žmonija gyveno be Dievo²²¹. Beje, Versilovas vienintelis įspėja jaunuolio idėją „tapti Rotšildu“. Arkadijus rašo: „Aš krūptelėjau širdyje. Žinoma, visa tai buvo atsitiktinumas: jis nieko nežinojo ir kalbėjo suvis ne apie tai, nors ir užsiminė apie Rotšildą; bet kaip jis galėjo taip tiksliai nusakyti mano jausmus <...>“ (133–134). Nesunku pamatyti, kad jo abiejų tėvų idėjos kardinaliai skiriasi. Ir Arkadijus, kaip „atsitiktinės šeimos“ narys, semiasi minčių iš savo abiejų tėvų pamažu: jaunuolio idėja evoliucionuoja nuo dėmesio Versilovo žodžiams apie gerovę be Kristaus (t. y. antikrikščioniškosios didybės) iki Makaro Dolgorukio ir jo pasakojimo apie orumą (rus. *благообразие*), pasiekiamą tikėjimu.

Rotšildo idėjoje dera antikrikščioniškoji didybė su dar paties Arkadijaus iki galo nesuvokiamu noru priartėti prie Kristaus. Dėl to Arkadijus taip susidomi Makaro pasakojimu apie orią malonę ir lygiai taip pat gerbia Versilovo žodžius, kad privalu laikytis Dešimt Dievo įsakymų, kurie atves prie gerovės be Kristaus. Jaunuolį žavi tai, kad Versilovas, sugebėjęs praskvilpti net kelis kapitalus savo gyvenime, sugebėjo atsisakyti pinigų ir kartu noriai padėdavo kitiems. Ir tuo pačiu metu Arkadijus su pasigerėjimu

²²¹ Versilovas žmogaus gyvenimą be Dievo įsivaizduoja kaip visuotinį gėrį žemėje. Jo nuomone, kai žmonės supras likę vieni, be juos saugančio Dievo, jie pradės stipriau vienas kitą mylėti, o kai išnyks nemirtingumo idėja, žmogus pradės labiau vertinti ne tik kitą žmogų, gamtą, bet ir visą pasaulį. Žmonės, supratę savo laikinumą, vertins vienas kitam skirtą laiką, dėmesį, pagalbą ir tiesiog skubės tapti ir padaryti vienas kitą laimingus. Versilovas – dar vienas paradoksalistas Dostojevskio kūryboje, nes jo idėjoje dera nesuderinami dalykai, todėl dostojevistai jį linkę vadinti svajotoju. Plačiau: Золотко 2015.

žiūri į keliauninką Makarą Dolgorukį, kuris beklajodamas pasiekė tai, ko taip trokšta pats jaunuolis, – laisvės.

Jaunuolis ir pats sako, kad labai nori tikėti Kristumi. Todėl Arkadijaus idėja tapti Rotšildu, jungianti vienas kitam prieštaraujančius dalykus – religiją ir pinigus, tampa hipertekstine metafora visoje Dostojevskio kūryboje. Rotšildo tema *Jaunuolyje*, sujungianti ankstesnes rašytojo kūryboje matytas jos prasmes, nueina visą jos evoliuciją nuo Rotšildo, kaip pagrindinio vardo dideliems turtams nusakyti, per pinigus, kurie įpareigoja ir net gali pakeisti asmenybės „originalumą“, iki Rotšildo – judėjų karaliaus.

Priminsime, kad, Christa nuomone, Arkadijus yra venintelis personažas, kuris pasirenka legalų būdą turėti pinigų – taupyti. Vis dėlto būtų klaidinga teigti, kad Arkadijus yra pirmasis ir vienintelis Dostojevskio personažas, nusprendęs kaupti pinigus. Ankstyvojoje Dostojevskio apysakoje *Ponas Prochačinas*, kuri minėta pirmojoje praktinėje disertacijos dalyje, aprašytas toks pat kaip Arkadijaus taupymo būdas. Tačiau Procharčinas kaupė pinigus be jokio tikslo, vien tik iš godumo. O Arkadijus Dolgorukis – pirmasis Dostojevskio kūryboje pradeda taupyti pinigus, atsisakydamas daugelio dalykų. Iki *Jaunuolio* nė viename rašytojo kūrinyje nebuvo taip ryškiai atskleistas personažo piniginės idėjos tikslas ir jos paradoksali esmė, kuri būtų reikalinga pačiam personažui – išbandymas pinigais idėjai įvykdyti – laisvei nuo pinigų pasiekti.

Arkadijus Dolgorukis atsiskleidžia savo piniginėje idėjoje, kuri tiesiogiai susijusi su tikėjimu ir nukreipta į save, į savo paties vystymąsi. Tad Rotšildo idėja, besikeisdama kūrinio eigoje, kartu iliustruoja ir Rotšildo pavardės vartojimo Dostojevskio kūryboje evoliuciją, tiksliau – jos pabaigą, kurios savitą „santrauką“ matome *Jaunuolio* idėjoje.

Tad galima daryti išvadą, kad Dostojevskio romano *Jaunuolis* pasaulyje, kaip ir kituose rašytojo kūriniuose, pinigų funkcija suprantama metaforiškai – pats noras jų turėti maskuoja nematerialią personažo idėją, kuri daugelį rašytojo personažų sujungia į vieną teminį siekiančių pinigų dėl idėjos personažų bloką. Tad po Arkadijaus idėjos „tapti Rotšildu“ analizės prieinama prie išvados, kad šią romano protagonisto idėją, nors ir turinčią ekonominę pagrindą, būtų teisingiau traktuoti kaip dievoieškos idėją, bet paradoksaliai vykdant gerovę be Kristaus.

Arkadijus sukasi savo prieštaravimų rate. Kad ir kaip tai paradoksaliai skambėtų, tačiau reikėtų nepamiršti, kad Arkadijaus idėja, kurios jis vėliau romane ir nebevadina Rotšildo vardu, leidžia visus nukrypimus: „Štai kaip tik tu ir bjauri „mano idėja“, kartoju dar sykį, jog leidžia absoliučiai visus

nukrypimus; jeigu ji nebūtų tokia patvari ir radikali, tai gal ir pabijočiau nukrypti“ (247).

Šio romano analizė davė ir papildomų rezultatų. Ieškant atsakymo į klausimą, ar Arkadijaus idėja tapti Rotšildu turi ekonominės metaforos pagrindo, buvo atskleistas dar vienas numanomas probleminis laukas, apie kurį rašė amerikiečių naujosios ekonominės kritikos šalininkai. Prisiminkime, jog jie teigė, kad ekonominės kritikos metateorijos problema slypi ne tik literatūriniame tekste, bet ir pačioje ekonominės kritikos darbų visumoje.

Dostojevskio kūrybos ekonominė kritika dar tik žengia pirmuosius žingsnius. Tačiau neįmanoma suskaičiuoti visų mokslinių darbų, kuriuose Dostojevskio kūryba tirama skirtingomis metodologijomis, ar studijų, sutelkiančių dėmesį tik į tam tikrus rašytojo kūrybos motyvus. Tai pasakytina ir apie Dostojevskio kūrinių naudojimą ir interpretavimą kitose mokslo šakose.

Įvertinus tyrimui aktualios medžiagos apimtį, besidomintiems šio rašytojo kūryba belieka remtis kanoniška dostojevistika. Ji šiame darbe suprantama kaip visa tai, kas struktūruotai pateikiama akademinuose Dostojevskio kūrybai skirtuose leidiniuose ir žymiausių dostojevistų moksliniuose darbuose, kurie tampa pagrindiniu kiekvieno tyrimo informacijos šaltiniu ir ekonominės kritikos metateorijos baze²²².

Nesuskaičiuojamas kiekis teorinės medžiagos turi ir savų pliusų, ir savų minusų. Viena, mokslinių tyrimų gausa išryškina tiriamos temos aktualumo lygį, padeda išsiaiškinti bendrą analizuojamos krypties nušvietimą literatūrologijoje. Kita, nesunku pasiklysti ar net suklysti struktūruojant ir vertinant kurį nors tiriamą elementą. Šios priežasties pagrindu ir buvo pasiekti Arkadijaus Dolgorukio idėjos „tapti Rotšildu“ analizės rezultatai.

Tyrime neneigiamas idėjoje „tapti Rotšildu“ esantis turto siekis. Sugretinus visą su Rotšildų pavarde susijusią informaciją Dostojevskio grožinėje kūryboje ir apžvelgus XIX amžiaus kultūros istoriją, pateikiama

²²² Šioje disertacijoje bandyta suderinti „dostojevistiškai“ tradicinį kūrinių pristatymą trumpai apibūdinant aktualų laikotarpį bei svarbiausias Dostojevskio biografijos detales su šioje disertacijoje pateikiamais ekonominės kritikos siūlomais analizės būdais ir jų rezultatais. Todėl šios disertacijos praktinės dalies poskyrių įžangos – tarytum duoklė dostojevistikos tradicijoms, kas buvo minėta ir anksčiau.

jos platesnė samprata. Šiame poskyryje pateikiama išvada, kad Arkadijaus idėja kaip hipertekstinė metafora Dostojevskio kūryboje, aprėpia ir religiją, ir pinigus.

Galima teigti, kad pirminė *Jaunuolio* protagonisto idėjos traktuotė „siekis tapti turtingam“ leido literatūrologams nebeieškoti kitų Rotšildo idėjos interpretacijų ir kiek prislopinti poreikį toliau ieškoti idėjos prasmės evoliucijos. Taigi, personažo idėjos išaiškinimas, paremtas paties rašytojo užrašais ir nusistovėjusia dostojevistikoje medžiaga, taip ir keliavo iš vieno mokslinio darbo į kitą, tarytum ignoruodamas religinį idėjos elementą, kuris buvo priskiriamas kitiems Dostojevskio kūriniams. Kodėl taip atsitiko?

Dostojevistai, vadindami Arkadijaus idėją Rotšildo vardu, be abejo, pasiklioavė ne vien romano tekstu. Visiškai pagrįstai rašytojo kūrybos specialistai rėmėsi paties Dostojevskio užrašais, kuriuose jis tik taip ir vadino personažo Arkadijaus idėją – „Rotšildo idėja“. Primename, kad šie užrašai prieinami ir publikuoti pilname akademiniam raštų rinkinyje. Tačiau Dostojevskis savo užrašuose nepaaiškino, ką jis turėjo galvoje pasižymėdamas, kad jo romane Arkadijaus idėja bus „tapti Rotšildu“.

Svarbu dar kartą pabrėžti, kad Dostojevskio užrašuose ir planuose sukurti didžiulį kūrinį *Didžiojo nusidėjėlio gyvenimas* minimos ir religinės idėjos, užrašuose, be kita ko, cituojamas ir Šventasis raštas. Visgi minėtas pastabas dostojevistai, rodos, buvo linkę priskirti kitiems Dostojevskio kūriniams, o labiausiai – *Broliams Karamazovams*. Todėl manytina, kad dostojevistams iš esmės Dostojevskio užrašuose rastos informacijos užteko, kad galėtų nuo jos atsispirti ir traktuoti Arkadijaus idėją „tapti Rotšildu“ kaip norą sukaupti turtą, būti tokiam pačiam turtingam kaip Rotšildas ir nieko daugiau. Analizės eigoje paaiškėja, kad religinis elementas Arkadijaus atribucinėje idėjoje slypėjo nuo pat pradžių, galimai net nuo tada, kai ši personažo idėja buvo paminėta Dostojevskio užrašuose apie planuotą didelį kūrinį. Tačiau iki šiol dostojevistikoje nėra aptartas galimas idėjos „tapti Rotšildu“ religinis pagrindas, kas sietina ir su Dostojevskio kūrybos tyrimų neaprepiamumu.

Manytina, kad ši problema būtų aktuali ne vien kalbant apie Dostojevskį. Tyrimų gausos ir jau nusistovėjusių interpretacijų nuolatinis pasikartojimas moksliniuose straipsniuose gali būti būdingas tiriant ir kitų žymių autorių kūrinius. Tai tik patvirtina poreikį savo analizėje pirmiausia kliautis literatūriniu tekstu ir pirminiais šaltiniais, nes neaprepiama gausa jau atliktų tyrimų gali klaidinti arba ne iki galo atskleisti tiriamos problemos išnagrinėjimo mastą.

Romano *Jaunuolis* tyrimo eigoje paaiškėjo, kad metateorinės prieigos taikymas siekiant išsiaiškinti ekonomikos terminų vartojimo grožinės

literatūros tekste tikslingumą, yra tik vienas iš galimų analizės būdų. Metateorinėje prieigoje išryškėjo dar viena problema, susijusi su tyrimo objektu, t. y. Fiodoro Dostojevskio kūrybos tyrimų gausa, jau esamų Dostojevskio kūrybos tyrimų naudojimu kaip savarankiško tyrimo pagrindu.

Šioje disertacijoje atlikta analizė yra pirminės Arkadijaus idėjos klaidingo vertinimo padarinys, t. y. analizėje bandyta parodyti, kad nesusipažinus su Rotšildo pavardės vartojimu Dostojevskio tekstuose ir paties Džeimso Rotšildo asmenybės recepcija XIX amžiaus viduryje bei pasitikint moksliniuose darbuose pasikartojančia personažo idėjos interpretacija, pati idėja „tapti Rotšildu“ ir liktų tik Arkadijaus noru tapti turtingam.

Ne veltui Arkadijus Dolgorukis įvardija savo idėją „tapti Rotšildu“, o kartais „tokiu kaip Rotšildas“. Būtent žodis „kaip“ šioje analizėje ir leido šią metaforišką idėją išaiškinti, t. y. kad Rotšildas romane *Jaunuolis* – tai ne tik žymus bankininkas, turtingiausias Prancūzijos žmogus po karaliaus, ir turėjęs tiek galios, kad vieno jo mosto užteko, kad jam pakluso net Rusijos imperatorius. Arkadijaus idėjoje Rotšildas – tai ir religingas kitos konfesijos asmuo, kas tampa vieninteliu būdu paaiškinti, kad tapti Rotšildu įmanoma ir kaupiant turtus, ir giliai tikint. Tai ir matome iš Arkadijaus augimo.

IŠVADOS IR TYRIMO PERSPEKTYVOS

Šioje disertacijoje pirmą kartą Lietuvoje pristatoma naujoji ekonominė kritika kaip vienas iš galimų literatūros tyrimo būdų, siūlančių keturias prieigas literatūriniam tekstui analizuoti: 1) gamybinė; 2) išorinė cirkuliacija ir vartojimas; 3) vidinė cirkuliacija; 4) metateorinė prieiga. Šiuos prieigos būdus išskyrė amerikiečių mokslininkai M. Woodmansee ir M. Osteen rinkinyje *The New Economic Criticism. Studies at the Intersection of Literature and Economics* (1999 m.). Literatūrologas M. Gronas žurnale *Novoe literaturnoe obozrenije* (2002 m.) šiuos naujosios ekonomikos kritikos prieigos būdus įvardijo taip: 1) *Literatūros ekonomika*; 2) *Ekonomika literatūroje*; 3) *Tarp literatūros ir ekonomikos*. Šioje disertacijoje pateikiami abu variantai, siekiant išsiaiškinti, koku pagrindu ir kokiais motyvais kai kurios prieigos sujungtos ar neminimos. Dėl kuo didesnio aiškumo praktinės disertacijos dalys pavadintos sugretinus abu siūlomus prieigų pavadinimų variantus.

Dostojevskio, kaip vieno iš žinomiausių rusų literatūros atstovų, atvejis prieinamas didesniai humanitarinių mokslų atstovų ratui. Siekiant kuo plačiau atskleisti ekonominį grožinės literatūros perskaitymo būdą ir išsiaiškinti naujosios ekonominės kritikos taikymo galimybių ribas, tiriamąja medžiaga pasirinkta Fiodoro Dostojevskio kūryba.

Ekonomikos ir Dostojevskio tema rusų literatūros istorijoje dažniausiai buvo siejama su rašytojo finansinėmis problemomis. Todėl ilgą laiką dostojevistų nedomino pačių ekonominių ir finansinių santykių analizė jo kurtuose tekstuose. Tiesa, populiariausiuose rašytojo romanų siužetuose pastebima pinigų tema neišvengiamai keldavo klausimų, tačiau jie buvo gana paviršiniai ir netapdavo Dostojevskio kūrybos tyrimo objektu. Šiame moksliniame darbe pristatomu ekonominiu aspektu siekiama atskleisti ekonominių santykių svarbą grožinėje Dostojevskio kūryboje.

Disertacijoje išsamiau analizuojami keturi Dostojevskio kūriniai: *Vargo žmonės*, *Užrašai iš pogrindžio*, *Lošėjas* ir *Jaunuolis*. Pagal moksliniame darbe pristatytą teksto analizės prieigą – naująją ekonominę kritiką – parodoma ekonomikos literatūriniame tekste reikšmė Dostojevskio kūryboje.

Ir galiausiai, išanalizuoti keturi rašytojo kūriniai, mūsų nuomone, geriausiai iliustruoja visas keturias siūlomas naujosios ekonominės kritikos prieigas.

Bandant atskleisti naujosios ekonomikos taikymo galimybes ir metodo produktyvumą buvo prieita prie išvados, kad naująją ekonominę kritiką vadinti metodologija neįmanoma dėl kelių priežasčių: 1) toks perskaitymo būdas, siūlydamas ne vieną įmanomą teksto / tekstų analizavimo prieigą, savaime implikuoja aiškos teksto analizės struktūros negalimumą. Bandymai struktūriškai analizuoti literatūrinį tekstą visomis keturiomis prieigomis neproduktyvūs, nes paaiškėja, kad kartojama jau žinoma medžiaga, susijusi su rusų literatūros istorijos tyrimų tradicija; 2) naujoji ekonominė kritika turi savo ištakas jau esamose literatūros metodologijose, tokiose kaip antai naujasis istorizmas ir kultūros studijos. Skirtumas tik tas, kad analizuojami ekonominiai ar su ekonominiais santykiais susiję aspektai literatūriniame kūrinyje, rašytojo kūryboje ir istoriniu laikotarpiu ir t. t.; 3) kaip paaiškėjo tyrimo eigoje, tai, kad nėra griežtų metodologijos nuostatų, nulėmė kiekvieno tiriamo objekto individualią tyrimo eigą, kuri, savo ruožtu, gali būti netinkama kitam probleminiam objektui analizuoti.

Disertacijoje teigiama, kad naujoji ekonominė kritika visa jos teorine apimtimi rusų literatūros tyrimų istorijos kontekste nevertintina kaip visiškai naujas literatūros analizės būdas. Pavyzdžiui, Dostojevskio kūrinio leidybos istorija ir (ar) istorinė terpė, kurioje rašytojui teko dirbti, priskiriama gamybinei / literatūros ekonomikos prieigai, tačiau tokio pobūdžio informacija beveik visada pristatoma kūrinio komentaruose (dažniausiai pačioje pirmoje pastraipoje). Literatūrologai tradiciškai nurodo kiekvieno Dostojevskio kūrinio istorijos socialinį ir ekonominį kontekstą. Nuolatinis rašytojo skubėjimas, pinigų trūkumas ir finansinės problemos paminimos bene kiekviename rašytojui skirtame moksliniame ir publicistiniame darbe.

Išorinė cirkuliacija / ekonomika literatūroje, t. y. literatūrinių kūrinių pardavimo problemos ir ekonominių veiksnių poveikis taip pat nevertintinas kaip naujas būdas Dostojevskio kūrybai analizuoti. Gauti tyrimo rezultatai įrodo, kad, jeigu tokio pobūdžio informacija apie kūrinį yra reikšminga, ją taip pat galima rasti esamuose teksto komentaruose. Be to, Dostojevskio kūrinių skaitymo istorija, jų populiarumas ir pardavimas, taip pat skaitytojų vertinimas priskirtinas literatūros sociologų tyrimo sričiai, kai labiau domimasi žurnalistikos ir literatūros kritikos istorija, o ne literatūrinių kūrinių analize.

Kaip paaiškėjo tyrimo eigoje, Dostojevskio kūrybos atžvilgiu produktyviausia laikytina vidinės cirkuliacijos / ekonomikos literatūriniame kūrinyje prieiga. Iš šios perspektyvos nagrinėti tik nedaugelis Dostojevskio

kūrinių, todėl disertacijoje kelta hipotezė, kad būtent vidinės kūrinų ekonomikos analizė teiks geriausių rezultatų, pasitvirtino. Tai, ką perka ar (ir) parduoda Dostojevskio personažai, ką jie mano apie ekonomiką, koks jų požiūris į pinigus ir finansiniai personažų tarpusavio santykiai, nulemia jų charakterius ir veiksmus. Tiriant jų reikšmę kūrinys gauta iki šiol dostojevistikoje neaptartų rezultatų.

Metateorinė prieiga, iš pirmo žvilgsnio interpretuota kaip naujas būdas Dostojevskio kūrybai analizuoti, pasirodė neproduktyvi. Atlikta ekonomikos terminų, pasitaikančių Dostojevskio kūrinuose, apžvalga parodė, kad savo kūryboje rašytojas juos vartoja tiksliai ir tikslingai kaip meninę priemonę. Todėl darytina išvada, kad metateorinė prieiga Dostojevskio kūryboje gali veikti tik kaip būdas papildyti komentarus trūkstamomis žiniomis apie tuometinės ekonomikos realijas. Be to, apžvalgos rezultatai leidžia kalbėti apie metateorinės prieigos neaktualumą analizuojant ir kitus klasikinės XIX amžiaus rusų literatūros kūrinius, ir apie didesnes šio analizės būdo galimybes kitų epochų kūrinių tyrimuose.

Pristačius Dostojevskio kūrybai ir ekonomikai skirtus tyrimus prieita prie išvados, kad kiekvienas rašytojo kūrybos tyrėjas pasirenka savarankišką tyrimo kryptį, kurią jam diktuoja tirama medžiaga ir išsikelti tikslai. Todėl šios disertacijos praktinė dalis susideda iš keturių poskyrių ir kiekvienas iš jų skirtas vienai prieigai atskleisti ir vienam kūrinui išanalizuoti.

Pirmajame praktinės dalies poskyryje *Literatūros ekonomika / Gamyba*. siekta išsiaiškinti, kodėl antrojoje romano *Vargo žmonės* redakcijoje (praėjus vieneriems metams po pirmosios romano redakcijos) dingo dalis teksto apie pinigus. Romano dalių ištrynimasis iš romano siužeto ir bendros Devuškinos charakteristikos vertinamas kaip sąmoningas rašytojo pasirinkimas, nulėmęs bendrą šio personažo charakteristiką. Darbe iškelta hipotezė, kad toks teksto redagavimo būdas pasirinktas dėl pašlijusių Dostojevskio santykių su Natūraliosios mokyklos atstovais ir Nekrasovu, pasitvirtino. Remiantis Dostojevskio laiškais, amžininkų kritika, taip pat pačiu romano tekstu, prieita prie išvados, kad romano personažo požiūris į dovanotų pinigų grąžinimą sietinas su paties rašytojo atliktu pinigų grąžinimu Nekrasovui literatūrinio darbo pradžioje. Tiriant ištrintos dalies reikšmę kūrinui ir konkrečiam personažui suvokti atskleistos papildomos personažų charakteristikos, kurios paaiškina neatitiktis tarp Dostojevskio amžininkų kritikos ir šiandien žinomos *Vargo žmonių* redakcijos interpretacijų.

Siekdami išsiaiškinti dviejų romano redakcijų skirtumų priežastis pastebėjome, kad vien istorinių žinių apie *Vargo žmonių* leidybą nepakanka. Siūloma prieiga nenumato vidinės teksto analizės būdo leidybos ekonomikos

problemoms išsiaiškinti. Tačiau be jos nebūtų pavykę rasti atsakymo į iškeltą šiame poskyryje klausimą apie romano redakcijų skirtumus. Todėl daroma išvada, kad analizuojant leidybinius aspektus ir Dostojevskio finansinius santykius buvo privalu pasitelkti vidinės cirkuliacijos prieigą.

Antrosios praktinės dalies poskyryje *Ekonomika literatūroje / Vidinė cirkuliacija* analizuotas apysakos *Užrašai iš pogrindžio* protagonisto finansinis paradoksalumas, į kurį atkreipė dėmesį naujosios ekonominės kritikos teoretikai. Atlikta išsami personažo biudžeto valdymo analizė atskleidė paradoksalią personažo elgesio su pinigais logiką. Pogrindžio paradoksalistas tarytum turi dvi pinigines: vienoje jų – pasiskolinti pinigai, kuriuos jis naudoja savo idėjoms įgyvendinti, o kitoje – jo atlyginimas, nuolatinės pajamos, kurių jam užtenka kasdieniam gyvenimui. Todėl prieita prie išvados, kad iš pirmo žvilgsnio paradoksali personažo ekonominiai sprendimai turi savitą logiką, kuri atitinka jo bendrą pasaulėžiūrą. Atlikta analizė taip pat atskleidė iki šiol dostojevistikoje nepaaiškintą Apolono, vieno iš nedaugelio ne iki galo suvoktų Dostojevskio personažų, vaidmenį apysakoje. Remiantis istoriniais šaltiniais ir tekste pateikiama informacija, išsiaiškinta, kad Apolonas nėra tipinis to laikmečio tarnas, o jo funkcija tekste sietina su kasdieniu buitiniu Pogrindžio paradoksalisto gyvenimu.

Pastebėta, kad, skirtingai nuo literatūros ekonomikos prieigos, ekonomika literatūroje, t. y. vidinė teksto analizė, galima ir atsiribojus nuo apysakos atsiradimo priešistorės, t. y. kūrinio leidybos konteksto. Atlikta apysakos analizė įrodo, kad literatūrinis kūrinys analizuotinas kaip atskiras pasaulis su sava vidine logika (taip pat ir ekonomine), todėl turimos žinios apie *Užrašų iš pogrindžio* kūrimo procesą vertinamos kaip papildoma medžiaga, kuri gali būti paminėta kaip duoklė nusistovėjusiai literatūrinio teksto analizės struktūrai.

Trečiajame praktinės dalies poskyryje *Ekonomika literatūroje / Išorinė cirkuliacija* atskleidžiamas pinigų, kaip savito veikėjo, vaidmuo literatūriniame tekste. Dostojevskio romano *Lošėjas*, visapusiškai susijusio su pinigais, analizė patvirtino keltą hipotezę, kad išorinių ekonominių realijų, skirtingų Europos šalių valiutų ir kitų vertybinių popierių naudojimas šiame tekste yra sąmoningai pasirinkta meninė priemonė. Pastebėta, kad romano protagonisto finansiniai pasirinkimai primena Pogrindžio žmogaus logiką. Be to, pinigai Dostojevskio kūryboje gali būti vertinami kaip individualus personažas. Atskleidus istorinį to laikmečio ekonomikos kontekstą ir atlikus išsamią romano *Lošėjas* personažų biudžetų analizę padaryta išvada, kad ne tik siužeto lygmeniu, bet ir bendroje kūrinio

struktūroje pinigų cirkuliavimas teksto viduje kuria žiedinę kūrinio kompoziciją.

Atlikta romano analizė atskleidė ir tai, kad šio Dostojevskio romano siejimas su jo leidybos problemomis rusų literatūros istorijoje riboja literatūrologų galimybes plačiau pažvelgti į romano struktūrą, kuri paremta finansinėmis ir ekonominėmis detalėmis tekste. Atlikta ekonominė teksto analizė įrodo, kad romanas *Lošėjas* analizuotinas kaip reakcija į socialines ir ekonomines XIX amžiaus vidurio Rusijos imperijos realijas.

Paskutinis ketvirtasis praktinės disertacijos dalies poskyris *Tarp ekonomikos ir literatūros / Metateorinė prieiga* davė nelauktų rezultatų. Šiame poskyryje atlikta ekonomikos terminų Dostojevskio kūryboje vartojimo analizė patvirtino iškeltą hipotezę, kad nėra tikslinga analizuoti ekonomikos terminų vartojimo Dostojevskio kūrinuose. Visi jo kūryboje pasitaikantys ekonomikos terminai ir atspindėtos to laikmečio realijos tik patvirtino faktą, kad Dostojevskis gerai išmanė ekonominę ir socialinę šalies gyvenimą, ką matome ne vien jo publicistiniuose straipsniuose, bet ir grožiniuose kūrinuose.

Pagrindinio romano *Jaunuolis* personažo metaforiškos idėjos „tapti Rotšildu“ analizė atskleidė ekonominės kritikos metateorinę problemą, iškylančią analizuojant ir Dostojevskio kūrybą, ir vertinant bendrą dostojevistikos tyrimo tradiciją. Atrasti aspektai įrodo, kad šiame romane idėja „tapti Rotšildu“ iki šiol buvo klaidingai suprantama kaip vien tik noras tapti turtingam. Siekiant išsiaiškinti idėjos „tapti Rotšildu“ prasmę romane *Jaunuolis* išanalizuotas šios pavardės vartojimas visoje Dostojevskio kūryboje. Atliktas tyrimas parodė, kad romane *Jaunuolis* Rotšildo idėja aprėpia visas iki tol su šia pavarde sietas reikšmes Dostojevskio tekstuose (*Pažemintieji ir nuskriaustieji, Lošėjas, Idiotas*). Atsižvelgus į gautus rezultatus teigiama, kad romano protagonisto idėja sietina ne vien tik su turto kaupimu, bet ir su religija, kuri taip pat neatsiejama nuo Rotšildų, kaip religingų judėjų, šeimos.

Gauti rezultatai atskleidė metateorijos problemą – kai kurių dostojevistikoje nusistovėjusių nuomonių nepatikimumą. Ši problema priežastiniais ryšiais susijusi su Dostojevskio kūrybos teorinių darbų gausa. Žymiausi ir populiariausi dostojevistai, pasikliaudami rašytojo juodraščiais ir užrašais, formuoja tam tikrą pagrindą tolesniems rašytojo kūrybos tyrimams. Idėjos „tapti Rotšildu“ analizė įrodo poreikį peržvelgti rašytojo kūrybą iš naujo ir kritiškai vertinti dostojevistikos palikimą. Tyrimo eiga tik patvirtino būtinybę leisti naują akademinį Dostojevskio raštų rinkinį, nes siekiant plėtoti Dostojevskio kūrybos tyrimus tikslinga atsitraukti nuo nusistovėjusio

teksto perskaitymo tradicijos ir papildyti teksto komentarus nauja rasta informacija.

Gauti rezultatai numato galimas tyrimo perspektyvas:

Ankstyvosios Dostojevskio kūrybos naujosios ekonomikos aspektu analizę, t. y. išanalizuoti visus ankstyvuosius Dostojevskio kūrinius, kuriuose dostojevistai nėra linkę išvelgti svarbių finansinių motyvų ar ekonomikos realijos pavyzdžių, nors tekstuose jų visgi apstu.

Socialinės ekonomikos temos svarbos Dostojevskio publicistikoje tyrimą. Šioje disertacijoje sąmoningai atsiribota nuo Dostojevskio publicistikos ir kritinių straipsnių, kurie, savo ruožtu, turėtų būti analizuojami kaip atskiras tekstų blokas ir galėtų būti kitų tyrimų objektas.

Personažų varguolių likimų analizę. Keli disertacijos rengimo etape atrasti ekonominio pagrindo turintys atvejai Dostojevskio kūryboje aktualizuoja poreikį išsamiai apžvelgti personažų, kurie kūriniuose nepalaiko jokių ekonominių santykių su kitais personažais ir nedisponuoja jokiais pinigais ar kitu turtu, likimą.

Rašytojo veiklos sampratos Dostojevskio tekstuose analizę. Šioje disertacijoje analizuotų kūrinių protagonistai – rašantys asmenys (rašė laiškus, užrašus, atsiminimus). Dostojevskio kūryboje yra ir daugiau rašančių personažų, kurių, kaip „autorių“, likimas taip pat yra įdomus ir analizuotinas taikant naujosios ekonominės kritikos siūlomas teksto analizavimo strategijas.

Kaip minėjome teorinėje disertacijos dalyje, tai, kad nėra giežtos naujosios ekonominės kritikos metodologijos, teikia pagrindo susikurti savo skaitymo strategiją pagal tam tikrą objektą. Mūsų atveju – Fiodoro Dostojevskio kūrybos perskaitymas iš ekonominės perspektyvos gali būti dar vienas produktyvus literatūrinio teksto analizavimo būdas.

LITERATŪRA

F. Dostojevskio kūrinių tekstai

1. Dostojevskis, F. 2006. *Baltos naktys. Vargo žmonės*. Vilnius: Margi raštai.
2. Dostojevskis, F. 2010. Užrašai iš pagrindžio In idem. *Apysakos*. T. I. Vilnius: Margi raštai.
3. Dostojevskis, F. 2005. *Lošėjas*. Vilnius: Margi raštai.
4. Dostojevskis, F. 2009. *Jaunuolis*. Vilnius: Margi raštai.
5. Dostojevskis, F. 2000. *Nusikaltimas ir bausmė*. Vilnius: Margi raštai.
6. Dostojevskis, F. 2003. *Idiotas*. Vilnius: Margi raštai.
7. Dostojevskis, F. 2008. *Broliai Karamazovai*. III–IV dalys, antras tomas. Vilnius: Margi raštai.
8. Dostojevskis, F. 2011. *Pažemintieji ir nuskriaustieji*. Vilnius: Margi raštai.
9. Dostojevskis, F. 2019. *Idiotas*. Kaunas: Obuolys.
10. PSS 9, 1974 – Достоевский Ф. М. Идиот. Вечный муж. Наброски 1867–1870. *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Т. 9. Под ред. А. И. Битюгова и др. Ленинград.
11. PSS 16, 1976 – Достоевский Ф. М. Подросток. Рукописные редакции. *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Т. 16. Под ред. В. Г. Базанова и др. Ленинград.
12. PSS 18, 1978 – Достоевский Ф. М. Статьи и заметки. 1845–1861. *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Т. 18. Под ред. В. Г. Базанова и др. Ленинград.
13. PSS (28(1), 1985 – Достоевский Ф. М. Публицистика и письма. *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Т. 28(1). Под ред. И. А. Битюгова и Г. М. Фридлендера. Ленинград.
14. PSS (28(2), 1985 – Достоевский Ф. М. Письма, 1860–1868. *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Т. 28(2). Под ред. И. А. Битюгова и др. Ленинград.
15. PSSP 1 2013 – Достоевский Ф. М.: *Полное собрание сочинений и писем в 35 томах*. Том 1. Бедные люди. Повести и рассказы 1844–1846.
16. PSSP 5 2016 – Достоевский Ф. М. *Полное собрание сочинений и писем в 35 томах*. Том 5. Повести и рассказы. Игрок. Наброски и планы.

17. Достоевский, Ф. 1846. Бедные люди In *Петербургский сборник, изданный Н. Некрасовым*. СПб.: Тип. Э. Праца, 142–143. [žiūrėta 2017 m. rugsėjo 18 d]. Prieiga per internetą: https://www.fedordostoevsky.ru/works/lifetime/poor_people/1846/.

F. Dostojevskio amžininkų grožiniai, kritiniai, memuariniai tekstai

18. Gogolis, N. 1969. Apsiaustas. In *Apysakos*. Vilnius: Vaga.
19. Белинский, В. Г. 1836. *О критике и литературных мнениях «Московского наблюдателя»* [žiūrėta 2015 m. lapkričio 11 d.]. Prieiga per internetą: http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0910.shtml.
20. Белинский, В. Г. 1956. Статьи и рецензии. 1846–1848 In *Полное собрание сочинений: В 13 т.* редкол.: Н. Ф. Бельчиков (гл. ред.) и др. АН СССР; ИРЛИ. М.: Изд-во АН СССР.
21. Врангель, Н. Е. 2003. *Воспоминания: от крепостного права до большевиков. Добровольческий корпус*. [žiūrėta 2016 m. gegužės 22 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.dk1868.ru/history/vrang3.htm#z41>.
22. Достоевская, А. Г. 1971. Воспоминания. *Серия литературных мемуаров*, под. ред. В. В. Григоренко, С. А. Макашина и др. Москва, 1971. [žiūrėta 2018 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: http://az.lib.ru/d/dostoewskaja_a_g/text_1916_vospominaniya.shtml.
23. Кони, А. Ф. 1980. *По делу об игорном доме итабс-ротмистра Колемина. Библиотека Максима Мошкова*. [žiūrėta 2014 m. kovo 6 d.]. Prieiga per internetą: http://az.lib.ru/k/koni_a_f/text_0670.shtml.
24. Майков, В. Н. 1982. Нечто о русской литературе в 1846 году In *Русская эстетика и критика 40--50-х годов XIX века*. Москва: Искусство, 1982 [žiūrėta 2019 m. balandžio 16 d.]. Prieiga per internetą: http://az.lib.ru/m/majkow_w_n/text_0030.shtml.
25. Никитенко, А. В. 1846. «Петербургский сборник», изданный Н. Некрасовым. С.-Петербург. *Библиотека для чтения*, № 3, с. 33–34.
26. Панаева, А. 1927. *Воспоминания. 1824–1870*. Под ред. К. Чуковского. Ленинград: Academia.

Žodynai ir žinynai

27. Vainienė, R. 2008. *Ekonomikos terminų žodynas: apie 1400 terminų. 2-oji laida*. Vilnius: Tyto alba.

28. Даль, В. И. 2002. *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 2, Москва: ОЛМА-ПИРЕСС.
29. Наседкин, Н. Н. 2003. *Достоевский: энциклопедия*. Москва: Алгоритм.

Mokslinė literatūra

30. NEC, 1999 – *The New Economic Criticism. Studies at the Intersection of Literature and Economics*. Ed. Martha Woodmansee, Mark Osteen. N.Y.; London: Routledge.
31. Bachtin, M. 1996. *Dostojevskio poetikos problemos*. Vilnius: Baltos lankos.
32. Baker, J. 2005. *Securing the Commonwealth: Debt, Speculation, and Writing in the Making of Early America*. [žiūrėta 2016 m. balandžio 18 d.]. Prieiga per internetą: https://books.google.lt/books?id=qUJgbZ2RB0sC&pg=PA19&hl=lt&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false.
33. Beržaitė, D. 1999. *Dostojevskis* [žiūrėta 2019 m. gegužės 16 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.xn--altiniai-4wb.info/index/details/1116>.
34. Beržaitė, D. 2013. *Dostojevskio skaitiniai*. Apysakos Užrašai iš pagrindžio studija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
35. Beržaitė, D. 2017. *Pasakojimai apie XIX a. rusų romaną. Septintasis dešimtmetis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
36. Brooks, J. 1985. *When Russia learned to read. literacy and popular literature, 1861–1917*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
37. Bursovas, B. 1971. Pinigai ir įkvėpimas. *Nemunas*, nr. 11, p. 32–34.
38. Carlyle, T. 1837. *The french revolution*. [žiūrėta 2016 m. kovo 15 d.]. Prieiga per internetą: http://www2.hn.psu.edu/faculty/jmanis/carlyle/tc_fr_full.pdf.
39. Cateau, J. 1989. *Dostoevsky and the Process of Literary Creation*. Cambridge University Press.
40. Červinskienė, E. 2004. *Dostojevskis*. Vilnius: Margi raštai.
41. Connolly, Jullian W. 2008. A world in Flux: Pervasive Instability in Dostoevsky's The gambler In *Dostojevsky studies*, New series Vol. XII (2008).
42. Christa, B. 2002. Dostoevskii and money. In *The cambridge companion to Dostoevsky* ed. by W. J. Leatherbarrow, Cambridge University Press.
43. Culler, J. 1997. *Literary Theory*, Oxford, New York: Oxford University Press. [žiūrėta 2016 m. vasario 21 d.]. Prieiga per internetą:

- https://books.google.lt/books?id=C05durasxXEC&pg=PT60&hl=lt&source=gbgbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false.
44. Foucault, M. 1998. *Diskurso tvarka*. Vilnius: Baltos lankos.
 45. Gliwice In *The European Centre of Academic Exchange*. [žiūrėta 2016 m. lapkričio 25 d.]. Prieiga per internetą: http://studytoeu.com/index.php/goroda-i-university/glitvise#_ftnref1.
 46. Greenblatt, S. 1996. Resonance and Wonder. In *Modern Literary Theory. A Reader*, London, New York, Sidney: Arnold.
 47. Jackson, R. L. 1981. *The art of Dostoevsky: deliriums and nocturnes*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, p. 171.
 48. Harrison, L. 2016. *Archetypes from Underground. Notes on the Dostoevskian Self*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.
 49. Hewitt, E. 2009. The Vexed Story of Economic Criticism. In *American Literary History* Volume 21, No 3. [žiūrėta 2015 m. vasario 23 d.]. Prieiga per internetą: <http://alh.oxfordjournals.org/content/21/3/618.extract>.
 50. Holtfreich, C. L. 1989. The monetary unification process in nineteenth-century Germany: relevance and lessons for Europe today. In *A European Central Bank?: Perspectives on Monetary Unification After Ten Years of the EMS* [žiūrėta 2016 m. lapkričio 25 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.cambridge.org/core/books/european-central-bank/monetary-unification-process-in-nineteenth-century-germany-relevance-and-lessons-for-europe-today/D493F3162F422A9DEE8F340F7ED7566A>.
 51. Khokholova, N. 2015. *The imagined wealth and real misfortune in nineteenth-century russian prose*. [žiūrėta 2018 m. kovo 16 d.]. Prieiga per internetą: https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/87943/KHOKHOLOVA-DISSERTATION-2015.pdf?sequence=1&fbclid=IwAR27s9rd_SpVyMXSPtQNj4YZhrwGD5Hkm_SGBI-wvutURk9Vbmp27XQ3cuo.
 52. Kisieliūtė, I. 2016. S. Ševyriovo straipsnis „Raštija ir prekyba“ (1835 m.): žurnalas „Biblioteka dlia čtenija“ kritika. *Literatūra*, 58(2), p. 7–17.
 53. Martinsen, D. A. 2013. Ingratitude and the Underground In *Dostoevsky Studies*, vol.17, p. 18.
 54. McCloskey, D. 1983. The Rhetoric of Economics. *Journal of Economic Literature*, Vol. 21, No. 2. [žiūrėta 2016 m. sausio 30 d.]. Prieiga per internetą:

- [http://www.manoa.hawaii.edu/ctahr/aheed/Carl/supplementary%20readings/McCloskey 1983 The rhetoric of economics.pdf](http://www.manoa.hawaii.edu/ctahr/aheed/Carl/supplementary%20readings/McCloskey%201983%20The%20rhetoric%20of%20economics.pdf).
55. Muhlstein, A. 1983. *Baron James: the rise of the French Rothschilds*. New York: Vintage.
56. Offord, D. 2006. Alexander Herzen and James de Rothschild. *Toronto Slavic Quarterly*. [žiūrėta 2019 m. rugpjūčio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://sites.utoronto.ca/tsq/19/offord19.shtml>.
57. Porter, J. E. 2011. *Money and Mad Ambition: Economies of Russian Literature 1830–1850*. [žiūrėta 2018 m. liepos 3 d.]. Prieiga per internetą: <https://escholarship.org/uc/item/9ng5x5qp>.
58. Stahl, J. 2005. *Роль денег в философии Достоевского: «Игрок» и «Братья Карамазовы»*. [žiūrėta 2017 m. kovo 26 d.]. Prieiga per internetą: http://www.hefter-verlag.de/verd/Dengi_0.pdf.
59. *The Rothschild Archive* [žiūrėta 2019 m. rugpjūčio 9 d.]. Prieiga per internetą: <https://family.rothschildarchive.org/people/31-james-mayer-de-rothschild-1792-1868>.
60. *Vekselis: nuo išrašymo iki vykdomojo įrašo. Teisės vartai*. [žiūrėta 2017 m. birželio 15 d.]. Prieiga per internetą: <https://teisesvartai.lt/publikacijos/vekselis-nuo-israsymo-iki-vykdomojo-iraso/>.
61. Young, S. J. 2003. Dostoevskii's Idiot and the Epistle of James In *The slavonic and east european review*, vol. 81, Number 3 – July 2003. [žiūrėta 2017 m. spalio 7 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.jstor.org/stable/i392140>.
62. Zimmerman, D. 2009. *American Capitalism and Its Discontents, Literary Studies Bibliography*, [žiūrėta 2016 m. gegužės 3 d.]. Prieiga per internetą: <http://studyofcapitalism.harvard.edu/sites/default/files/Zimmerman%20-%20American%20Capitalism%20Bibliography.pdf>.
63. Баршт, К. 2015. (Достоевский Ф. М. Бедные люди. Серия «Литературные памятники». (Состав, статья, комментарии).
64. Бельтраме Ф. 2007. О парадоксальном мышлении «подпольного человека» In *Достоевский. Материалы и исследования*. Т. 18. - СПб.: Наука, 135–142.
65. Бержайте, Д. 2007. Достоевский в Америке, или Некоторые заметки по поводу прочтения одного романа In *Literatūra*, № 49 (2), p. 21–39.

66. Бержайте, Д. 2013. Достоевский в Литве (конец XX – начало XXI века). In *Достоевский: Материалы и исследования*, т. 20. Санкт-Петербург: Издательство Нестор-история, с. 143–154.
67. Бержайте, Д., Киселюте, И. 2015. В кармане у подпольного парадоксалиста. In *Literatūra 2*, № 56–57:2, с. 52–67.
68. Бердников, Л. 2012. «Миллионщик бедный». Ротшильд в зеркале русской культуры In *СловоWord*, № 76 [žiūrėta 2018 m. gruodžio 13 d.]. Prieiga per internetą: <https://magazines.gorky.media/slovo/2012/76/millionshhik-bednyj.html>.
69. Бродский, И. 1980. *О Достоевском*. [žiūrėta 2018 m. kovo 6 d.]. Prieiga per internetą: http://lib.ru/BRODSKIJ/br_dost.txt.
70. Бузина, Т. 2007. Достоевский в американской культуре и литературоведении. In *Достоевский и XX век, в 2-х томах*, т. 2. Москва: ИМЛИ РАН, 2007, с. 317–335.
71. Буданова, Н. Ф. 2016. «Записки из подполья»: загадки цензурной истории повести. In *Достоевский: Материалы и исследования*, т. 21. Санкт-Петербург: Издательство Нестор-история.
72. Вдовин, А. 2013. Издательская экономика Ивана Гончарова (писатель и Морское министерство). *Новое литературное обозрение*, №124, с. 111–129.
73. Волгин, И. 1990. *Последний год Достоевского*. Москва: Известия.
74. Волгин, И. 1991. *Родиться в России. Достоевский и современники: жизнь в документах*. Москва: Книга.
75. Волгин, И. 2013. *Игра в бисер с Игорем Волгиным. Ф. М. Достоевский – Записки из подполья*. [žiūrėta 2013 m. gruodžio 18 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=zV61OiV4omk>.
76. Волгин, И. 2015. *Спецкурс Достоевский. «Игрок»*. Канал Культура. [žiūrėta 2016 m. balandžio 16 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=yviC9QPkRBc>.
77. Гачева, А. 2018. *Достоевский. «Подросток»*. [žiūrėta 2019 m. rugpjūčio 13 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=9sTbJKOahLw&t=4771s>.
78. Голицын, Ю. 2016. *Ценные бумаги и социально-экономические реформы в России. 1-я лекция*. Youtube. [žiūrėta 2016 m. balandžio 6 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=KvTUMeHmzhA>.

79. Гронас, М. 2002. О новой экономической критике как если бы о ней писал новый экономический критик. *Новое литературное обозрение*, № 58.
80. Дрисколл, Д. 2002. «Человек без интереса: Экономика дарения в романе Ф. М. Достоевского «Идиот». *Новое литературное обозрение*, №58.
81. Дружинин, П. А. 2016. Филологический факультет Московского университета в 1949 году. Избранные материалы. *Литературный факт*, № 1–2, с. 380–452.
82. Дружинин, П. А. 2017. Последствия сессии ВАСХНИЛ для филологической науки. (Секретная докладная записка ленинградских лингвистов в ЦК ВКП(б)). *Литературный факт*, № 3, с. 307–354.
83. Демиденко Ю. 2011. *Рестораны, трактиры, чайные... Из истории общественного питания в Петербурге XVIII – начала XX века. История государства*. [žiūrēta 2015 m. birželio 1 d.]. Prieiga per internetą: http://statehistory.ru/books/YUliya-Demidenko_Restorany--traktiry--chaynye---Iz-istorii-obshchestvennogo-pitaniya-v-Peterburge-XVIII---nachala-XX-veka/.
84. Дубянский, А. Н. 2004. *Проблема параллельных денег в Российской империи. История государства*. [žiūrēta 2014 m. vasario 27 d.]. Prieiga per internetą: http://statehistory.ru/books/A--N--Dubianskiy_Problema-paralelnykh-deneg-v-Rossiyskoy-imperii/2.
85. Жолковский, А. 2012. *Время, деньги и секреты авторства в «Кроткой» Достоевского*. *Toronto Slavic Quarterly*. № 40. Spring 2012. [žiūrēta 2018 m. kovo 15 d.]. Prieiga per internetą: http://sites.utoronto.ca/tsq/40/tsq40_zholkovsky.pdf.
86. Зайончковский, П. А. 1978. *Правительственный аппарат самодержавной России XIX века*. [žiūrēta 2016 m. spalio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/zayonchkovsky_pa01.pdf.
87. Золотько, О. 2015. *Сон о «золотом веке» и идеи Версилова в романе «Подросток» Ф. М. Достоевского*. https://www.academia.edu/15170385/15170385/Сон_о_золотом_веке_и_идеи_Версилова_в_романе_Подросток_Ф.М._Достоевского.
88. Зубов, А. 2013. Международная конференция «Социальные науки и литературоведение: актуальные возможности диалога» (15–17 марта 2012 г.). *Новое литературное обозрение*, № 120. [žiūrēta 2016

- m. kovo 7 d.]. Prieiga per internetą: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/120/z38-pr.html>.
89. Карпи, Г. 2012. *Достоевский – экономист. Очерки по социологии литературы*. Москва: Фаланстер.
90. Касаткина Т. 2011. *Аполлон и мышь*. Youtube. [žiūrėta 2016 m. lapkričio 17 d.]. Prieiga per internetą: https://www.youtube.com/watch?v=GNdCjtz_MKA.
91. Касаткина, Т. 2004. Роман Ф. М. Достоевского «Подросток»: «Идея» героя и идея автора. *Вопросы литературы*. 1. [žiūrėta 2016 m. balandžio 16 d.]. Prieiga per internetą: <http://voplit.ru/eText/2004/2004-1/2004-1/2004-1.html#204/z>.
92. Касаткина, Т. 2013. Концепт «хозяйка» в произведениях Достоевского «Хозяйка» и «Слабое сердце». Доклад научного руководителя XV Юношеских чтений «Произведения Ф. М. Достоевского в восприятии читателей XXI века» (Старая Русса, Дом-Музей Ф. М. Достоевского). [žiūrėta 2018 m. kovo 15 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=MUtYY7Bqfhk>.
93. Кибальник, И. 2018. Economy. Literature. Language = Экономика. Литература. Язык: сборник тезисов VII Международной конференции. Санкт-Петербург: Астерион.
94. Киселюте И. 2016. Литература и экономика: еще один способ прочтения текста. *Respectus philologicus*, nr. 28 (33), c. 31–40.
95. Кодан, С. В. 2004. «Каждый род службы требует исполнителей, опытностью и постепенным прохождением ее приуготовленных...» государственная служба в предреформенной России (1800–1850 гг.). [žiūrėta 2016 m. balandžio 21 d.]. Prieiga per internetą: <http://chinovnik.uapa.ru/ru-ru/issue/2004/03/06/>.
96. Ку Бон Иль, 2007. Роман Ф. М. Достоевского «Подросток»: нравственная позиция главного героя [žiūrėta 2019 m. vasario 24 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.dissercat.com/content/roman-fm-dostoevskogo-podrostok-nravstvennaya-pozitsiya-glavnogo-geroya#ixzz5EodyoYWh>.
97. Лесевицкий, А. В. 2013. Психосоциологический дискурс Ф. М. Достоевского в повести «Записки из подполья» *In: Наука и образование XXI века: сборник статей Международной научно-практической конференции 31 мая 2013.: в 5 ч., ч. 5*, Уфа: РИЦ БашГУ. [žiūrėta 2014 m. sausio 8 d.]. Prieiga per internetą: http://samlib.ru/a/aw_lesewickij/qw.shtml.

98. Лизунов, П. 2014. Внутренние пятипроцентные с выигрышами займы: любимые бумаги русской «публики». [žiūrēta 2016 m. balandžio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://cyberleninka.ru/article/n/vnutrennie-pyatiprotsentnye-s-vyigryshami-zaymy-lyubimye-bumagi-russkoy-publiki>.
99. Макеев, М. 2008. *Николай Некрасов: поэт и предприниматель (очерки о взаимодействии литературы и экономики)*. Москва: Макс Пресс.
100. Мочульский, К. В. 1995. *Гоголь, Соловьев, Достоевский*. Москва: Республика.
101. Назиров, Р. Г. 2013. *К вопросу об автобиографичности романа Ф. М. Достоевского «Игрок»* [žiūrēta 2018 m. spalio 20 d.]. Prieiga per internetą: http://nevmenandr.net/nazirov/journal/2013_1_8-93_igrok.pdf.
102. Очков, В. Ф. 2009. Mathcad 14 для студентов и инженеров: русская официальная версия. БХВ=Петербург.
103. Паперно, И. 1996. *Семиотика поведения: Николай Чернышевский – человек эпохи реализма*. Москва: Новое литературное обозрение.
104. Панкова, Л. И., Шурыгина, С. 2007. Специфика психологического романа (по произведению Ф. М. Достоевского «Подросток»). *Журнал Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского* [žiūrēta 2019 m. vasario 24 d.]. Prieiga per internetą: <https://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-psihologicheskogo-romana-po-proizvedeniyu-f-m-dostoevskogo-podrostok>.
105. Писарькова, Л., Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века. *Библиотека Гумер – гуманитарные науки*. [žiūrēta 2017 m. sausio 6 d.]. Prieiga per internetą: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Pisar_RossChin.php.
106. Пономарев, Е. 2018. Столичный ресторан как феномен русской жизни fin de siècle (от Тургенева, Достоевского и Толстого к Куприну и Бунину). *Новое литературное обозрение*, 149, 1/2018. [žiūrēta 2018 m. liepos 28 d.]. Prieiga per internetą: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/149_nlo_1_2018/article/19430/?sphrase_id=36934.
107. Полетаева, О. 2010. *Скрытая реклама (product placement) в современной художественной массовой литературе: авторская стратегия или редакторская правка*. [žiūrēta 2016 m. kovo 7 d.].

- Prieiga per internetą: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2010/3/filologiya/poletaeva.pdf.
108. Розанов, В. 1905. *Экономический и социальный вопрос у Достоевского*. [žiūrėta 2019 rugpjūčio 8 d.]. Prieiga per internetą: <http://dostoevskiy-lit.ru/dostoevskiy/kritika/rozanov-ekonomicheskij-i-socialnyj-vopros.htm>.
 109. Сараскина, Л. И. 2011. *Достоевский*. Москва: Молодая гвардия.
 110. Селезнев, Ю. И. 1990. *Достоевский*. Москва: Молодая гвардия.
 111. Твардовская, В. А., 1998. «Экономическое поветрие» в творчестве Достоевского. *Достоевский: материалы и исследования*, т. 13. Ленинград: Наука.
 112. Тодд III, У. М. 2002. Достоевский как профессиональный писатель: профессия, занятие, этика In *Новое литературное обозрение*, № 58.
 113. Рейтблат, А. И. 2009. *От Бовы к Бальмонту. Очерки по истории чтения в России во второй половине XIX века* [interaktyvus]. Москва: Новое литературное обозрение [žiūrėta 2015 m. gruodžio 2 d.]. Prieiga per internetą: [http://fs1.uclg.ru/books/pdf/1359046112_\(Historia_Rossica\)._2009.pdf](http://fs1.uclg.ru/books/pdf/1359046112_(Historia_Rossica)._2009.pdf).
 114. Рейтблат, А. 2011. «Словесность как коммерция» (Рец. на кн.: Макеев М. С. Николай Некрасов: поэт и предприниматель: (Очерки о взаимодействии литературы и экономики). Москва: 2009). *Новое литературное обозрение*, № 108, с. 346–349.
 115. Чулков, Георгий. 1939. *Как работал Достоевский*. Москва: Советский писатель.
 116. Шевырев, С. П. 1835. *Словесность и торговля* [žiūrėta 2015 m. lapkričio 11 d.]. Prieiga per internetą: http://az.lib.ru/s/shewyrew_s_p/text_0031.shtml.
 117. Широков, А. 2014. *Крестьянская реформа в России, Исторический дискуссионный клуб*. [žiūrėta 2014 m. balandžio 11 d.]. Prieiga per internetą: <http://historicaldis.ru/blog/43051354460/Krestyanskaya-reforma-v-Rossii>.
 118. Штайнберг, А. З., 1980. *Система свободы Достоевского*. Paris: YMCA-PRESS.
 119. Эткинд, А. 2001. Новый историзм, русская версия. In *Новое литературное обозрение*, № 47. [žiūrėta 2016 m. balandžio 16 d.]. Prieiga per internetą: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/47/edkin.html>.

120. Яцевич, А. 1937. Крепостной Петербург пушкинского времени. *Agitclub.ru Россия: Другая история*. [žiūrēta 2017 m. sausio 6 d.].
Prieiga per internetą: <http://www.agitclub.ru/hist/old/peterburg05.htm>.

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p.: info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
Tiražas 15 egz.